ბორის ჯაფარიძე

საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო

თბილისი

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
გ. წერეთლის სახ.
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

აღმოსავლეთ-დასავლეთის ურთიერთობათა
კვლევის საერთაშორისო ცენტრი

თბილისის აზიისა და აფრიკის ინსტიტუტი

Академия Наук Грузии
Институт востоковедения
им. акад. Г. В. Церетели

Международный исследовательский центр
взаимоотношений Восток–Запад

Тбилисский Институт Азии и Африки

Academy of Sciences, Georgia
Tsereteli Institute of Oriental Studies

International Research Center
for East–West Relations

Tbilisi Institute of Asia and Africa.

Г. И. ДЖАПАРИДЗЕ

ГРУЗИЯ И БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ МУСУЛЬМАНСКИЙ МИР XII - ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIII В.

GOTCHA I. DJAPARIDZE

GEORGIA AND THE NEAR-EASTERN ISLAMIC WORLD IN THE 12TH - FIRST THIRD OF THE 13TH CENTURY

ТБИЛИСИ 1995 TBILISI

ბოჩა ჯაფარიძე

საქართველო
და მახლობელი აღმოსავლეთის
ისლამური სამყარო
XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში

თბილისი 1995
"მეცნიერება"

გოჩა ჯაფარიძე

საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში

ნაშრომში შესწავლილია XII–XIII ს-ის. პირველი მესამედის საქართველოს სამეფოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყაროს (დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო, ერაყის სელჩუკთა სასულტნო, თურქული საამიროები, რომლებიც წარმოიქმნა ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა და სომხეთის ტერიტორიაზე სელჩუკთა სახელმწიფოს რღვევის პროცესში, აიუბიანთა და რუმის სასულტნოები) ურთიერთობების პოლიტიკური ასპექტები; განხილულია ქრისტიანული საქართველოსა და ისლამური სამყაროს იდეოლოგიური კონფრონტაციის საკითხები, დავით IV აღმაშენებლისა და მისი შემკვიდრეების რჯულშეწყნარებლური პოლიტიკა ქვეშევრდომ მუსლიმებისადმი, რამაც შესაძლებელი გახადა ორი დაპირისპირებული რელიგიის აღმსარებელთა მშვიდობიანი თანაარსებობა საქართველოს სამეფოში.

Gotcha I. Djaparidze

Georgia and the Near-Eastern Islamic World in the 12th–first third of the 13th Century

The study deals with the political aspects of relations between the Kingdom of Georgia and the Near-Eastern Islamic world (the Great Saljuq Empire, Saljuq Sultanate of Iraq, the Turkish Emirates that emerged in northern Mesopotamia and on Armenian territory, the Ayyubid and Rum Sultanates) in the 12th – first third of the 13th century. Questions of the ideological confrontation of Christian Georgia and the Islamic world are discussed, as well as David IV the Builder's (1089–1125) and his succesor's policy of tolerance of other religions in regard to their Muslim subjects, which rendered feasible the peaceful coexistence of the followers of the two opposing religions in the Kingdom of Georgia.

რედაქტორები:

ბ. ბ. ბერაძე

ო. ვ. ცქიტიშვილი

Edited by

G. G.Beradze and

O. V. Tskitishvili

წიგნის გამოცემის სპონსორები არიან:
საქართველოს არაბულ ქვეყნებთან
ურთიერთობების ასოციაცია
და
ფირმა ბელეგე.

© „მეცნიერება“, 1995.

შესავალი

XII–XIII ს-ის პირველი მესამედი მრავალმხრივ არის მნიშვნელოვანი პერიოდი მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებისა და საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიაში. ის აღინიშნა დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს საბოლოო დაშლით (1119 წ.) და მის ნანგრევებზე მრავალრიცხოვანი თურქული სასულტნოს,საათაბაგოსა და საამიროს აღმოცენებით ("მრავალმთავროებით"); აბასიანთა სახალიფოს აღორძინებით (XII ს. 50—60-იანი წლებიდან); ბიზანტიის საგარეო პოლიტიკის გააქტიურებით, მცირე აზიის სელჩუკებთან მისი დაპირისპირებითა და მირიოკეფალთან კატასტროფული სამხედრო მარცხით (1176 წ.); რუმის სასულტნოს გაძლიერებით (XII ს. 70-იანი წლებიდან); აიუბიანთა სახელმწიფოს წარმოქმნით (1171 წ.) და მისი აქტიური ჩაბმით მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკაში; სისხლისმღვრელი ჯვაროსნული ომებითა და საღვთო ომის იდეოლოგიის საფუძველზე დასავლეთის ქრისტიანული და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური ფეოდალური საზოგადოებების სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციით; მონღოლთა პირველი თავზარდამცემი გამოჩენით (1220—1221 წწ.), მათგან დევნილი ხვარაზმელების შემოსევითა და თარეშით (1225—1231 წწ.); ისევ მონღოლთა შემოსევებითა და მათი დაპყრობითი ომების დაწყებით (XIII ს. 30-იანი წლების დამდეგი). იდეოლოგიური თვალსაზრისით ეს არის ხანა მახლობელ აღმოსავლეთში ისლამური ფაქტორის აქტივიზაციისა, ორთოდოქსალური, სუნიტური ისლამის კონსოლიდაციისა, რომლის დამცველებადაც მოგვევლინენ სელჩუკები და აიუბიანები.

აღნიშნული პერიოდის დასაწყისი საქართველოში ემთხვევა თურქ-სელჩუკთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას, საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების პროცესის დასრულებას და მის მძლავრ სამეფოდ ჩამოყალიბებას დავით აღმაშენებლის ხელმძღვანელობით, მეფის ძლევამოსილ ბრძოლას თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ამიერკავკასიის მიწების გასაერთიანებლად (რაც დროებით შეფერხდა დავითის მემკვიდრეების დემეტრე I-ისა და გიორგი III-ის დროს და ხელახლა წარმატებით გაიშალა თამარის ეპოქაში), მისი დასასრული კი — ხვარაზმელთა შემოსევას და მათთან მარცხს, რასაც მალე მოჰყვა მონღოლთა ხანგრძლივი ბატონობის დამყარება.

ამიერკავკასიაში ჰეგემონიისათვის ბრძოლაში საქართველო უპირისპირდებოდა როგორც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მუსლიმურ პოლიტიკურ ერთეულებს, ისე საერთოდ მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამურ სახელმწიფოებს. XII ს-ში და XIII ს-ის დასაწყისში ქრისტიანულ საქართველოსთან კონფრონტაციის დროს ისლამი ძირითადად იყო უფრო თავდაცვაზე, ვიდრე შეტევაზე. საქართველოს სამეფო წარმოადგენდა სერიოზულ ძალას და მნიშვნელოვან ფაქტორს მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ცხოვრებაში.

ურთიერთობები ისლამურ სამყაროსთან, რომლებსაც უმნიშვნელოვანესი ადგილი ეკავა საქართველოს საგარეო პოლიტიკაში, ყოველთვის იყო ქართველ მკვლევართა ყურადღების ცენტრში. იგივე თემატიკის სხვადასხვა ასპექტი გახდა წინამდებარე ნაშრომის გამოკვლევის საგანიც. მასში მონოგრაფიულად არის შესწავლილი XII–XIII ს-ის პირველი მესამედის საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური ურთიერთობა დიდ სელჩუკთა სასულტნოსთან, ერაყის სელჩუკთა სასულტნოსთან (XII ს. 60-იან წლებამდე), აიუბიანთა და რუმის სასულტნოებთან (ანუ იმ მძლავრ ისლამურ სახელმწიფოებთან, რომლებიც არსებითად განსაზღვრავდნენ მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ პროცესებს), აგრეთვე სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა (დიარ-ბაქრი) და სომხეთში აღმოცენებულ თურქულ (ართუკიანთა, ახლაბიანთა, შაჰ-არმენთა, ყარსის, სურმარისა და არზრუმის) საამიროებთან (რომლებიც აქტიურად იყვნენ ჩართულნი ამ რეგიონისა და, კონკრეტულად, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში). ზემოაღნიშნული პრობლემატიკის ფონზე ნაშრომში მხოლოდ ეპიზოდურად არის წარმოდგენილი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულებთან — შარვანთან, შადდადიანთა, აბუდადიანთა და სხვ. საამიროებთან — საქართველოს ურთიერთობის საკითხები, რომლებიც საფუძვლიანადაა შესწავლილი ქართველ მკვლევართა მიერ. ასევე ეპიზოდურად არის განხილული ურთიერთობა ელდიგუზიანთა ძლიერ საათაბაგოსთან, რომელმაც XII ს. 60-90-იან წლებში ფაქტობრივად დაიქვემდებარა ერაყის სელჩუკთა სასულტნო. „საქართველო და ელდიგუზიანთა საათაბაგო“ დამოუკიდებელი მონოგრაფიული გამოკვლევის თემად გვესახება.

XII–XIII ს-ის. პირველი მესამედი იყო ქრისტიანული საქართველოსა და ისლამური სამყაროს, როგორც სამხედრო-პოლიტიკური, ისე მწვავე იდეოლოგიური ბრძოლის ეპოქაც. ჩვენს მიერ შესწავლილია ამ იდეოლოგიური ბრძოლის ფორმები და გამოვლინებები (ის საკითხები, რომელთაც ქართულ ისტორიოგრაფიაში მცირე ადგილი ეთმობოდა); განხილულია აგრეთვე, საქართველოს სამეფო კარის რჯულშემწყნარებლური პოლიტიკა ქვეშევრდომ მუსლიმთა მიმართ, რამაც შესაძლებელი გახადა ქრისტიანი და მუსლიმი მოსახლეობის თანაცხოვრება და მშვიდობიანი თანაარსებობა საქართველოში.

წინამდებარე ნაშრომში დასმული საკითხების კვლევამ მოითხოვა სხვადასხვა ტიპის (ნარატიული, ეპიგრაფიკული, დოკუმენტური, ნუმიზმატიკური...) და სხვადასხვაენოვანი (ქართული, სომხური, არაბული, სპარსული, სირიული...) მრავალი

წყაროს გათვალისწინება. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებათ ნარატიულ წყაროებს, რომელთაც აქ უაღრესად მოკლედ შევეხებით.

ქართული წყაროებიდან გამოყენებულია XII–XIV სს-ში დაწერილი დავით აღმაშენებლისა და თამარის ისტორიკოსების, ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატიანისა და უცნობი ჟამთააღმწერლის[1] თხზულებები. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გარკვეულია, რომ ამ თხზულებებში საკმაოდ ზუსტადაა ასახული და სათანადოდ შეფასებულ-დახასიათებული მახლობელ აღმოსავლეთში განვითარებული უაღრესად მნიშვნელოვანი მოვლენები, მუსლიმური აღმოსავლეთის ნიშანდობლივი თავისებურებები (ჯ.გამყრელიძე, 1968:307). ისინი მოგვითხრობენ მუსლიმურ აღმოსავლეთთან საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობებზე. ამ საკითხებზე ზოგიერთ დამატებით ცნობას გვაწვდიან მოგვიანო ხანის სხვა ქართველი ავტორებიც: ფარსადან გორგიჯანიძე (გარდ.დაახლ. 1696 წ.), ვახუშტი (გარდ. 1757 წ.) და იოანე ბატონიშვილი (გარდ. 1830 წ.). ქართული წყაროები შეიცავენ საინტერესო მასალას ისლამურ სამყაროსთან ქრისტიანული საქართველოს იდეოლოგიური ბრძოლის შესახებაც. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია არსენ იყალთოელის (XI ს. II ნახევარი — XII ს. პირველი მეოთხედი) ანტიმუსლიმური პოლემიკური ტრაქტატი. საყურადღებოა XII–XIII სს. ქართველ მეხოტბეთა (შავთელი, ჩახრუხაძე) პოეზიაც. მაგრამ, მიუხედავად მრავალი ლირსებისა, ქართული წერილობითი წყაროების ინფორმაცია მაინც არასრულია. ისინი არცთუ იშვიათად დუმან საქართველოს საგარეო პოლიტიკის არაერთ მნიშვნელოვან ეპიზოდზე, ან გაკვრით იხსენიებენ მათ (განსაკუთრებით მაშინ, როცა საქმე ეხება სამხედრო მარცხს). მხოლოდ ქართული წყაროებით ვერ აღვადგენთ, მაგალითად, დემეტრე I-ის საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობებს, ანდა საქართველოს ურთიერთობებს აიუბიანთა სახელმწიფოსთან. ხშირად მათში დაუთარიღებელია ისლამურ სამყაროსთან ურთიერთობის მნიშვნელოვანი ფაქტები და სხვ.

ქართული წყაროების ნაკლული ინფორმაციის შევსება შეიძლება სომხური, სპარსული, არაბული, სირიული, ევროპული და სხვ. წყაროების ცნობათა საფუძველზე. მათი ერთი ნაწილი ცნობილია მკვლევართათვის, ნაწილიც, საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისით, პირველად ჩვენს მიერ არის გამოვლენილი და შესწავლილი. ეს უმთავრესად ეხება არაბულ წყაროებს.

ძნელბედობის ჟამს სომხეთიდან აყრილი მოსახლეობის საქართველოში დამკვიდრება, ქართველი მეფეების ბრძოლა სომხეთიდან უცხოელ დამპყრობთა გასადევნად, სომხური მიწების საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შესვლა ზრდიდა ისტორიული სომხეთის ფარგლებში, ან მის გარეთ მცხოვრებ სომეხ ისტორიკოსთა ინტერესს საქართველოს მიმართ (ამდაღაძე, 1979:32). სომხური წყაროები შეიცავენ საყურადღებო ინფორმაციას საქართველოს მეზობელი პო-

[1] ამ ავტორთა ვინაობის, მათი თხზულებების დაწერის დროის შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში აზრთა სხვადასხვაობაა. ამის თაობაზე სათანადო ლიტერატურის მითითებით იხ.: ლორთქიფანიძე, 1989: 48-52.

ლიტიკური ერთეულების (შაჰ-არმენთა სახელმწიფო, აბდაბიანთა, ყარსის, ბრზრუმის საამიროები...) ისტორიისა და ამ ერთეულებთან საქართველოს ურთიერთობათა შესახებ. სომხური წყაროებიდან გამოყენებულია ჭედესის (ურჰა, რუჰა) ერთ-ერთი მონასტრის ბერის მათეოს ურჰაეცის (გარდ. 1138-1144 წწ. შორის), გრიგორ ხუცესის (ჭესუნცი) (XII ს. II ნახევარი), ანელი ბერის სამუელ ანეცის (XII ს.), ცნობილი ღვთისმეტყველისა და საზოგადო მოღვაწის მხითარ გოშის (გარდ. 1213 წ.), კირაკოს განძაკეცის (გარდ. 1271 წ.), ვარდან არეველცის (გარდ. 1271 წ.), სმბატ სპარაპეტის (გარდ. 1276 წ.), სტეფანოს ორბელიანის (გარდ. 1304 წ.), მხითარ აირივანეცის (გარდ. 1300—1305 წწ. შორის) და სხვ. თხზულებები.

სპარსული და, განსაკუთრებით, არაბული ისტორიულ-გეოგრაფიული, კოსმოგრაფიული და ბიოგრაფიული ჟანრის ლიტერატურა საშუალებას იძლევა შევისწავლოთ საქართველოს სამეფოს მეზობელი მუსლიმური ქვეყნების პოლიტიკური ისტორია, ამ ქვეყნების ურთიერთობები საქართველოსთან; ვიმსჯელოთ საქართველოს სამეფო კარის პოლიტიკაზე ქვეშევრდომ მუსლიმთა მიმართ და, აგრეთვე, დავახასიათოთ ის იდეოლოგიური ბრძოლა, რომელსაც ისლამური სამყარო აწარმოებდა ქრისტიანულ საქართველოსთან. ცხადია, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ სპარსელი და არაბი ავტორები, რომლებიც ისლამის პოზიციებიდან აფასებდნენ ყველა მოვლენას, ტენდენციურად წარმოაჩენენ საქართველოს სამეფო კარის საგარეო პოლიტიკას და ცდილობენ მის დისკრედიტაციას. ანტიქართული და ანტიქრისტიანული სულისკვეთებით არის გამსჭვალული ბევრი მუსლიმი ისტორიკოსის (იბნ ალ-ასირი, ან-ნასავი, ჯუვეინი...) თხზულება.

სპარსული წყაროებიდან ნაშრომში გამოყენებულია სელჩუკი სულტნის არსლან-შაჰის (1161-1176) აღმზრდელის ზაჰირ ად-დინ ნიშაბურის (გარდ. 1186 წ.), XIII ს. 20-იან წლებში მცხოვრები სპარსელი ანონიმის, რუმის სელჩუკთა სულტნების კარის ისტორიკოსის იბნ ბიბის (XIII ს. II ნახევარი), ჯუვეინის (გარდ. 1283 წ.), რაშიდ ად-დინის (გარდ. 1318 წ.), ჰამდალლაჰ მუსთოუფი ყაზვინის (გარდ. 1350 წ.), აჰმედ ღაფფარი ყაზვინისა (გარდ. 1567-68 წ.) და სხვ. თხზულებები.

არაბული წყაროებიდან მოხმობილია იბნ ალ-კალანისის (გარდ. 1160 წ.), ალ-'აზიმის (გარდ. 1161 წ. შემდეგ), იბნ ალ-აზრაკ ალ-ფარიკის (გარდ. 1181 წ. შემდეგ), უსამა ბ.მუნკიზის (გარდ. 1198 წ.), XII ს. მიწურულში სირიასა და ეგვიპტეში მცხოვრები ვინმე ყადი 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანის, სადრ ად-დინ 'ალი ალ-ჰუსაინის (XII ს.), იბნ ალ-ჯაუზის (გარდ. 1200 წ.) ნაშრომები; სულტან სალაჰ ად-დინის მდივნის 'იმად ად-დინ ალ-ჭათიბ ალ-ისფაჰანის (გარდ. 1201 წ.) თხზულება სელჩუკთა ისტორიის შესახებ შემოკლებული ალ-ბუნდარის (გარდ. 1245 წ.) მიერ; ალ-ისფაჰანისვე ნაშრომი მიძღვნილი სალაჰ ად-დინისადმი, იბნ ჯუბაირის (გარდ. 1218 წ.), იაკუთის (გარდ. 1229 წ.), 'აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადის

(გარდ. 1231 წ.), იბნ ალ-ასირის (გარდ. 1233 წ.), ბაჰა' ად-დინ ბ.შადდადის (გარდ. 1234 წ.), ან-ნასავის (გარდ. 1243 წ.), მუჰამად ალ-ჰამავის (XIII ს. I ნახევარი), სიბტ ბ. ალ-ჯაუზის (გარდ. 1257 წ.), ქამალ ად-დინ ბ. ალ-'ადიმის (გარდ. 1262 წ.), აბუ შამას (გარდ. 1267 წ.), ალ-მაქინის (გარდ. 1273 წ.), ზაქარია' ალ-კაზვინის (გარდ. 1283 წ.), 'იზზ ად-დინ ბ.შადდადის (გარდ. 1285 წ.), მუჰი ად-დინ იბნ 'აბდ აზ-ზაჰირის (გარდ. 1292 წ.), იბნ ვასილის (გარდ. 1298 წ.), იბნ ალ-ფუვატის (გარდ. 1323 წ.), ალ-იუნინის (გარდ. 1326 წ.), აბუ ლ-ფიდას (გარდ. 1331 წ.), იბნ ად-დავადარის (XIV ს. I ნახევარი), აზ-ზაჰაბის (გარდ. 1348 ან 1352-53 წ.), ზაინ ად-დინ ბ.ალ-ვარდის (გარდ. 1349 წ.), ას-საფადის (გარდ. 1363 წ.), იბნ ქასირის (გარდ. 1373 წ.), იბნ ალ-ფურათის (გარდ. 1405 წ.), იბნ ხალდუნის (გარდ. 1406 წ.), ალ-მაკრიზის (გარდ. 1442 წ.), ბადრ ად-დინ ალ-'აინის (გარდ. 1451 წ.), იბნ თაღრი-ბარდის (გარდ. 1470 წ.), ალ-ბაჭუვის (XIV ს. I ნახევარი — XV ს. დასაწყისი), ას-სუიუტის (გარდ. 1505-6 წ.), იბნ 'იმად ალ-ჰანბალის (გარდ. 1679 წ.) და სხვ. თხზულებები.

მოხმობილი და გამოყენებულია, აგრეთვე, სირიული, ევროპული და ოსმალური წყაროები: XII ს. სირიელი ანონიმის, იაკობიტთა პატრიარქის, ისტორიკოს მიხეილ სირიელის (გარდ. 1199 წ.), სირიული ქრისტიანული მწერლობის შესანიშნავი წარმომადგენლის აბუ ლ-ფარაჯ ბარ ჰებრეუსის, იგივე იბნ ალ-ჯიბრის (გარდ. 1286 წ.), კანცლერ გოტიეს (XII ს.), აკრის წმ. იოანეს ტაძრის ეპისკოპოსის ჟაკ დე ვიტრის (1216-1228 წწ.), აჰმედ ბ. ლუტფულლაჰ მუნეჯჯიმ-ბაშის (გარდ. 1702 წ.) და სხვ. თხზულებების მონაცემები.

სამწუხაროდ, ჩვენგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, არ მოგვეცა საშუალება წარმოგვედგინა ზემოდასახელებულ უცხოელ ავტორთა თხზულებების[2] წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი და სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის ვრცელი ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა. მოკლედ აღვნიშნავთ, რომ წინამდებარე ნაშრომში სათანადოდ აისახა ისლამურ სამყაროსთან საქართველოს სამეფოს ურთიერთობათა კვლევის საქმეში ქართული ისტორიოგრაფიის (ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძე, ნ. ბერძენიშვილი, შ. მესხია, ვ. გაბაშვილი, რ. კიკნაძე, ე. სიხარულიძე, ო. ცქიტიშვილი, მ. ლორთქიფანიძე, რ. მეტრეველი, ნ. შენგელია, ნ. ასათიანი, ქ. ჩხატარაიშვილი, ბ. სილაგაძე, ჯ. სტეფნაძე, პ. თოფურია, თ. ნატროშვილი, გ. ბერაძე, გ. ალასანია და მრავალი სხვ.) მონაპოვრები. გათვალისწინებული და გამოყენებულია ევროპელ (მ.ბროსე, ვ. მინორსკი, კ. კაენი...), თურქ (ო. თურანი, ფ. კირზიოღლუ, ფ. სუმერი...), აზერბაიჯანელ (ზ. ბუნიატოვი, რ. ჰუსეინოვი ს.აშურბეილი...) და სომეხ (ს. ერემიანი, რ.მათევოსიანი, ჰ.მარგარიანი და სხვ.) მკვლევართა გამო-

[2] სომეხ, სპარსელ და არაბ ავტორთა ნაშრომების სახელწოდებების ქართული ტრანსლიტერაცია და ამ სახელწოდებათა ქართული თარგმანები მოტანილია წყაროებისა და ლიტერატურის სიაში.

კვლევებიც, რომლებიც შეეხო ფენენ XII–XIII სს. საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ცალკეულ ეპიზოდებს.

●

ნაწილი ნაშრომის III თავის მე-2 და მე-5 პარაგრაფებისა, რომლებიც ეხება ურთიერთობებს აიუბიანებთან, დამუშავდა ბატონ თამაზ ნატროშვილთან თანამშრომლობითა და თანაავტორობით. ამ კვლევის შედეგები აისახა ადრე დაბეჭდილ ჩვენს ერთობლივ სტატიებში (**ნატროშვილი, ჯაფარიძე, 1974 №1-2; ნატროშვილი, ჯაფარიძე, 1982**).

სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია, მადლობა მოვახსენო ჩემს მეგობრებსა და კოლეგებს: ბატონებს კარლო კუციას, რამაზ გორგაძეს, ვიქტორ ჩიკაიძეს, გურამ აფხაზავასა და წათე ბაწაშს, რომლებმაც დიდი დახმარება აღმომიჩინეს სომხურსა და თურქულ ენებზე წყაროებისა და სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის გაცნობაში; ჯემალ ძაძუას, რომელმაც მოამზადა რუკები; ქალბატონ გიული ალასანიას, ბატონებს დავით მუსხელიშვილს, ქველი ჩხატარაიშვილს, შოთა ბადრიძესა და დევი კაციტაძეს, რომლებმაც მონაწილეობა მიიღეს ნაშრომის განხილვაში; ბატონებს ჯემშიდ გიუნაშვილს, არიანე ჭანტურიას, ნუგზარ თარხნიშვილს, ალექსანდრე აბდალაძეს, ქალბატონებს მანანა კვაჭაძესა და ელენე ცაგარეიშვილს კონსულტაციებისა და თანადგომისათვის; წიგნის რედაქტორებს: ბატონებს გია ბერაძეს, რომელმაც მოგვაწოდა არაერთი ძვირფასი ინფორმაცია და საყურადღებო რჩევა და აწ განსვენებულ ოთარ ცქიტიშვილს, რომელიც ყოველმხრივ გვიჭერდა მხარს მუშაობის დროს.

თავი პირველი

საქართველო და თურქ-სელჩუკები XII ს. პირველ მეოთხედში

1. საქართველოში თურქ-სელჩუკთა შემოსევების შედეგები

თურქ-სელჩუკთა შემოსევებმა XI საუკუნეში მნიშვნელოვნად შეცვალა მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის პოლიტიკური რუკა. პირისაგან მიწისა აღიგავა ღაზნევიანთა და ბუვეიჰიანთა ძლიერი სახელმწიფოები, დიდ სელჩუკთა სულტნების კონტროლს დაექვემდებარნენ ბაღდადის აბასიანი ხალიფები. მცირე მუსლიმურმა პოლიტიკურმა ერთეულებმა არსებობა შეწყვიტა, ან მორჩილება გამოუცხადა სელჩუკებს. მარცხს მარცხზე განიცდიდა ბიზანტია. XI ს. 60-იან წლებში თურქ-სელჩუკთა დაპყრობითი ომების ტალღა საქართველოსაც მისწვდა.

განსაკუთრებით მძიმე აღმოჩნდა საქართველოსთვის 80-იანი წლების დამდეგი, როცა დაიწყო „დიდი თურქობა"[1]. თურქთა თარეშმა ქვეყანაში გაზაფხულიდან დაზამთრებამდე რეგულარული ხასიათი მიიღო. მათ ხელთ იგდეს მნიშვნელოვანი ქალაქები: რუსთავი, დმანისი და სამშვილდე. "თურქებს ჰქონდეს" თბილისიც. ასე ჩანს, ყოველ შემთხვევაში, 1110 წ. (**დავით აღმ. ისტ., 1992: 176; ჩხატარაიშვილი, 1989:8;** *Лордкипанидзе, 1991: 82).* თბილისში გაბატონებულ მუსლიმთა სიმპათიები (იმისდა მიუხედავად, თუ როგორი ფორმა ჰქონდა ქალაქის მმართველობას), თურქების მხარეზე იყო.

აღმოსავლეთ საქართველოს ფეოდალური მეურნეობის ყველაზე წამყვანი რაიონები მტკვრის, ალაზნისა და ივრის ნაპირები მომთაბარეებს ეკავათ (**იოანე მატონიშვილი, 1984:179, 489; მესხია, 1972: 69–70).** გიორგი II-ის სამეფო ხელისუფლება მხოლოდ დასავლეთ საქართველოზე ვრცელდებოდა და არც აქ იყო საიმედოდ დაცული თურქთაგან.

„დიდი თურქობა" კატასტროფული აღმოჩნდა ქვეყნისათვის. თურქობა, როგორც აღნიშნავდა აკად. ნ.ბერძენიშვილი, საქართველოს ფეოდალურ მეურნეო-

---

[1] საქართველოში თურქ-სელჩუკების შემოსევების შესახებ იხ.: შენგელია, 1968; ლორთქიფანიძე, 1979ა: 196-209.

ბას საფუძველს — მიწას აცლიდა და მას ერთიანად გადაშენების საფრთხეს უქმნიდა (ნ.მერმენიშვილი, 1971:158).

ქართველებისათვის საკუთარი ძალების გარდა "არც რა დამჯხნელი" ჩანდა ვინმე და "არასადაჲთ იყო ღონე ჯხნიხა და შეწევნიხაჲ". მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკური ვითარება საქართველოსათვის არასასურველად შეიცვალა. 1071 წ. მანასკერტთან გამანადგურებელი მარცხიდან მცირე ხნის შემდეგ ბიზანტიამ დათმო მცირე აზიის დიდი ნაწილი და საქართველოს მოსაზღვრე ბასიან-თეოდოსიუპოლის ზონა. XI ს. 70-იანი წლების დასაწყისში თურქებმა ხელთ იგდეს ტრაპიზონიც, მაგრამ მალე (1075 წ.) დაკარგეს ის. ბიზანტიამ შეინარჩუნა შავი ზღვის სანაპირო ზოლი. ტრაპიზონის მხარეში გაბატონდა გაბრას საგვარეულო, რომელსაც უწევდა ბრძოლები არსებობისათვის მანგუჯაქიანებთან და დანიშმენდიანებთან.

ამიერკავკასიაში ქრისტიანული სომხეთი ბიზანტიის ექსპანსიონისტური პოლიტიკის წყალობით განიარაღებული აღმოჩნდა. ანისში, სადაც ბიზანტიამ 1045 წ. გაუუქმა მეფობა, ალფ-არსლანის (1063-1072) „კურთხევით" გაბატონდა არრანის შადდადიანთა შტო. ყარსის მეფემ გაგიკმა თურქებთან ბრძოლას ბიზანტიაში ემიგრაცია ამჯობინა. საქართველოს მეზობელი შარვანისა და არრანის მუსლიმ გამგებლებს არ გაუწევიათ სერიოზული წინააღმდეგობა „ერთმორწმუნე" დამპყრობლებისათვის და თავი სელჩუკი სულტნების ვასალებად აღიარეს. მალე სელჩუკები არ დასჯერდნენ არრანის შადდადიანთა ვასალობას და ეს ქვეყანა თავიანთ პირდაპირ კონტროლს დაუქვემდებარეს.

არრანსა და აზერბაიჯანში დაიწყო თურქმენთა ინტენსიური ჩამოსახლება. მათ ხელთ იგდეს საძოვრები თბილისიდან ბარდავამდე და არარატის მთის ფერდობებზე, სომხეთში. თანამედროვე ტოპონიმიკის მონაკვეთები მოწმობს, რომ აზერბაიჯანი იყო თურქულენოვან ტომთა განსახლების უმნიშვნელოვანესი ზონა.[2] კ.ბოსვორთი აღნიშნავს, რომ აზერბაიჯანმა შეიძინა განსაკუთრებული მნიშვნელობა, როგორც თურქმენთა ექსპანსიის ბაზამ. აზერბაიჯანი მდებარეობდა რეისა და ჩრდილოეთ ირანისკენ მიმავალი გზის ბოლოში. ამ გზით ხორასნიდან აქ განუწყვეტლივ მოდიოდნენ თურქმენები. ანატოლიაში ბიზანტიის წინააღმდეგ მებრძოლი თურქმენი ამირები აზერბაიჯანიდან ილებდნენ თავიანთ შევსებას *(Bosworth, 1968: 42, 94-5)*.

მალიქ-შაჰმა (1072-1092) აღიარა აზერბაიჯანის სტრატეგიული მნიშვნელობა. ეს ტერიტორია მან საბოლოოდ დაუქვემდებარა თავის ბიძაშვილს კუტბ ად-დინ ისმა'ილ ბ.იაკუთის (გარდ. 1093 წ.) და მასვე დაუმორჩილა ამიერკავკასიაში დაპყრობილი მიწები, მათ შორის საქართველოც (შენგელია, 1968: 317;

---

[2] რ.ჰუსეინოვი აღნიშნავს, რომ აზერბაიჯანის ტოპონიმიკაში გამოვლენილი და დადგენილია 18 ოღუზური ტომის (24-დან) ეთნონიმი. ის მიუთითებს, რომ XI-XII სს-ში განსაკუთრებით მკაფიოდ გამოვლინდა აზერბაიჯანის ენობრივი თურქიზაცია *(Гусейнов, 1973: 375-381)*. თურქმენთა კონცენტრაციაზე აზერბაიჯანში ყურადღებას ამახვილებენ სხვა მკვლევარებიც *(Bosworth, 1968: 42-3, 54-5; Cahen, 1969ა: 157)*.

Bosworth, 1968: 95). განჯა— არრანის მთავარი ქალაქი სულტანმა უბოძა თავის უერთგულეს და გამოჩენილ სარდალს სავ-თეგინს (გარდ. 1085-86 წ.) *(Bosworth, 1968: 95;* **თოფუჩრია, 1975: 88**). მოგვიანებით არრანი და, საერთოდ, აღმოსავლეთ ამიერკავკასია, მტკვრისა და არეზის აუზები იკტენად დაურიგდა თურქი ამირების ჯგუფს რომელთა შორის იყო ანტიოქიის მომავალი მფლობელი იაღი-სიანიც (**იბნ ალ-ასირი**, X: 297; *Bosworth, 1987: 274).* აზერბაიჯანი და არრანი წარმოადგენდნენ მოხერხებულ ბაზებს თურქ-სელჩუკებისათვის საქართველოზე სალაშქროდ.

XI ს. 80—90-იან წლებში მალიქ-შაჰისა და შემდეგ კი მისი ძმის — სირიის გამგებლის თუთუშის ენერგიული ღონისძიებების შედეგად ჩრდილოეთ მესოპოტამია, სადაც არაბი 'უკაილიანები (მავსილსა და დიარ-მუდარში) და ქურთი მარვანიანები (დიარ-რაბი'ასა და დიარ-ბაქრში) ბატონობდნენ, საბოლოოდ თურქ-სელჩუკებმა დაიპყრეს. ალ-ჯაზირა სირიის სელჩუკთა კონტროლს დაექვემდებარა. თურქებმა ხელთ იგდეს აგრეთვე, ვანის ტბის სანაპიროები. ყოველივე ამის შედეგად, XI ს. 80—90-იან წლებში საქართველო სამხრეთიდან ბლოკირებული აღმოჩნდა მტრული და აგრესიული ისლამური სამყაროს მიერ. გართულდა კავშირები ბიზანტიასთან და ქართული კულტურის მძლავრ კერებთან პალესტინასა და ანტიოქიაში.

უაღრესად მძიმე საშინაო და საგარეო პოლიტიკურ პირობებში გიორგი II-მ მიიღო ერთადერთი სწორი გადაწყვეტილება. 1083 წ. ის მორჩილების ნიშნად ისფაჰანში ეახლა მალიქ-შაჰს (**ქორონიკონი, 1892:229; შენგელია, 1968:313; ღოღობერიძე, 1979ა: 205**) და მისი კეთილგანწყობა მოიპოვა ყოველწლიური ხარკით[3], რომელსაც სულტანი "**აიღებდ[ი]ს ჯამთა მრავალთა**"(**დავით აღმ. ისტ., 1992: 162**).

თურქი ისტორიკოსი ი.ქაფესოღლუ აღნიშნავს, რომ გიორგი II-ს ევალებოდა საჭიროების შემთხვევაში სელჩუკთა სასარგებლოდ ლაშქრის გამოყვანა (შენგე-

---

3 გიორგი II-ის გადაწყვეტილების მნიშვნელობის შესახებ იხ. რ.მეტრეველი, 1973: 71-2; პაპასქირი, 1991: 44,47-48. იმდროინდელ ქართულსა და აღმოსავლურ წყაროებში ამ ხარკის ოდენობა განსაზღვრული არ არის. მოგვიანებით, ჰამდალლაჰ ყაზვინი თავის თხზულებაში „ნუზჰათ ალ-ყულუბ" ასახელებს იმ თანხას, რომელიც საქართველოს (აბხაზ ვა გორჯესთან) ილხანთა ირანის ხაზინაში შეჰქონდა. იქვე მოტანილია წინამონღოლური ხანის ქართველი მეფეების სადივნო გადასახადების ოდენობაც — 500 თუმანი, ანუ 5 მილიონი ვერცხლის დინარი (ჰამდ. ყაზვინი, 1915: 94; ჯავახიშვილი, 1965: 392; დონდუა, 1967ბ: 141-45; *Петрушевский, 1960: 98).* ეს თანხა მნიშვნელოვნად მცირეა იმავე ხანის ერაყისა თუ რუმის სელჩუკთა სასულტნოს შემოსავალთან შედარებით და არ შეესაბამება ჩვენს წარმოდგენას XII–XIII სს. საქართველოს ეკონომიკური ძალის შესახებ. ამის გამო რ.კიკნაძემ მიიჩნია , რომ აღნიშნული 500 თუმანი იყო არა საქართველოს სამეფოს შემოსავალი, არამედ წინა ეპოქის სათურქო ხარკი, რომელიც საქართველოს მალიქ-შაჰის ხაზინაში შეჰქონდა XI ს. 80-იანი წლებიდან (კიკნაძე, 1976:207-8). უნდა აღინიშნოს, რომ

ლია, 1968: 314). მაგრამ ამგვარი ცნობა პირველწყაროებში არ გვეგულება და რომც დავუშვათ, რომ მეფემ ასეთი ვალდებულება აიღო, არა ჩანს, რომ მან ის შეასრულა.

გიორგი II-ის უმნიშვნელოვანესი მონაპოვარი იყო ის, რომ სულტანმა მორჩილებისა და ხარკის საფასურად "სამეფო [ი] მიხი თავიხუფალ-ყო ზედამარბიელთაგან"(დავით აღმ. ისტ., 1992: 162) . ქართული და აღმოსავლური წყაროები 1083 წლიდან მალიქ-შაჰის სიკვდილამდე (1092 წ.) და ამის შემდეგაც დიდ ხანს სელჩუკთა რაიმე ორგანიზებულ ლაშქრობას საქართველოში არ იცნობენ. მაგრამ სულტანს არ შეეძლო და, ალბათ, არც სურდა, რომ ალეკვეთა საქართველოში მომთაბარე თურქმენთა თარეში. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ არა გვაქვს საფუძველი, ეჭვი შევიტანოთ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვებში, რომ დავითის გამეფების ჟამს "მოოკრებულ იყო ქართლი და თჳნიერ ციხეთა ხადამდე არახადა იყო ხოფელსა შინა კაცი, არცარა მენებულებაი" (დავით აღმ. ისტ., 1992: 166).

ასეთ მძიმე და ექსტრემალურ სიტუაციაში დაიკავა ტახტი 1089 წ. გიორგი II-ის ვაჟმა დავით IV-მ, რომელიც საქართველოს ისტორიაში აღმაშენებლის სახელით შევიდა.

2. საქართველო და დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო XI–XII სს. მიჯნაზე: სათურქო ხარკის შეწყვეტა

დავით IV-ს წილად ხვდა დანგრეული და აშლილი ქვეყანა, აყრილ-გაბიზნული და დემორალიზებული მოსახლეობა. გასაოცრად სიტყვაძუნწია დავითის ისტორიკოსი მეფის მოღვაწეობის პირველი ათი წლის შესახებ. ის იხსენიებს დავითის ერთგულ ფეოდალებს, იმ აზნაურებს, რომლებმაც დაიწყეს მეფის ირგვლივ დარაზმვა; შემდეგ მოგვითხრობს ლიპარიტ კლდეკარის ერისთავის ურჩობაზე, რომელიც "დადგა... ყოველსა გზასა არა-კეთილსა". გვამცნობს დავით IV-ის გამარჯვებას მასთან ბრძოლაში და ამ ურჩი ფეოდალის საბოლოო გასახლებას საქართველოდან, რაც შესაბამისად, 1094 და 1096 წლებით თარიღდება; მოგვითხრობს მეფის მიერ ლაშქრის ორგანიზებაზე (დავით აღმ. ისტ., 1992: 165-67, 215-16; რ.მეტრეველი, 1986: 78–9), მაგრამ ქართველი მემატიანე არ ეხება დავითის ურთიერთობებს სელჩუკებთან, თითქოსდა ამ ათი წლის მანძილზე

ილბანთა ეპოქის 5 მილიონი ვერცხლის დინარი, თავის მხრივ, უდრიდა სელჩუკთა ხანის 2,1 მილიონ ოქროს დინარს. ეს კი დაშლილი და გაჩანაგებული ქვეყნისთვის გადასახდელად ძალზე დიდი თანხა იყო. საკმარისია ითქვას, რომ მეზობელი შარვანის სათურქო ხარკი, რომელიც თავდაპირველად 70 ათასი დინარით განისაზღვრა, შემდეგ 40 ათას დინარამდე შემცირდა *(Буниятов, 1978: 144)*.

საქართველოში არ არსებობდა თურქთა პრობლემა.

1092 წლიდან, მას შემდეგ რაც მალიქ-შაჰი გარდაიცვალა, დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო აიშალა, დაიწყო შინაომები სულტნის ტახტისათვის. როგორი იყო საქართველოს სამეფო კარის დამოკიდებულება ამ ამბებისადმი? საოცარია, მაგრამ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ამის თაობაზე დუმს, თუმცა კი ის უეჭველად უნდა ყოფილიყო მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკური ვითარების კურსში. სამაგიეროდ, მისი ყურადღების ცენტრში მოექცა პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა, რომელიც დაიწყო 1097 წ.: "**ამახ ჟამსა გამოვიდეს ფრანგნი, აღიღეს იერუსალემი და ანტიოქია. და შეწევნითა ღმრთისა[ჲ]თა მოეშენა ქუეყანაჲ ქართლისა[ჲ], განძლიერდა დავით და განიმრავლნა ხპანი და არ-ღარა მისცა სულტანსა ხარაჯა და თურქნი ვერღარა დაიზამთრებდეს ქართლს**"(**დავით აღმ. ისტ., 1992: 168**).

ასე, რამდენიმე წინადადებაში გადმოგვცემს ისტორიკოსი სამ დიდმნიშვნელოვან მოვლენას: პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის შედეგებს, დავით IV-ის მიერ სათურქო ხარკის შეწყვეტასა და მომთაბარე თურქთა თარეშის აღკვეთას ქართლში. მის ცნობაში მკაფიოდ არის გამოხატული ქრონოლოგიური საყრდენი: **სათურქო ხარკის შეწყვეტა მოხდა მას შემდეგ, რაც ჯვაროსნებმა აიღეს ანტიოქია და იერუსალიმი.** მეფის ამ ღონისძიების დასათარიღებლად ივ.ჯავახიშვილმა გამოიყენა ქართული წყაროს ცნობა, მაგრამ ჯვაროსანთაგან ანტიოქიისა და იერუსალიმის აღების თარიღად მან შეცდომით დაასახელა 1097 წ. და ჩათვალა, რომ „საქართველოს სრული დამოუკიდებლობის აღდგენა" სწორედ ამ წელს მოხდა (**ჯავახიშვილი, 1965: 195**). რ.მეტრეველმა მართებულად მიუთითა ამ უზუსტობაზე. ანტიოქიის აღების თარიღია 1098 წ. ივნისი, იერუსალიმისა კი 1099 წ. ივლისი. მაშასადამე, თუ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ვენდობით, საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენა მოხდა არა 1097, არამედ 1099 წ. (**რ.მეტრეველი, 1986: 82-4**). უფრო ადრე იმავე უზუსტობაზე ყურადღება გაამახვილა ვ.კოპალიანმა, მაგრამ მან უცვლელად დატოვა ივ. ჯავახიშვილის თარიღი. მისი აზრით „სრულებით არ იყო სავალდებულო, რომ საქართველოს ევროპელ რაინდებთან ომის შედეგებისთვის, კერძოდ, იერუსალიმის აღებისათვის დაეცადა და მანამდე ხარკი არ შეეწყვიტა სულთნისათვის" (**კოპალიანი, 1968: 92, შენ. 1**). 1097 წელი, როგორც სათურქო ხარკის შეწყვეტის თარიღი, მიღებულია „საქართველოს ისტორიის ნარკვევებშიც" (**ლორთქიფანიძე, 1979 მ: 232**).

სათურქო ხარკის შეწყვეტა, უეჭველია, ღრმად მოფიქრებული და მომზადებული ნაბიჯი იყო. მას წინ უსწრებდა ქვეყნის საშინაო საქმეების მოწესრიგება. ითვლება, რომ ამ დროისათვის „საქართველოს მოშენება-მომძლავრების პროცესი ძირითადად დასრულდა... და უკვე მომძლავრებულ ქვეყანას შეეძლო უარი ეთქვა მტრის ხარკის გადახდაზე, რადგანაც მას უკვე ძალაც გააჩნდა და შესაძლებლობაც, რომ თავად გადასულიყო შეტევაზე" (**რ.მეტრეველი, 1986: 82**). ამავე დროს სრულიად აშკარაა ისიც, რომ დავით IV-ს ღონისძიების მომწიფებასა და

მის განხორციელებას ხელს უწყობდა ხელსაყრელი საგარეო ფაქტორებიც, რომლებზედაც, საკვლევი პრობლემატიკიდან გამომდინარე, შევაჩერებთ ყურადღებას.

სათურქო ხარკის შეწყვეტის ხელშემწყობი საგარეო პოლიტიკური ფაქტორების შესახებ არაერთი ქართველი მკვლევარის ნაშრომშია საუბარი. ივ.ჯავახიშვილი წერდა, რომ დავითის „მოღვაწეობის ნაყოფიერებას იმ დროისათვის დამკვიდრებული პოლიტიკური მყუდროებაც ხელს უწყობდა. მაჰმადიანობა აღმოსავლეთსა და პალესტინაში ეცემოდა". მან დაიმოწმა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ზემომოტანილი ცნობა ("**ამას ჟამსა გამოვიდეს ფრანგნი**"...) და აღნიშნა, რომ „მაჰმადიანთა იმდროინდელი დაუძლურება სპარსეთის სელჩუკებს უფრო დაეტყოთ" და რომ „ამავე დროს გარეშე მტრის შესევისაგან მოსვენებულმა საქართველომ ზურგი გაისწორა" (**ჯავახიშვილი, 1965: 195**). როგორც ვხედავთ, ივ.ჯავახიშვილი სათურქო ხარკის შეწყვეტას მუსლიმური სამყაროს დაუძლურებას უკავშირებდა, რაც „სპარსეთის სელჩუკებს უფრო დაეტყოთ" და ის ჯვაროსანთა ლაშქრობას არ ანიჭებდა გადამწყვეტ მნიშვნელობას.

ნ.ბერძენიშვილი განიხილავდა როგორც საშინაო დაუნდობელ ომებს დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში მალიქ-შაჰის სიკვდილის (1092 წ.) შემდეგ, ისე — ჯვაროსნულ ლაშქრობებს. მიუთითებდა, რომ ჯვაროსანთა წარმატებებით გამხნევებულმა ბიზანტიამაც შეუტია დამპყრობელ თურქებს. მებრძოლი საქართველოს მდგომარეობა შესამჩნევად გაუმჯობესდა. ის თურქთა პირისპირ მარტო აღარ იყო. დავითმა სწორად შეაფასა შექმნილი საერთაშორისო პოლიტიკური ვითარება და სულტანს ხარკის მიცემა შეუწყვიტა (**ნ.ბერძენიშვილი, 1973: 35**).

ვ. გაბაშვილი თავდაპირველად თვლიდა, რომ საგარეო ფაქტორებიდან საქართველოსთვის მთავარი იყო არა ჯვაროსანთა ლაშქრობა, არამედ დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ფეოდალური დაშლა, რომ ჯვაროსანთა ლაშქრობის შედეგებს უმთავრესად დასავლეთის სელჩუკებისთვის ჰქონდა მნიშვნელობა (**ვ.გამაშვილი, 1957: 134**). მოგვიანებით, ვ.გაბაშვილი აღნიშნავდა იმ ხელსაყრელ პირობებსაც, რომლებიც შეიქმნა მაშინ, „როცა სელჩუკიანებს აღმოსავლეთში ქრისტიანი ჯვაროსნები დაემუქრნენ". ეს შეფასება მოსდევს იმ ფაქტის კონსტატირებას, რომ დავით აღმაშენებელმა „ხარაჯობაზე" დაფუძნებული ურთიერთობის პოლიტიკური ფორმა 1092 წელს (ე.ი. მალიქ-შაჰის გარდაცვალებისა და სელჩუკთა სახელმწიფოს აშლილობის წელს) კი არ უარყო, არამედ 1098 წელს (**ვ.გამაშვილი, 1968: 296**).

ა.კიკვიძემ წინა პლანზე ჯვაროსანთა ლაშქრობა დააყენა: „1097 წ. ჯვაროსნებმა აიღეს იერუსალიმი და ანტიოქია, და თურქ-სელჩუკების პოლიტიკური ბრწყინვალების ლამპარიც ჩაქრა. 1097 წელსვე დავით აღმაშენებელმა თურქებს ხარკი შეუწყიტა და საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობაც აღადგინა" (**კიკვიძე, 1942, 5-6**). ვ.აბაშმაძის აზრით, „თურქ-სელჩუკთა ბატონობის შესუსტება შინაგანი წინააღმდეგობების გარდა არსებითად განსაზღვრა ჯვაროსნულმა ომებმაც" (**აბაშმაძე, 1969: 98–9**) . სხვა ქართველი მკვლევარები, როგორც წესი, სათურქო ხარკის შეწყვეტის საქმეში მნიშვნელობას ანიჭებენ როგორც დიდ

სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლის, ისე ჯვაროსანთა ლაშქრობის ფაქტორებს (ჯოპალიანი, 1968: 12-3; მესხია, 1972: 29; შენგელია, 1968: 345-46; ჩხატარაიშვილი, 1973: 5; მაღრიძე, 1984ა: 120–21; რ.მეცხოველი, 1986:84; ლორთქიფანიძე, 1979 ბ: 232-33).

მ.ლორთქიფანიძე შენიშნავს, რომ დავით IV-ის მიერ სათურქო ხარკის შეწყვეტა (რასაც ის 1097 წლით ათარიღებს) ფაქტობრივად ომის გამოცხადებას ნიშნავდა, მაგრამ სულტანმა დავითის გამოწვევა უპასუხოდ დატოვა (ლორთქიფანიძე, 1979 ბ: 232).

სელჩუკთა პასიურობა არაერთ კითხვას ბადებს და ახსნას მოითხოვს. რამ შეუშალა ხელი სულტან ბარქიარუკს, რომელიც შეურიგებლად ებრძოდა სეპარატიზმის ყოველგვარ გამოვლინებას, რომ ელაშქრა საქართველოზე? რა გახდა მისი უმოქმედობის მიზეზი: დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლა თუ ჯვაროსანთა ლაშქრობა? ამ ორი საგარეო ფაქტორიდან რომელი იყო გადამწყვეტი იმისათვის, რომ დავით IV წარმატებით დაპირისპირებოდა თურ-სელჩუკებს და გამოსულიყო მათი ბატონობიდან? დასმულ კითხვებზე პასუხის გასაცემად საჭიროდ მიგვაჩნია, რომ თანამედროვე ორიენტალისტიკის მიღწევების შუქზე წარმოვადგინოთ მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკური სიტუაცია XI–XII სს მიჯნაზე.

ა. დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო მალიქ-შაჰის სიკვდილის შემდეგ 1092-1104 წლებში

შინაბრძოლები სულტნის ტახტისათვის. 1092 წ. მალიქ-შაჰის სიკვდილთან ერთად დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო ერთიანად აიშალა. ერთდროულად გამოჩნდა სულტნის ტახტის სამი პრეტენდენტი, მალიქ-შაჰის ორი ვაჟი: მაჰმუდი და ბარქიარუკი და მისი ძმა— სირიის გამგებელი თუთუში. თავდაპირველად მალიქ-შაჰის ქვრივმა თურქან-ხათუნმა ვაზირ თაჯ ალ-მულქის მხარდაჭერითა და ლაშქარზე დაყრდნობით სულტნად გამოაცხადა მცირეწლოვანი მაჰმუდი, მაგრამ თურქან-ხათუნის ცდა ისფაჰანში ხელთ ეგდო მალიქ-შაჰის უფროსი ვაჟი ბარქიარუკი, უშედეგოდ დამთავრდა. ბარქიარუკი ქ.რეიში გაიქცა, თავი სულტნად გამოაცხადა, მერე ბურუჯირდთან დაამარცხა მეტოქე და შემოეწყო ისფაჰანში გამაგრებულ თურქან-ხათუნსა და მაჰმუდს. მალე მათ შორის ზავი დაიდო და მაჰმუდმა ძმისგან იკუდ მიიღო ისფაჰანი და ფარსი. მაგრამ თურქან-ხათუნი ამით არ დაკმაყოფილდა. მან ცოლობა აღუთქვა აზერბაიჯანის სელჩუკიან გამგებელს ისმა'ილ ბ.იაკუთის (რომელიც იმავე დროს ბარქიარუკის დედის ძმაც იყო) და მიიმხრო ის. ქარაჯთან ბრძოლაში 486 წ. შა'ბანში /VIII–IX. 1093 წ. ბარქიარუკმა კვლავ გაიმარჯვა, ხელთ იგდო ისმა'ილი და მოაკვლევინა ის. 487 წ. რამადანში /IX–X. 1094 წ. ისფაჰანში მოულოდნელად გარდაიცვალა თურქან-ხათუნი, შავვალში/ ოქტომბერ-ნოემბერში კი — მაჰმუდიც. იმავე წლის 14 მუჰარრამს /3.II. ბარქიარუკის სახელზე ხუტბა აღავლინეს ბაღდადში (აღ-ისფაჰანი/ აღ-მუნდარი,

1900: 76-7; **ალ-ჰუსაინი: 42ბ-43ა; ჯუმენგ.: 206, შენ.2; იბნ ალ-ჯაუზი, IX:62-3; იბნ ალ-ასირი, X:210–11, 214-16, 224,229;** *Bosworth, 1968:103-4).* მან განიმტკიცა მდგომარეობა ერაყსა და დასავლეთ ირანში, მაგრამ სერიოზული საფრთხე დაემუქრა თუთუშისაგან, რომელმაც 486 წ. მუჰარრამში /I.1093 წ. თავი სულტნად გამოაცხადა. 488 წ. 7 საფარს / 16.II. 1095 წ. ბარჭიარუკმა რეისთან სძლია ბიძას, რომელიც ბრძოლაში დაიღუპა. შემდეგ, 1097 წ. სულტანმა ჩააქრო კიდევ ერთი აჯანყება ხორასანში, რომელიც სამართავად გადასცა თავის ნახევარძმას სანჯარს (**ალ-ჰუსაინი: 43ა-43ბ., ჯუმენგ.: 207, შენ. 3; იბნ ალ-ასირი, X:219–20,222,232-34, 239;** *Bosworth, 1968: 106-7).* დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში სიმშვიდე დამყარდა, მაგრამ ის დიდხანს არ გაგრძელებულა. იმავე წელს სახელმწიფოს დასავლეთის საზღვრებთან გამოჩნდნენ ჯვაროსნები, ხოლო ორი წლის შემდეგ ბარჭიარუკს განუდგა და სულტნის ტახტისთვის ბრძოლა წამოიწყო მისმა მეორე ნახევარძმამ მუჰამადმა.

მუჰამადი თავდაპირველად მაჰმუდის ბანაკში იყო, მაგრამ შემდეგ, 1092 წ. ისფაჰანის ალყის დროს, მიატოვა თურქან-ხათუნი და მაჰმუდი, ეახლა ბარჭიარუკს და მორჩილება გამოუცხადა მას. სანაცვლოდ მუჰამადმა იკუდ მიიღო განჯა და მისი ოლქები არრანში. მას აქ მეთვალყურედ თან ახლდა ათაბაგი კუთლუტეგინი, მაგრამ მუჰამადი მალე განთავისუფლდა მისი მეურვეობისაგან, მოაკვლევინა იგი და მთელი არრანი იგდო ხელთ. 492 წ. შავალში /21.VIII—18. IX. 1099 წ. მან შეწყვიტა ხუტბაში ძმის სახელის მოხსენიება და მცირე ლაშქრით გამოვიდა მის წინააღმდეგ (**ალ-ჰუსაინი: 43ბ, ჯუმენგ.: 208, შენ. 9; იბნ ალ-ასირი, X: 287-88;** *Бейлис , 1960: 40; Bosworth, 1968: 107-8).* ასე დაიწყო ახალი ეტაპი სელჩუკთა სახელმწიფოს სულტნის ტახტისათვის ბრძოლაში, რამაც 1104 წლის დასაწყისამდე გასტანა.

492 წ. 2 ზუ ლ-კა'დას /20. IX. 1099 წ. მუჰამადმა აიღო ქრეი და დაიკავა სულტნის ტახტი. 493 წ. 4 რაჯაბს /15.V. 1100 წ. ჰამადანთან, მდ. სეფიდ-რუდის ნაპირზე მან სასტიკად დაამარცხა ბარჭიარუკი, რომელიც 50 მხედრით გაიქცა (**იბნ ალ-ასირი, X: 288,294-95).**

მეორე ბრძოლა ძმებს შორის მოხდა ისევ ჰამადანთან 494 წ. 3 ჯუმადა ალ-ახირას /5.IV. 1101 წ. ამჯერად მუჰამადი დამარცხდა და სრულ განადგურებას მხოლოდ ხორასნის გამგებლის სანჯარის შემწეობით გადაურჩა (**იბნ ალ-ასირი, X:303-5).**

495 წ. 4 რაბი' ალ-ავვალს /27.XII. 1101 წ. რუდრავართან ძმები კვლავ შეხვდნენ ერთმანეთს, მაგრამ ბრძოლა მათ შორის ალარ მომხდარა და ისინი დაზავდნენ. ბარჭიარუკი სულტნად, მუჰამადი კი ტახტის მემკვიდრედ გამოცხადდა. უკანასკნელმა სამართავად მიიღო განჯა (და მისი ოლქები არრანში), აზერბაიჯანი და ალ-ჯაზირას მხარეები, მათ შორის დიარ-ბაკრი და სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ქალაქი მავსილი. ზავი მალე დაირღვა. 495 წ. ჯუმადა ალ-ულას თვეში / II–III. 1102 წ. ბარჭიარუკმა რეისთან სასტიკად დაამარცხა

ძმა, რომელიც ისფაჰანში გამაგრდა და ხანგრძლივი ალყის შემდეგ შეძლო აქედან მცირე რაზმით გაქცეულიყო (იმნ ალ-ასირი, X:329–35).

496 წ. 8 ჯუმადა ალ-ახირას /19.III. 1103 წ. ქ.ხოისთან (ირანის აზერბაიჯანი) ბრძოლაში მუჰამადმა ახალი მარცხი განიცადა, მაგრამ ბარქიარუკმა ვერც ამჯერად ისარგებლა წარმატებით. ავადმყოფობამ და ძალების გამოფიტვამ აიძულა ის, რომ 497 წლის რაბი' ალ-ახირში /I. 1104 წ. კვლავ დაზავებოდა ძმას (იმნ ალ-ასირი, X:359–61,369).

1104 წ. ზავით ბარქიარუკმა და მუჰამადმა გაიყვეს დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო. ორივემ მიიღო სულტნის ტიტული. ბარქიარუკს დაექვემდებარა იმპერიის ბირთვი ქ.რეი და ჯიბალი, ტაბარისთანი, ფარსი, ხუზისთანი, ბაღდადი და ჰარამაინი (ე.ი. მუსლიმთა ორი წმინდა ქალაქი მეკა და მედინა). მუჰამადს მიეკუთვნა ჩრდილო-დასავლეთი ირანი, სირია და ალ-ჯაზირა — დიარ-ბაქრითა და ქ.მავსილითურთ *(Bosworth, 1968: 111)* ჰამდალლაჰ ყაზვინის ერთი ცნობით, რომელიც არა გვხვდება არაბ ავტორებთან, მუჰამადის სამფლობელოთა შორის არრანთან და სომხეთთან ერთად იყო **საქართველოც (ჰამდ.ყაზვინი, 1903: 246-47; ჰამდ. ყაზვინი, 1937:29).**[4]

1104 წ. დეკემბერში ბარქიარუკი გარდაიცვალა. 1105 წ. მუჰამადი დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ერთადერთი სულტანი გახდა. ხანგრძლივი ბრძოლა ტახტისათვის დასრულდა. დაიწყო სტაბილიზაციის პროცესი, რომელიც საკმაოდ რთული იყო. ახალმა სულტანმა განიმტკიცა თავისი პოზიციები იმპერიის ცენტრალურ ნაწილში, მაგრამ ის ვეღარ აკონტროლებდა განაპირა პროვინციებს. ხორასანს ფაქტობრივად განაგებდა მისი ძმა სანჯარი, სირიას კი — სელჩუკი უფლისწულები, თუთუშის ვაჟები: დუკაკი (დამასკოს) და რიდვანი (ჰალაბს). დიარ-ბაქრში გაძლიერდა ართუკიანთა საგვარეულო. სულტნის ტახტისათვის შინაბრძოლების პერიოდში მახლობელ აღმოსავლეთში წარმატებას მიაღწიეს ჯვაროსნებმა. მათ წინააღმდეგ, როგორც ვნახავთ, სულტანმა მხოლოდ 1110 წ. მოიცალა.

ბ. პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა მახლობელ აღმოსავლეთში

ევროპელ ჯვაროსანთა მთავარ პოლიტიკურ მიზანს, როგორც ცნობილია, მუსლიმთაგან პალესტინის წმინდა ადგილების გამოხსნა წარმოადგენდა. 1097 წ. დაიწყო მათი ძალების თავმოყრა კონსტანტინოპოლში. ბიზანტიის იმპერატორის ალექსი I კომნენის (1081-1118) მხარდაჭერით ისინი გადავიდნენ მცირე აზიაში. ჯვაროსანთა პირველი დარტყმების არეალი 1097 —1099 წლებში საკმაოდ ვრცელი იყო და მოიცავდა მცირე აზიის სელჩუკთა სამფლობელოებს, ჩრდილოეთ

---

[4] მაგრამ ჰამდალლაჰ ყაზვინი ამ დაზავებას 496 წ. ჯუმადა ალ-ახირას თვით/12.III–9.IV. 1103 წ. ათარიღებს.

მესოპოტამიას — ქ.ედესის რეგიონს, ჩრდილოეთ სირიას — ანტიოქიის რეგიონსა და პალესტინას.

მცირე აზიის რეგიონი. 1071 წ. მანასკერტთან სამხედრო მარცხმა და შემდეგ სხვა წარუმატებლობებმა 1071-1081 წლებში აიძულა ბიზანტიის იმპერატორი დაეთმო მცირე აზიის დიდი ნაწილი — შავი ზღვის სანაპირო ზოლისა და ხმელთაშუა ზღვაზე ზოგიერთი ქალაქის გარდა. სელჩუკიანი სულაიმან ბ.კუტლუმუშის ძალაუფლება გავრცელდა ბოსფორიდან სირიის საზღვრებამდე. დაახლოებით 473/1081 წლის შემდეგ სულაიმანმა სულტნის ტიტულიც კი მიიღო. ამრიგად, მცირე აზიის სელჩუკებმა ყველაზე ადრე დაიწყეს ჩამოცილება დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოსგან. როგორც აღნიშნავს კ.ბოსვორთი, დიდ სელჩუკთათვის შიდა ანატოლიაში მომხდარ ამბებს უფრო ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე იმ ამბებს, რომლებიც ხდებოდა ანატოლიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კიდეებზე, ალჯაზირასა და სირიაში. ანატოლიის პლატო და თავრის სამხრეთი ტერიტორია მდებარეობდა ირანული სამყაროს ფარგლებს გარეთ, იმ ტერიტორიის მიღმა, რომელსაც ემყარებოდა სელჩუკთა პოლიტიკური ძალა და კულტურა *(Bosworth, 1968:97)*.

სულაიმანი ცდილობდა ფეხი მოეკიდებინა სირიაში. 1085 წ. მან ხელთ იგდო ანტიოქია, მაგრამ 1092 წ. დამარცხდა ქ.ჰალაბთან სირიის სელჩუკებთან ბრძოლაში და დაიღუპა. მისმა სიკვდილმა ქაოსი გამოიწვია ანატოლიის თურქებში *(Runciman,I, 1951:77)* და შანსი მისცა ალექსი კომნენს, რომ გამოესწორებინა მდგომარეობა. ჯვაროსანთა ლაშქრობამ იმპერატორს იმედი ჩაუსახა, რომ მთლიანად გაწმენდდა მცირე აზიას თურქებისაგან.

სულაიმანის მემკვიდრემ ყილიჩ-არსლანმა (1092-1107) სათანადოდ არ შეაფასა ჯვაროსანთა საფრთხე. მან იცოდა კონსტანტინოპოლში მათი სამზადისის შესახებ, მაგრამ ვერ დაუშვა იმის შესაძლებლობა, რომ ისინი შეუტევდნენ სელჩუკთა სატახტო ქალაქს — ნიკეას და როცა ეს მოხდა, 1097 წ. ივნისში, სულტანი იმყოფებოდა კაპადოკიაში, სადაც დანიშმენდიანებს ებრძოდა. ყილიჩ-არსლანი სასწრაფოდ დაბრუნდა ალყაშემორტყმული სატახტო ქალაქის დასაცავად, მაგრამ სასტიკად დამარცხდა. დორილეუმთან და ირაკლიასთან მოპოვებულმა გამარჯვებებმა ჯვაროსნებს გზა გაუხსნა სირიისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის საზღვრებისაკენ.

ჩრდილოეთ მესოპოტამიის — ედესის რეგიონი. 1077 წ. მარაშის სომეხმა გამგებელმა ვაჰრამმა, რომელსაც ბერძნები ფილარეტს ეძახდნენ, ბიზანტიელებს წაართვა საჭარავნო ვაჭრობისა და ხელოსნობის მსხვილი ცენტრი ქ.ედესა (ურჰა, რუჰა). 1087 წ. თურქმა ამირამ ბუზანმა ხელთ იგდო ედესა, მაგრამ 1094 წ. ის დაიბრუნა სომეხმა მთავარმა ტოროსმა, რომელმაც უფრო ადრე ბიზანტიისაგან კურაპალატის ტიტულიც მიიღო. 1098 წ. თებერვალში ჯვაროსნები (ბალდუინ ბულონელი) დაეუფლნენ ამ ქალაქს, სადაც შეიქმნა ედესის საგრაფო. მართალია, ეს არ იყო პალესტინაში, წმინდა მიწაზე, მაგრამ ს.რანსიმანის თანახმად, ედესის საგრაფო, ფრანკთა სახელმწიფო ევფრატის შუა დინებაზე, წარმოადგენდა თავ-

დაცვის მნიშვნელოვან ელემენტს ნებისმიერი სახელმწიფოსათვის, რომელიც კი შეიძლებოდა წარმოქმნილიყო პალესტინაში *(Runciman, I, 1951: 77)*.

ჩრდილოეთ სირიის — ანტიოქიის რეგიონი. 1097 წ. ოქტომბერში ჯვაროსნების მთავარი ძალები მიადგნენ ანტიოქიას, რომელიც როგორც სამხედრო, ისე პოლიტიკური და ეკონომიკური თვალსაზრისით ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირზე უმნიშვნელოვანეს ქალაქს წარმოადგენდა. სელჩუკებმა ის 1085 წ. დაიპყრეს. დაახლოებით 1090 წ. მალიქ-შაჰმა ანტიოქია გადასცა თავის თურქმენ ამირას იაღი-სიანს *(Gibb, 1932:23)*. 1095 წ. ტახტის პრეტენდენტის თუთუშის დალუპვის შემდეგ სელჩუკები დაქსაქსულნი აღმოჩნდნენ. ჰ.გიბის აზრით სირიაში ჯვაროსნებს რომ თუთუში დაპირისპირებოდა, მაშინ ისტორია სხვაგვარად დაიწერებოდა *(Gibb, 1932:21)*. თუთუშის ვაჟები დამასკოსა და ჰალაბის გამგებლები დუკაკი და რიდვანი გაუთავებლად მტრობდნენ ერთმანეთს. იაღი-სიანი, რომელიც სარგებლობდა მათი კონფრონტაციით, ფაქტობრივად დამოუკიდებლად მართავდა ანტიოქიას. როდესაც მისთვის აშკარა გახდა, რომ პალესტინისკენ დაძრული ევროპელი ჯვაროსნები გვერდს ვერ აუვლიდნენ ანტიოქიას, იაღი-სიანმა დახმარებისათვის მოუწოდა დუკაკსა და რიდვანს, მაგრამ ერთმანეთზე გადამტერებული ძმები ვერ გაერთიანდნენ. 1097 წ. ოქტომბერში ჯვაროსანთა მთავარი ძალები ანტიოქიას მიადგნენ და ხანგრძლივი ალყის შემდეგ 1098 წ. ივნისში აიღეს ის. დაიღუპა იაღი-სიანი. მავსილის ათაბაგის ქერ-ბოღას ცდა, დაერაზმა სელჩუკთა ძალები, მარცხით დასრულდა. ანტიოქიაში შეიქმნა ჯვაროსანთა სამთავრო, რომელმაც 1268 წლამდე იარსება. მოგვიანებით, 1109 წ. სირიის საზღვაო სანაპიროზე ჩამოყალიბდა ტრიპოლის საგრაფოც.

პალესტინის რეგიონი. ანტიოქიის აღების შემდეგ ჯვაროსნები დაიძრნენ პალესტინისკენ, სადაც ამ დროისათვის პოლიტიკური ვითარება შეიცვალა.

თურქ-სელჩუკებმა პალესტინა 1071 წ. დაიპყრეს და განდევნეს აქედან ეგვიპტის ფატიმიანები. მოგვიანებით სელჩუკიანმა თუთუშმა იერუსალიმი და საერთოდ პალესტინა თურქმენ ამირას ართუკ ბ.ექსებს გადასცა. ართუკის გარდაცვალების (1092 წ.) შემდეგ პალესტინას მისი ორი ვაჟი სუქმანი და ილ-ღაზი განაგებდნენ, რომლებიც ერთგულ თურქმენთა რაზმებს ეყრდნობოდნენ. 1098 წ. ფატიმიანებმა შეძლეს რევანშის აღება და პალესტინა ართუკის მემკვიდრეებისგან გაწმინდეს. ანტიოქიის ალყის დროს ფატიმიანები შეეცადნენ ჯვაროსნებს მორიგებოდნენ და შესთავაზეს სირიის გაყოფა იმ პირობით, რომ სამხრეთი მათ, ჩრდილოეთი კი ფრანკებს დარჩენოდა. ბიზანტიის იმპერატორი ალექსი კომნენი ურჩევდა ჯვაროსნებს ანგარიში გაეწიათ სუნიტ სელჩუკთა მოსისხლე მტრის — შიიტი ფატიმიანებისთვის. ჯვაროსნებს კატეგორიული უარი არ განუცხადებიათ, მაგრამ, არც ფატიმიანებთან შეთანხმებას აპირებდნენ. მათი მიზანი სწორედ პალესტინის წმინდა ადგილებიდან მუსლიმთა განდევნა იყო. 1099 წლის 15 ივლისს ჯვაროსნებმა აიღეს იერუსალიმი და შექმნეს იერუსალიმის სამეფო, რომელიც ფორმალურად მაინც ითვლებოდა უპირველესად ჯვაროსანების სხვა სახელმწიფოთა შორის.

შეასუსტა თუ არა ჯვაროსანთა პირველმა ლაშქრობამ თურქ-სელჩუკთა ძალები? ამ კითხვაზე დადებითად მხოლოდ გარკვეული თვალსაზრისით შეიძლება ვუპასუხოთ. ცხადია, მძიმე დარტყმა მიიღეს მცირე აზიის სელჩუკებმა.[5] ჯვაროსანთა წარმატებებით ისარგებლა ბიზანტიამ, რომელმაც დაიბრუნა ნიკეა და გაათავისუფლა მცირე აზიის თითქმის ნახევარი (*Stevenson*, 1968:21), მაგრამ იმპერატორმა ალექსიმ ბოლომდე ვერ გამოიყენა ისტორიული შანსი და ვერ შეძლო მთლიანად გაეწმინდა მცირე აზია სელჩუკებისგან. სულტანმა ყილიჩ-არსლანმა ანატოლიის სიღრმეში დაიხია. ჯვაროსანთა საფრთხემ აიძულა ის შეეწყვიტა მტრობა დანიშმენდიანებთან, რომლებიც ფლობდნენ სივასსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიას და კავშირი შეეკრა მათთან. თურქებმა მალე მოიკრიბეს ძალები. 1100 წ. დანიშმენდიანმა მალიქ-ღაზი გუმუშთექინმა პირველი გამარჯვება მოიპოვა ანტიოქიის გამგებელზე ბოჰემუნდ ტარენტელზე და დაატყვევა იგი. 1101 წ. ზაფხულში ყილიჩ-არსლანმა მერზივანთან და ირაკლიასთან ორჯერ სასტიკად დაამარცხა ჯვაროსნები და რევანში აიღო 1097 წ. დორილეუმთან დამარცხების გამო. რუმის სელჩუკთა სულტანმა, რომელიც გამუდმებით იღებდა თურქმენებით შევსებას, განიმტკიცა თავისი ბატონობა ცენტრალურ ანატოლიაში და სატახტო ქალაქად აირჩია კონია, რომელიც მდებარეობდა კონსტანტინოპოლიდან სირიისკენ მიმავალი დიდი გზის მარჯვენა მხარეს.

სირიის სელჩუკთა დასუსტება ჯერ კიდევ ჯვაროსანთა გამოჩენამდე, თუთუშის სიკვდილის შემდეგ (1095 წ.) დაიწყო. 1098 წ. სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ანტიოქიის დაკარგვა, რომელიც ფაქტობრივად დამოუკიდებელ საამიროს წარმოადგენდა, სერიოზული გაფრთხილება იყო მათთვის, მაგრამ — არა კატასტროფა. არ დაზარალებულა სირიის უმნიშვნელოვანესი ქალაქები ჰალაბი და დამასკო. რაც შეეხება პალესტინას, აქ ჯვაროსნებმა სძლიეს არა თურქ-სელჩუკებს, როგორც ეს ზოგჯერ არის აღნიშნული ქართველი მკვლევარების შრომებში, არამედ ეგვიპტის ფატიმიანებს.

პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა დასავლეთის სელჩუკთა ინტერესებს შეეხო. დიდი სელჩუკებისთვის ჯვაროსანთა პრობლემა ჯერ კიდევ არ არსებობდა. კ.ბოსვორთი აღნიშნავს, რომ დიდ სელჩუკთა სულტნები, რომელთაც ჯვაროსნები პირდაპირ არასდროს არ ემუქრებოდნენ, სირიაში მათ გამოჩენას თუთუშის სახლის პრობლემად თვლიდნენ. როცა ჯვაროსანთა ამბებმა ბაღდადში ბარქიარუკამდე მიაღწია, სულტანმა 1098 წლის მარტში მისწერა მუსლიმ ამირებს და მოუწოდა მათ გამოსულიყვნენ ურწმუნოთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. კ.ბოსვორთის შენიშვნით, ამ მოწოდებით ამოიწურა სულტნის შეშფოთება და მწირია მითითება იმის თაობაზე, რომ ფრანკთა საფრთხე ოდესმე სერიოზულად აწუხე-

---

[5] ითვლება, რომ ამის წყალობით თითქმის სამნახევარი საუკუნით გადავადდა თურქების შეჭრა ევროპაში (*Stevenson*, 1968:21).

ბდათ იმპერიის გულში — ირანსა და ერაყში ერთმანეთთან მებრძოლ მეტოქეებს (*Bosworth*, 1968:103). კლ.კაენის დაკვირვებით, ჯვაროსანთა პირველ ლაშქრობას საერთოდ არ მოუხდენია დიდი შთაბეჭდილება ისლამის სამყაროზე. ანატოლიის თურქმენთა გადმოცემებში ფრანკთა არმიის რეიდმა თითქმის არავითარი კვალი არ დატოვა. უფრო მეტიც, თავდაპირველად ჯვაროსნული ლაშქრობა განიხილებოდა ადრეულ ბიზანტიურ ექსპედიციებთან კავშირში, რომლებიც იყო ხანმოკლე და შეზღუდული იმ ტერიტორიებზე, სადაც მიჩვეულნი იყვნენ გამგებელთა ხშირ ცვლას (*Cahen*, 1969*a*:166). ბ.ლუისი წერს, რომ „თავდაპირველად მუსლიმურმა სამყარომ ლევანტის დაკარგვას თითქმის აბსოლუტური გულგრილობით უპასუხა. თვით ჰალაბში, დამასკოსა და კაიროში პალესტინისა და სირიის საზღვაო სანაპიროს დაკარგვამ ძალზე მცირე ინტერესი გამოიწვია. ის ყველგან არსებითად შეუმჩნეველი დარჩა“.[6] (*Lewis, 1974:187*). მუსლიმი თანამედროვეებისთვის ჯვაროსნები იყვნენ უბრალოდ ფრანკები, ურწმუნოები, კიდევ ერთი ჯგუფი ურწმუნოთაგან, რომლებიც უტევდნენ ისლამურ სამყაროს და გამოირჩეოდნენ თავიანთი საბრძოლო სისასტიკით და წარმატებებით, რომლებიც მათ მოიპოვეს (*Lewis, 1974:186*). ს.რანსიმანის დასკვნით კი ფატიმიანთა ეგვიპტის ვეზირი ალ-აფდალი ჯვაროსნებს ბიზანტიის უბრალო მოჭირავნეებად მიიჩნევდა (*Runciman, I, 1951:229*).

საყურადღებოა, რომ მუსლიმები ფრანკებთან ბრძოლებს მუდამ განიხილავდნენ როგორც ნებისმიერ სხვა ომს. ასეა ჩვენამდე მოღწეულ იმ წყაროებშიც, რომლებიც შეიქმნა ჯვაროსანთა პირველი ლაშქრობიდან საკმაო მოგვიანებით და რომლებმაც ძირეული გადამუშავება განიცადეს. ამასთან, ერაყულსა და ეგვიპტურ ლიტერატურაში ეს ომები იმვიათად იხსენიება, ირანულში კი საერთოდ არ ფიგურირებს და მხოლოდ ფრანკთა ოკუპაციის ხანგრძლივობა და ბუნება იყო იმის მიზეზი, რამაც თანდათან განაპირობა მუსლიმთა რეაქცია (*Cahen*, 1969*a*: 166-67).

დ. საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის ხელშემწყობი საგარეო-პოლიტიკური ფაქტორები

XI–XII სს. მიჯნაზე მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკური ვითარების განხილვის შემდეგ შეიძლება კვლავ დავუბრუნდეთ დავით IV-ის მიერ სათურქო ხარკის შეწყვეტის — ფაქტობრივად საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის საკითხს. რომელმა საგარეო პოლიტიკურმა ფაქტორმა შეუწყო ქართველ მეფეს ხელი, გადაედგა ერის ისტორიისათვის ეს უმნიშვნელოვანესი ნაბიჯი?

ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ ის არეალი, სადაც გაიშალა პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა, არ წარმოადგენდა ერთ მთელ პოლიტიკურ ორგანიზმს. ჯვაროსნები

---

[6] ანალოგიური თვალსაზრისი აქვთ სხვა ცნობილ მკვლევარებსაც: *Gabrieli, 1962:98; Watt, 1974:247; Holt, 1977: IX.*

ებრძოდნენ მცირე აზიისა და სირიის სელჩუკებსა და ეგვიპტის ფატიმიანებს, მაგრამ არც ერთი მათგანის ინტერესების სფეროში საქართველო არ შედიოდა.

ანტიოქია, რომელიც დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, მიუხედავად დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობისა, არ ფლობდა ადეკვატურ სამხედრო პოტენციალს. მის დაცემასა და სირიაში თურქ-სელჩუკთა პოზიციების შესუსტებას არ შეეძლო რაიმე გავლენა მოეხდინა დავით IV-ის პოლიტიკაზე.

იგივე ითქმის პალესტინაზე, სადაც ჯვაროსნებმა სძლიეს არა თურქ-სელჩუკებს, არამედ — ფატიმიანებს. პალესტინაში შექმნილ ახალ პოლიტიკურ რეალობას სამხედრო თვალსაზრისით არ შეეძლო ხელი შეეწყო დავით აღმაშენებლისათვის 1099 წელს წარმატებით დაეგვირგვინებინა ანტითურქული ბრძოლა. სხვათა შორის, ფატიმიანთაგან დევნილმა თურქმენებმა პალესტინიდან ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში გადაინაცვლეს და ცოტა მოგვიანებით, ილ-ღაზის მეთაურობით, დიდი საფრთხე შეუქმნეს საქართველოს.

ერთადერთ სახელმწიფოს, რომლის დასუსტებაც, უდავოდ ხელსაყრელი იყო საქართველოსთვის, წარმოადგენდა რუმის — მცირე აზიის სელჩუკთა სასულტნო, მაგრამ 1097-1099 წლებში მცირე აზიის სელჩუკები ჯერ კიდევ შორს იყვნენ საქართველოს საზღვრებიდან და არ უქმნიდნენ პირდაპირ სამხედრო საფრთხეს დავით IV-ის სამეფოს.

მაშ რატომ ამახვილებს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი „ფრანგთაგან" ანტიოქიისა და იერუსალიმის აღებაზე ყურადღებას? ამის მიზეზი, ვფიქრობთ, არის ის, რომ მუსლიმთა ბატონობიდან ამ ორი მძლავრი ქრისტიანული კერის დახსნას დიდი მორალური მნიშვნელობა ჰქონდა იმდროინდელი ქრისტიანული სამყაროსათვის. არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ საქართველოს ყოველთვის გააჩნდა თავისი ინტერესები როგორც პალესტინის წმინდა ადგილებში, ისე ანტიოქიაში, შავ მთაზე. ქართული ეკლესიის მესვეურები და საქართველოს სამეფო კარი მზრუნველობას არ აკლებდნენ სირია-პალესტინის ქართულ სავანეებსა და სამონასტრო თემებს. ჯვაროსანთა წარმატებები ახალ პერსპექტივებს ქმნიდა ამ რეგიონში ქართული ეკლესიის მოღვაწეობისათვის. მაგრამ მთავარი მაინც ის იყო, რომ ანტიოქიასა და იერუსალიმში ჯვაროსანთა პოლიტიკური ერთეულების ჩამოყალიბების შემდეგ საქართველო მარტოდმარტო აღარ რჩებოდა ისლამურ გარემოცვაში. მის ბრძოლას ისლამურ ექსპანსიონიზმთან, რასაც თურქ-სელჩუკები ახორციელებდნენ, ახალი მძლავრი სტიმული ენიჭებოდა. უფრო მეტიც, XII ს. დასაწყისიდან ჯვაროსნებმა თავიანთ ფრონტზე მიიზიდეს ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში კონცენტრირებული თურქმენები, ხოლო 1110—1115 წლებში კი დიდ სელჩუკთა რეგულარული სამხედრო შენაერთებიც და ამით ობიექტურად შეუწყვეს ხელი ქართველი ხალხის წარმატებით ბრძოლას თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ. მაგრამ 1097-1099 წლებში ჯვაროსანთა მიერ ანტიოქიისა და იერუსალიმის აღებას, ვიმეორებთ, მხოლოდ მორალური მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონოდა საქართველოსთვის. საქართველო პოლიტიკურად დაკავშირებული იყო დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ცენტრალურ ნაწილთან — დასავლეთ ირანთან და ერაყ-

თან, რომელთაც პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა არ შეხებია. სელჩუკი სულტნები საქართველოზე თავიანთ კონტროლს ახორციელებდნენ აზერბაიჯანსა და არრანში კონცენტრირებული თურქმენების მეშვეობით. ეს რეგიონებიც ჯვაროსანთა ლაშქრობების მიღმა დარჩა. ამრიგად, თვალსაზრისი იმის თაობაზე, რომ ჯვაროსანთა ლაშქრობით „თურქ-სელჩუკების პოლიტიკური ბრწყინვალების ლამპარი ჩაქრა", ცხადია, გადაჭარბებულია. ჯვაროსანთა პირველ, თუნდაც დიდ წარმატებებს სირია-პალესტინაში და მათ მიერ ანტიოქიისა და იერუსალიმის აღებას ჩვენ ვერ მივანიჭებთ გადამწყვეტ მნიშვნელობას დავით IV-ის მიერ სათურქო ხარკის შეწყვეტისა და საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის საქმეში.

სამწუხაროდ, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი არ ეხება უმნიშვნელოვანეს ძვრებს, რომლებიც დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში მალიქ-შაჰის სიკვდილის შემდეგ მოხდა, მაგრამ იმ მოვლენებს, რომლებზედაც დუმს შუა საუკუნეების მემატიანე, ცხადია, გვერდს ვერ აუვლის თანამედროვე ისტორიკოსი. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ქართველი მკვლევარები სათანადოდ აფასებენ დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლას,[7] როგორც მნიშვნელოვან საგარეო ფაქტორს, რომელმაც ხელი შეუწყო დავით IV-ს შეეწყვიტა სათურქო ხარკი. მაგრამ საჭიროა დავაზუსტოთ, თუ როდის დაიწყო კონკრეტულად ამ ფაქტორმა „მუშაობა" საქართველოს სასარგებლოდ.

დავით IV-ს არ შეეძლო თავიდანვე ესარგებლა მალიქ-შაჰის სიკვდილის შემდეგ დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს აშლილობით. მას თვითონ ჰქონდა მოსაგვარებელი საშინაო პრობლემები — მათ შორის ურჩი ფეოდალის ლიპარიტ ბალვაშის დამორჩილება. ბრძოლამ კლდეკარის ერისთავთან, როგორც ცნობილია, 1094 წლამდე გასტანა, ხოლო 1096 წ. ის საბოლოოდ იქნა საქართველოდან გაძევებული.ამასობაში დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში ატეხილ შინაბრძოლებში წარმატებას მიაღწია ბარქიარუკმა. 1097წ. მას სახელმწიფოს ძირითად ნაწილში მეტოქე აღარ ჰყავდა. გარდა ამისა, 1092 წლიდან, საქართველოს მეზობელ არრანს განაგებდა მისი ნახევარძმა მუჰამადი, რომელიც შვიდი წლის მანძილზე ინარჩუნებდა ლოიალობას სულტნისადმი.

დავით IV-ს რომ 1097 წ. გამოეცხადებინა დამოუკიდებლობა, ეს ნაბიჯი უეჭველად გამოიწვევდა არა მარტო ბარქიარუკის, არამედ მისი ძმის — მუჰამადის რეაქციასაც. საამისოდ კი ორივე მათგანს ჯერ კიდევ მრავალრიცხოვანი და მძლავრი სამხედრო ძალები ჰყავდათ. მაგრამ მდგომარეობა დიამეტრულად შეიცვალა 1099 წლის შემოდგომაზე, ჯვაროსანთა მიერ იერუსალიმის აღებიდან (რაზედაც ყურადღებას ამახვილებს დავითის ისტორიკოსი) არცთუ დიდი ხნის შემდეგ. ამ წლის სექტემბერ-ოქტომბერში, როგორც ვნახეთ, ბარქიარუკი და მუჰამადი ერთ-

---

7 პირველი ქართველი ისტორიკოსი, რომელმაც ყურადღება მიაქცია ამ ფაქტს, იყო იოანე ბატონიშვილი. ის წერს, რომ მალიქ-შაჰის სიკვდილის შემდეგ „შეუდგა აღრეულობა სპარსთა და ამისთვის განიზრახა მეფემან, რათა მოეცეს ძალი აფხაზთა და გარეშეთა მათთაგან და განდევნოს თათარნი" (იოანე ბატონიშვილი, *H* 2134:610ა).

მანეთთან სამკვდრო-სასიცოცხლო ომში ჩაებნენ. **ამ ხანგრძლივმა შინაომმა გამოფიტა და დაუძლურა ირან-ერაყისა და არრან-აზერბაიჯანის სელჩუკთა სამხედრო ძალები.** ამიერიდან, 1104 წლამდე სასულტნო ტახტისთვის მებრძოლ მალიქ-შაჰის ვაჟებს საქართველოსთვის აღარ ეცალათ. სწორედ ეს მომენტი, რომელსაც ქართველი მემატიანე საერთოდ არ აქცევს ყურადღებას და რომელიც შეუმჩნეველი დარჩა თანამედროვე მკვლევარებსაც, ვფიქრობთ, იყო გადამწყვეტი იმისთვის, რომ გაძლიერებულ დავით IV-ს, რომელმაც მანამდე წარმატებით გადაჭრა საშინაო პრობლემები, ხარკი შეეწყვიტა თურქ-სელჩუკებისთვის და აშკარად დაპირისპირებოდა მათ.

1099 წ. შემოდგომა დავით IV-ის მიერ სათურქო ხარკის შეწყვეტის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარია. ამ დროიდან, 1103 წლის ჩათვლით, მეფეს შეეძლო გარედან თურქ-სელჩუკთა ყოველგვარი ჩარევისა და კონტროლის გარეშე ემოქმედა. ამის წყალობით გრძელდებოდა ის დადებითი საშინაო პროცესები, რომლებსაც აღნიშნავს ქართველი მემატიანე: "**მოემენა ქუეყანა ქართლისა [ი], "განძლიერდა დავით და განიმრავლნა სპანი**". სწორედ ამ პერიოდში მიაყენა მან მძიმე დარტყმები აღმოსავლეთ საქართველოში მომთაბარე და მოთარეშე თურქებს: "**და თურქნი ვერდარა დაიზამთრებდეს ქართლს; რამეთუ ვიდრე მოაქამდე ზამთრისაკენ მოწევნასა თანა ფალანგებითა მათითა ჩამოდგიან ჰავჭალას და დიდუაშს, და ჩადმართ მტკურისა და იორის პირთა, რამეთუ მათი იყო სადგური**" (**დავით აღმ. ისტ. 1992:168**). ამავე პერიოდში საშინაო ფრონტზე მან მოიპოვა კიდევ ერთი წარმატება — ჩააქრო დიდგვაროვან ფეოდალთა ძაგანისა და მოდისტოსის გამოსვლა (**რ.მეტრეველი, 1972ბ : 82; რ.მეტრეველი, 1973:96-7**) და გადადგა მნიშვნელოვანი ნაბიჯი საქართველოს გაერთიანების გზაზე — აიღო ზედაზნის ციხე 1103 წ., რითაც მოამზადა საფუძველი კახეთ-ჰერეთის შემოერთებისათვის.

3. საქართველო და დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო 1104-1118 წლებში

კახეთის შემოერთება და ერწუხის ბრძოლა

როგორც ცნობილია, გიორგი I-ის (1014-1027) ზეობის წლებში, დაახლოებით 1020 წლისათვის, კახეთ-ჰერეთი ცალკე სამეფოდ ჩამოყალიბდა. გიორგი II შეეცადა მალიქ-შაჰის დახმარებით აღედგინა აქ თავისი ძალაუფლება, მაგრამ ამაოდ. კახეთის მეფემ აღსართანმა (1058-1084), რომელმაც ჯერ კიდევ 1067 წ. ალფ-არსლანის შემოსევის დროს მიიღო ისლამი, 1083 წლის ახლო ხანებში აღიარა მალიქ-შაჰის უზენაესობაც. სელჩუკთა მორჩილი იყო, როგორც ჩანს, მომდევნო მეფე, ქრისტიანი კვირიკე (1084-1104). წინააღმდეგ შემთხვევაში, წყაროებში იქნებოდა რაიმე ცნობა თურქთაგან მისი სამფლობელოს დალაშქვრა-

დარბევისა. 1104 წ. კვირიკე გარდაიცვალა (რ.მეტრეველი, 1972ა:25; რ.მეტრეველი, 1973:82) და ტახტი დაიკავა მისმა ძმისშვილმა აღსართანმა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით ის იყო "არა მქონებელი ნიჭთა მეფობისათა [ი]... ცუნდრუკი რაიმე უსჯულო და უმეცრად უსამართლო[ი] და ყოვლად წინაუკმოი მამისძმისა მისისაი" (დავით აღმ.ისტ., 1992:169). ქართველი მემატიანის მიერ კახეთის ახალი მეფის ასეთი ოდიოზური შეფასების მიზეზი, დავით IV-ის პოლიტიკური გაძლიერების პირობებში აღსართან II-ის ანტიქართული და პროსელჩუკური პოლიტიკა უნდა იყოს.

1104 წ. კახეთის დიდებულებმა ქავთარ ბარამის ძემ და მისმა დისწულებმა არიშიანმა და ბარამმა შეიპყრეს აღსართანი და ის დავითს გადასცეს. მეფემ უმტკივნეულოდ "აღიხუნა... ჰერეთი და კახეთი", მაგრამ მალე გაირკვა, რომ კახეთ-ჰერეთის შემოერთება[8] არ იყო მხოლოდ საქართველოს საშინაო საქმე. დავითის ეს აქცია იმის მაუწყებელი იყო, რომ აღიკვეთებოდა იორისა და ალაზნის ნაპირებზე ჩამოსახლებულ თურქმენთა თარეში და შეწყდებოდა კახეთიდან სათურქო ხარკის გადახდა. კახეთ-ჰერეთში ფეხის მოკიდებით დავით IV-ს შეეძლო მუქარა შეექმნა, ერთი მხრივ, სელჩუკებისადმი ლოიალურად განწყობილი შარვან-შაჰებისათვის და, მეორე მხრივ, თვით არარანში გაბატონებული სელჩუკებისათვის. სხვა სიტუაციაში, აშლილობისა და შინაომების პირობებში, სელჩუკები, ალბათ, შეურიგდებოდნენ დავითის ამ აქციას, ისევე როგორც შეეგუენ მის მიერ ხარკის შეწყვეტას. მაგრამ, სწორედ 1104 წლის დასაწყისიდან, როგორც ზემოთ ვნახეთ, დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში პოლიტიკური სიტუაცია შეიცვალა. ბარქიარუკი და მუჰამადი დაზავდნენ და ამ უკანასკნელს, ზავის პირობებით, საქართველოც ერგო. ბუნებრივია, რომ მუჰამადის ერთ-ერთი მთავარი საზრუნავი იქნებოდა საქართველოში დაკარგული პოზიციების აღდგენა. და, მართლაც, 1104 წ. მოეწყო თურქ-სელჩუკთა დამსჯელი ექსპედიცია, რომელშიც სულტნის (იგულისხმება მუჰამადის) "ურიცხვ ხპასთან"ერთად მონაწილეობდა განჯის ათაბაგი (რომლის იდენტიფიკაცია არ ხერხდება) და "უმრავლესი კახთა ქუეყანისა ერი, მტერთავე თანა გარემოდგომილი ჩუენთა"(დავით აღმ.ისტ.1992:172). **ეს იყო თურქ-სელჩუკთა პირველი ორგანიზებული ლაშქრობა საქართველოზე მას შემდეგ, რაც 1083 წ. გიორგი II-მ მორჩილება გამოუცხადა მალიქ-შაჰს და სათურქო ხარკი იკისრა.** ბრძოლა მოხდა ერწუხთან[9] და ის, როგორც ცნობილია, დავით IV-ის გამარჯვებით დასრულდა. ბრძოლაში დაიღუპა ბევრი მოწინააღმდეგე, მათ

---

[8] კახეთის შემოერთებაზე დაწვრილებით იხ: ასათიანი, 1968:23-25; ასათიანი, 1989:168-170; ლორთქიფანიძე, 1979 ბ: 254-55; რ.მეტრეველი, 1986: 104-113.

[9] ერწუხის ბრძოლისა და მისი მნიშვნელობის შესახებ იხ. ჯავახიშვილი, 1985:196; ასათიანი, 1968:25; რ.მეტრეველი, 1986:110—113; ლორთქიფანიძე, 1979 ბ: 234-35; სტეფნაძე, 1974: 78-79; თოფურია 1975: 208; *Анчабадзе, 1990: 112.*

შორის განჯის ათაბაგი. მუჰამადის მარცხი იმდენად მტკივნეული და საგრძნობი იყო, რომ მომდევნო ექვსი წლის მანძილზე იგი აღარ დამდგარა საქართველოსთან კონფრონტაციის გზაზე. **მარცხმა აიძულა სულტანი ფაქტობრივად ეცნო ახალი პოლიტიკური რეალობა საქართველოში.** ამიერიდან ინიციატივას დაეუფლა დავით IV. კახეთ-ჰერეთის შემოერთებით და ერწუხის ბრძოლაში გამარჯვებით საქართველო უშუალოდ ჩაერთო აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკაში (**თოფჭერია, 1990: 172**).

1110 წლის სამხედრო კონფლიქტები

პერიოდი ერწუხის ბრძოლიდან 1110 წლამდე, როცა საქართველოსა და დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს შორის განახლდა სამხედრო კონფრონტაცია, იყო საშინაო ვითარების სტაბილიზაციის ხანა, როგორც საქართველოში, ისე დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში. ბარქიარუკის სიკვდილის შემდეგ სულტანი მუჰამადი ერთპიროვნულად მართავდა დასავლეთ ირანსა და ერაყს. მემატიანეები, რომლებიც გულგრილნი იყვნენ ბარქიარუკის მიმართ, ხოტბას ასხამდნენ მუჰამადს, როგორც "**სელჩუკთა სრულყოფილსა და მათ შესანიშნავ, ნაცად კაცს**" (**აღ-ისფაჰანი/ აღ-მუნდარი 1900:109**). მოკლე ხანში მუჰამადმა ჩააქრო სეპარატისტული გამოსვლები მის წინააღმდეგ ჯიბალსა და ერაყში, წარმატებით ებრძოდა ისმაილიტებს (***Bosworth*, 1968: 114-18**), აღადგინა თავისი გავლენა ქ.მავსილზე — ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში.

მავსილის რეგიონი წარმოადგენდა სტრატეგიულად მნიშვნელოვან სასაზღვრო ზოლს როგორც ედესის საგრაფოს, ისე დიარ-ბაქრის ურჩ თურქმენთა წინააღმდეგ (***Bosworth*, 1968:115**). დიდი ხნის მანძილზე მავსილი იყო სადავო სხვადასხვა თურქ ამირას შორის. 1107 წ. ქალაქი ხელთ იგდო მცირე აზიის სელჩუკთა სულტანმა ყილიჩ-არსლანმა. მუჰამადის მიერ წარგზავნილმა ლაშქარმა ჩავლი-საკაოს სარდლობით და ჰალაბელი რიდვან ბ.თუთუშის მხარდაჭერით იმავე წლის ივნისში სასტიკად დაამარცხა ყილიჩ-არსლანი, რომელიც მდ.ხაბურში დაიხრჩო (***Bosworth*, 1968: 114; *Runciman,II*, 1957: 110**). მალე მავსილის გამგებლად დაინიშნა ამირა მავდუდი, რომელსაც მუჰამადმა მიანდო ომი ჯვაროსანთა წინააღმდეგ. ითვლება, რომ მავდუდი იყო „'იმად ად-დინ ზენგის, ნურ ად-დინ ბ. ზენგისა და სალაჰ ად-დინის ღირსეული წინამორბედი. ის მოქმედებდა როგორც მუჰამადის მთავარსარდალი და მისი მისია იყო დაეძრა ერაყის სელჩუკები ჯვაროსანთა წინააღმდეგ სახიფათო შეტევაზე" (***Fink*, 1969:399**). 1109 წლის მიწურულს მუჰამადმა პირველად მოუწოდა მავდუდს და ხლათისა და მაიაფარიკინის მფლობელს სუქმან ალ-კუტბის ელაშქრათ ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ედესაზე. ამ კამპანიაში, რომელიც 503 წლის შავვალის მეორე ათეულიდან — ე.ი. 1110 წლის 3 მაისიდან დაიწყო, მონაწილეობდნენ სხვა თურქმენი ამირებიც: დამასკოს ათაბაგი ტუღ-თეგინი და ართუკიანი ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზი, რომელიც

ქმარდინს ფლობდა (სიმტ მ.ალ-ჯაუზი, 1952: 31; იმნ ალ-ჯალანისი, 1983:270).

იმავე 1110 წელს დავით IV-მ განაახლა აქტიური სამხედრო ოპერაციები სელჩუკთა წინააღმდეგ.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, დავითმა 1110 წელს დაიბრუნა თურქების მიერ მიტაცებული ქვემო ქართლის მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი სამშვილდე, რომელიც გიორგი ჭყონდიდელის ხელმძღვანელობით ქართველებმა "სიმარჯვეთ მოიპარეს." დაშინებულმა თურქებმა უბრძოლველად დატოვეს "უმრავლესნი ციხენი ხომხითისანი," რომლებიც ქართველებმა "მოითუალნეს." თურქ-სელჩუკთა საპასუხო ლაშქრობა "ძალი სულტნისა[ი] და ყოველი თურქქმნილობა[ი]" დავითმა სასტიკად დაამარცხა თრიალეთში (ღაჯით აღმ. ისტ, 1992:177,178-79).

როგორც ჩანს, ამ წარმატებებმა უბიძგეს დავით IV-ს სამხედრო ოპერაციები პირველად გადაეტანა საქართველოს ფარგლებს გარეთ, არრანში.

იბნ ალ-კალანისი და ალ-ჰუსაინი მოგვითხრობენ, რომ ქართველებმა არრანი დალაშქრეს ჰიჯრის 503 წელს (იმნ ალ-ჯალანისი, 1983:269; ალ-ჰუსაინი: 46მ.), ე.ი. 1109 წ. 31 ივლისიდან — 1110 წ. 19 ივლისის ჩათვლით. არაბი ისტორიკოსები ამ ლაშქრობის კონკრეტულ დროს — თვეს არ ასახელებენ, მაგრამ იბნ ალ-კალანისის "დამასკოს ისტორია "საშუალებას იძლევა რამდენადმე დავაზუსტოთ ის.

არაბი მემატიანე ჩამოთვლის იმ ამბებს, რომლებიც ჰიჯრის 503 წ. ისლამის სამყაროს სხვადასხვა კუთხიდან მოვიდა დამასკოში. ის იხსენიებს სულტან მუჰამადის ჩასვლას ბაღდადში ჯუმადა ალ-ულას თვეში (იწყება 26.XI. 1109 წ.) და მის დაბრუნებას ისფაჰანში შაუვალის თვეში (23.IV—21.V.1110 წ.). ცაზე კომეტის გამოჩენას 8 ზუ ლ-ka'დადან — ზუ ლ-ჰიჯჯას მიწურულამდე (22.V—19. VII.1110 წ.). შემდეგ მოთხრობილია ისევ შაუვალის თვის ამბები, როცა მის მეორე ათეულში (1110 წ. 3 მაისიდან) მავსილისა და ხლათის მუსლიმი გამგებლები მუჰამადის მოწოდებით დაიძრნენ ედესაზე (იმნ ალ-ჯალანისი, 1983: 265,268,270). ქართველების თავდასხმა არრანზე მოთავსებულია იმ ამბავთა შორის, რომლებიც დამასკოში შეიტყვეს შაუვალისა და ზუ ლ-ჰიჯჯას თვეებს შორის. ეს კი გვაძლევს საფუძველს ვივარაუდოთ, რომ დავით IV-ის აღნიშნული ლაშქრობა მოხდა არა უადრეს 1110 წლის 23 აპრილისა და არა უგვიანეს 19 ივლისისა.

1110 წლის ქართველთა ლაშქრობა არრანში მიმართული იყო ქვეყნის მთავარი ქალაქის განჯისა და მისი მიმდებარე მხარეების წინააღმდეგ. მაგრამ ვის ექვემდებარებოდა არრანი ამ დროს?

როგორც ვნახეთ, განჯა და არრანი წარმოადგენდა მუჰამად ბ. მალიქ-შაჰის დასაყრდენს ბარქიარუკის წინააღმდეგ ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში. ვარაუდობენ, რომ სწორედ ამ დროს განჯაში დაიდგა სასულტნო ტახტი, რომლის შესახებაც მოგვიანებით წერდა ან-ნასავი (ან-ნასავი, 1973:286; *Бейлис*, 1960:

47, შენ. 53).

496/1102-3 წ. განჯაში ჩანს თურქი ათაბაგი ლუზოღლუ (იმნ ალ-ასირი, X:359). 1104 წ. ერწუხის ბრძოლაში დაილუპა განჯის კიდევ ერთი ათაბაგი, მაგრამ ვ.მინორსკისა და კლ.კაენის ვარაუდით, მომდევნო ხანებში, 500/1106-7 წ. განჯას შარვან-შაჰი დაეუფლა.

ვ.მინორსკი და კ.კაენი იმოწმებდნენ მას'უდ იბნ ნამდარის ერთ წერილს, რომელშიც განჯის ამირად დასახელებულია შარვან-შაჰ ფარიბურზის ვაჟი ალ-'ადუდი. წერილი დაუთარიღებელია, მაგრამ მასში ჩართულ ლექსზე აღნიშნულია ۵۰۰ , რაც კ.კაენისა და ვ.მინორსკის აზრით არის თარიღი —500/1106-7 წ. აღნიშნული წერილის ცნობა ერთგვარად ეხმაურება მას'უდ ბ.ნამდარის ერთ კასიდას, სადაც ავტორი ასე მიმართავს ფარიბურზს: "ხძლევ აბხაზს ერთი თავდახსმით და ხწრაფად ეუფლები არრანს. განჯაში ნიშნავ 'ამილს, რომლის მუშრიფიც მე ვარ" (*Бейлис*, 1970ბ:44-45). ვ.მინორსკი და კ.კაენი ფიქრობდნენ, რომ განჯა თვით მუჰამადმა გადასცა შარვან-შაჰს არრანიდან სელჩუკთა ძირითადი ძალების წასვლის შემდეგ 1106-7 წ. (*Minorsky, Cahen*, 1949:126).

ვ. მ. ბეილისი, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა მას'უდ ბ.ნამდარის წერილები და გამოაქვეყნა მათი ფაქსიმილე, საეჭვოდ მიიჩნევს, რომ ۵۰۰ თარიღია (ნიშანი ۵ ხშირად არის დასმული ტექსტის გაყოფის ბოლოს, ხოლო ორი წერტილი ۰۰ კი შეიძლება ეკუთვნოდეს ასო ي -ს), მაგრამ ის მაინც შესაძლებლად თვლის, რომ განჯა გადავიდა შარვან-შაჰის ხელთ 496/1102-3 — 503/1109-10 წლებში (*Бейлис*, 1970ბ:42). მან სელჩუკთა ლაშქრის წასვლის შემდეგ ჯერ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა განჯა, მერე კი გადააქცია ის თავისი ვაჟის ალ-'ადუდის სამფლობელოს ცენტრად (*Бейлис*, 1970ბ:45).

ვ.მინორსკის, კ.კაენისა და ვ.ბეილისის თვალსაზრისი არ არის კარგად დასაბუთებული. ფარიბურზი, როგორც ირკვევა, შარვან-შაჰად იყო 1063-1096 წლებში (*Буниятов*, 1978:140,147; *Ашурбейли*,1983:123). მისი ლაშქრობა საქართველოზე დავით IV-ის დროს წყაროებში არ იხსენიება, მაგრამ ცნობილია, რომ შარვან-შაჰი თან ახლდა სულტან ალფ-არსლანს 460/1067-68 წ. არრანზე ლაშქრობის დროს (*Минорский*, 1963:60). არრანიდან სულტანი საქართველოში შეიჭრა. შესაძლოა, რომ ფარიბურზი მცირე ხნით ამ ლაშქრობაშიც მონაწილეობდა და მას'უდ ბ.ნამდარის აღნიშნული კასიდა სწორედ ამ ამბის გამოხმაურებას წარმოადგენს. ზ.ბუნიატოვი თვლის, რომ ფარიბურზი დაეუფლა არრანს მას შემდეგ, რაც ალფ-არსლანმა დატოვა ამიერკავკასია (*Буниятов*, 1978:143). ს.აშურბეილი მიიჩნევს, რომ განჯაში შარვან-შაჰთა ვასალური სამფლობელო არსებობდა XI ს. მიწურულში (*Ашурбейли*, 1983:123), მაგრამ ზუსტად როდის, ამას მკვლევარი არ მიუთითებს. ჩვენი ვარაუდით, შარვან-შაჰთა ხანმოკლე მმარ-

თველობა განჯაში შეიძლება დამყარებულიყო მხოლოდ XI ს. 80-იანი წლების ბოლოს ან 90-იანი წლების დამდეგს, მაგრამ 1092 წ. შემდეგ განჯასა და არრანში მათთვის ადგილი აღარ რჩება. და, საერთოდ, არ გაგვაჩნია რაიმე ცნობა, რომელიც მიუთითებდა, რომ 1102-3 ან 1106-7 წლებში სელჩუკთა სულტანმა რაიმე მიზეზით დათმო განჯა. 1110 წ. განჯას და არრანს სელჩუკები მტკიცედ ფლობდნენ და დავით IV-ის ლაშქრობა მიმართული იყო თურქ-სელჩუკთა ძალების წინააღმდეგ.

იბნ ალ-კალანისის აღნიშნული ცნობა განჯაზე ქართველთა ამ ლაშქრობის შესახებ შეუმჩნეველი არ დარჩენილა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ მიჩნეულია, რომ დავით ალმაშენებელმა აიღო განძა (განჯა) (ახათიანი, 1968:25),[10] რაც სინამდვილეში არ მომხდარა. არაბი ისტორიკოსი იუწყება, რომ 503 წ. "მოვიდა ამბავი განჯის (ჯანზა) ქვეყანაზე და მის მეზობელ მხარეებზე უდელტეხილებიდან (დურუბ) ქართველთა (ქურჯ) გამოხვლისა. მათ ჩაიდინეს მრავალი ხისასტიკე და უკეთურება მის [განჯის] ხანახებში. ამბავმა ამის შესახებ მიაღწია მალიქ-შაჰის ძეთთან, "ქვეყნისა და სარწმუნოების ხსნასთან" (დიდას ად-დუნიდა ვა დ-დინ), სულტან მუჰამადთან. მან გაგზავნა ქართველთა წინააღმდეგ მრავალრიცხოვანი ლაშქარი, დაეცა მათ, აიძულა გაქცეულიყვნენ, აიცილა [მათი] უხამსობა და ბიწიერება, განდევნა ხოცვა-ჟლეტით, მისდია, მოაოხრა მათი ქვეყანა, გააპარტახა მათი მხარეები, უშიშარჰყო განჯის ქვეყნის მოსახლეობა მათი ბოროტებისგან და ადგა მათი მოკრძალება [სულტნისადმი] მათი [ქართველთა] მოხპობით. [შემდეგ კი] უკან მოიქცა სულტნის ლაშქარი გამარჯვებული და ნაალაფარი" (იმნ ალ-ჯალანისი, 1983:270; ჯაფარიძე, 1992ბ:84-89).

როგორც ვხედავთ, ქართველებს განჯა არ აუღიათ, თუმცა კი მოაოხრეს მისი სანახები. ამასთან არაბი მემატიანე მოგვითხრობს, რომ სულტნის ლაშქარმა არამარტო უკუაგდო ქართველები, არამედ დაარბია და გააპარტახა მათი ქვეყანა. ამ ამბების გადმოცემისას უფრო თავშეკავებულია სელჩუკთა მემატიანე სადრ ად-დინ ალ-ჰუსაინი. ის წერს, რომ 503 წ., როცა ქართველებმა "დალაშქრეს განჯის ქვეყანა, სულტანმა მათ წინააღმდეგ დაძრა ლაშქარი და ადგვეთა მათიძალმომრეობა" (ალ-ჰუსაინი: 46მ).

ამრიგად, ირკვევა, რომ დავით IV-ის პირველი რეიდი არრანში წარუმატებელი აღმოჩნდა. მაგრამ იბნ ალ-კალანისის ინფორმაცია თურქ-სელჩუკთა საქართველოში შემოჭრასა და, მით უმეტეს, დიდ გამარჯვებებზე უდავოდ გადაჭარბე-

---

10 ამ ლაშქრობას იცნობს ჯ.სტეფანაძეც, რომელიც ზოგადად აღნიშნავს, რომ თურქ-სელჩუკთა სულტანი იძულებული გახდა დავითის წინააღმდეგ გარკვეული ღონისძიებები მიეღო (სტეფნაძე, 1974:82).

ბულია. ამის შესახებ არაფერი იცის ალ-ჰუსაინიმ. უფრო მოსალოდნელია, რომ მუჰამადის ლაშქარმა დაარბია არრან-საქართველოს სასაზღვრო რაიონი და არ შეჭრილა საქართველოს სიღრმეში. წარმატების შემთხვევაში მუჰამადი უეჭველად შეეცდებოდა აღედგინა საქართველოში თავისი დაკარგული პოზიციები, მაგრამ მსგავსი რამ არ მომხდარა.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ მუსლიმი ისტორიკოსები არაფერს წერენ თრიალეთში თურქ-სელჩუკთა სასტიკ მარცხზე, ხოლო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი კი — მეფის დამარცხებაზე არრანში. ეს ის შემთხვევაა, როცა ქართველი და მუსლიმი მემატიანეები ამჯობინებენ ისაუბრონ მხოლოდ საკუთარ გამარჯვებებზე და არ მოიხსენიონ მარცხი. და მაინც, ბრძოლები სელჩუკებთან 1110 წელს დავითის სასარგებლოდ იყო. მან დაიკავა სამშვილდე და ძერნა[11] და კიდევ ერთი ნაბიჯი გადადგა ქართული მიწების შემომტკიცების გზაზე.

დავით IV-ის სამხედრო აქტივობა 1110 წ. დაემთხვა დიდ სელჩუკთა პირველ სერიოზულსა და დიდ სამხედრო კამპანიას ჯვაროსანთა, სახელდობრ, ედესის საგრაფოს წინააღმდეგ. შეიქმნა ისეთი ვითარება, როცა სულტანს არ შეეძლო გამოეყენებინა საქართველოში თავის ერთგულ ქვეშევრდომთა სამხედრო ძალები ვანის ტბის რეგიონიდან და ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან, რადგანაც ისინი ჯვაროსნებს ეომებოდნენ. ამავე დროს მას არ შეეძლო გაეგზავნა თავისი რეგულარული ჯარი ('ასქარ) ედესის წინააღმდეგ, რადგანაც ის აშკარად დავით IV-სთან ბრძოლებით იყო დაკავებული. ამრიგად, სელჩუკთა ძალები ორ ფრონტზე აღმოჩნდა დაქსაქსული. ბუნებრივია ჩნდება კითხვა: ხომ არ არსებობდა რაიმე კავშირი ედესის გრაფ ბალდუინ II-სა და დავით IV-ს შორის? ამ კითხვაზე წყაროები პასუხს 1110 წლისათვის არ გვაძლევენ და გადაჭრით რაიმეს თქმა შეუძლებელია. მაგრამ ასეთი კავშირი რომც გამოვრიცხოთ, ფაქტია, ჯვაროსანთა ბრძოლები ამ დროს თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ამსუბუქებდა საქართველოს მდგომარეობას და პირიქით.

1115-1117 წლების ბრძოლები

1115 წ. დავით IV-მ აიღო რუსთავი, განჯა-თბილისის საკომუნიკაციო ხაზზე, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან კეტავდა თბილისის მისადგომებს. რუსთავის დაკარგვით "დიდად წყენა[ი] შეექმნათ თურქთა და რიდობა საზამთროთა ადგილთა დგომისა[ი]" (დავით აღმ. ისტ.,1992:179). მიუხედავად ამისა, 1110 წლისგან განსხვავებით სულტან მუჰამადს არ უცდია რევანში აეღო. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ეს შემთხვევითი არ იყო. 1114-1115 წლებში სულტნის რეგულარული ლაშქარი, ყოველ შემთხვევაში მისი დიდი ნაწილი მაინც, სირიასა

---

11 ძერნას ლოკალიზაცია უცნობია. ხომ არ არის ის იგივე ზერნა ელისენის ზეგანზე, კახსა და ზაქათალას შორის (კეკელიძე, 1945:317; ნ.ბერძენიშვილი, 1966 ბ:266; მუსხელიშვილი, 1967:118), არრანის სიახლოვეს?

და ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში აღმოჩნდა დაკავებული.

1114 წელს მუჰამადმა მავსილის გამგებლად აყ-სონყურ ილ-ბარსუკი დანიშნა, თან თავისი ვაჟიშვილი მას'უდი გააყოლა დიდი ჯარით და მოუწოდა ჩრდილოეთ მესოპოტამიის ყველა ამირას აყ-სონყურს დამორჩილებოდნენ. იმავე წლის მაისში მავსილის გამგებელი 15 ათასი მეომრით ედესაზე დაიძრა და შემოეწყო მას. ქალაქის ორთვიანი ალყა წარუმატებლად დამთავრდა. მაშინ აყ-სონყურმა დაარბია ედესის, სარუჯის და სუმაისატას სანახები, მაგრამ შემდეგ უთანხმოება მოუვიდა ართუკიან ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზის ვაჟთან და დაიჭირა ის. შეურაცხყოფილმა ილ-ღაზიმ შემოიკრიბა ერთგული თურქმენები, მოულოდნელად თავს დაესხა აყ-სონყურს, სასტიკად დაამარცხა იგი და გამოიხსნა შვილი (*Runciman, II*, 1957:128-130). განრისხებულმა სულტანმა მუქარით სავსე წერილი გაუგზავნა ილ-ღაზის. შეშინებული ართუკიანი მარდინიდან დამასკოში თავის სიმამრთან — ტულ-თეგინთან გაიქცა. 1115 წ. დასაწყისში სულტანმა მათ დასასჯელად ჰამადანიდან სირიაში ახალი დიდი ლაშქარი გაგზავნა ამირა ბურსუკ ბ. ბურსუკის მეთაურობით. მას შეუერთდნენ მავსილისა და მთელი ალ-ჯაზირას ჯარები ჯუიუშ-ბეგისა და ქენ-თოღდის მეთაურობით. ბურსუკ ბ.ბურსუკს დაევალა ფრანკთა სამფლობელოების დალაშქვრაც. ტულ-თეგინი და ილ-ღაზი ანტიოქიის გამგებელს როჟერს დაუკავშირდნენ და ამ უკანასკნელმა 1115 წლის 14 სექტემბერს სირიაში, დანისთან ბრძოლაში სასტიკად დაამარცხა ბურსუკ ბ.ბურსუკი (*Runciman, II*, 1957: 130–31).

ს.რანსიმანი აღნიშნავს, რომ დანისთან მარცხით დასრულდა ირანის სელჩუკი სულტნის უკანასკნელი ცდა დაებრუნებინა სირია (*Runciman, II*, 1957:133). მას ალარც ჯვაროსანთა წინააღმდეგ მოუწყვია ახალი ლაშქრობა. ამის მიზეზი, ვფიქრობთ, იყო მნიშვნელოვანი სამხედრო დანაკარგები. იმავე მიზეზით, როგორც ჩანს, მუჰამადმა ვერ მოახდინა რეაქცია არა მარტო დავით IV-ის ახალ წარმატებაზე 1115 წელს, არამედ მომდევნო 1116—1117 წლებშიც, როცა მეფემ განახორციელა ფართო მასშტაბის სამხედრო ოპერაციები ბასიანიდან სელჩუკთა მოხარკე შარვანამდე (**დავით აღმ. ისტ., 1992: 179–181**) და აიღო ციხე ქალაქორი.

ისევე როგორც 1110 წ., 1115 წელსაც დავით IV-მ მოხერხებულად გამოიყენა დიდ სელჩუკთა სულტნის პრობლემები. 1114-1115 წლებში ჯვაროსნებმა თავიანთ ფრონტებზე დააკავეს სელჩუკთა მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალები, რომელთა მარცხმა 1115 წ. ობიექტურად შეუწყო ხელი დავით IV-ს წარმატებით ებრძოლა საქართველოში თურქების წინააღმდეგ.

1118 წლის კამპანია. ლორეს აღება

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, 1118 წლის ბზობას, ე.ი. 7 აპრილს "**წარმოემართა მეფე დანუკით წარსვლად რაკხის პირსა და ზატი-**

კი გარდაიხადა ნაკიდურს"(დავით აღმ. ისტ. 1992:181). ზატიკი იგივე აღდგომაა. მაშასადამე ნახიდურთან მეფე 14 აპრილს იყო.

ღანუხი ვახუშტის რუკაზე აღნიშნულია ალაზნის მარცხენა მხარეს, ბელაქანსა და ვარდიანს შორის (ალასანია, 1989:161). ის , ჩანს, იყო დავით IV-ის ერთ-ერთი სამხედრო ბანაკი იმ რაიონების უშუალო სიახლოვეს, სადაც მეფე აწარმოებდა აქტიურ სამხედრო მოქმედებებს (დავით აღმ. ისტ.,1990:148., ჯიმენტ.). საფიქრებელია, რომ სწორედ ღანუხიდან განახორციელა დავითმა თავისი ლაშქრობები გიშსა და შარვანზე.

არეზის ნაპირი ღანუხიდან შორს არ არის. ეს მდინარე მტკვარს ერთვის ბარდავთან. მაგრამ მეფე ამჯერად, როგორც ჩანს, არ აპირებდა არრანის სილრმეში შეჭრას. ის მოულოდნელად ნახიდურთან აღმოჩნდა.

ნახიდური, რომელიც ლოკალიზდება გარდაბნის დასავლეთით, მდ.ხრამის მარჯვენა ნაპირზე, დღევანდელი არუხლოს ადგილზე (ე.მელიქიშვილი, 1979:28, მუსხელიშვილი,1980:46-7, შენ. 170). გზასაყარი იყო. გარდა დმანის-მარნეულისა, აქედან მიდიოდა გზები სამშვილდეზე, წინწყაროზე, მარაბდაზე (ნ.მელიქიშვილი, 1966ა:76). ნახიდურიდან შორს არ იყო ლორემდეც.

ნახიდურთან დავითმა შეიტყო, რომ თურქებს ჯავახეთში მოეკლათ ბეშქენ ჯაყელი და მან შურისძიების მიზნით დაარბია არეზის ნაპირზე მდგომი თურქები. მემატიანე არ ასახელებს მეფის მარშრუტს და კონკრეტულ ადგილს, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მან გააკეთა ღრმა რეიდი სომხეთის გადაჭრით, გელაქუნის ტბის სამხრეთით. ამის შემდეგ კი მეფემ აიღო ლორე და აგარანი (დავით აღმ. ისტ. 1992:181)— თბილისის სამხრეთით (ნ.მელიქიშვილი, 1951:36-60; ე.მელიქიშვილი, 1988:154-68).

დავით ალმაშენებლის ისტორიკოსი აგარანის (გვიანდელი კოურის ციხის) აღებას ივლისით ათარიღებს, ლორეს დაპყრობის თვეს კი არ მიუთითებს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს მოხდა მაის-ივნისის თვეებში.

ნ.ბერძენიშვილი აღნიშნავს, რომ ლორე ტაშირზე მებატონე ციხე-სიმაგრე იყო. ტაშირი კი ის ქვეყანაა, საიდანაც მაშავერას თუ ქცია-ბერდუჯის ხეობაში არაერთი გზა შედიოდა. ამდენადვე, ტაშირზე მებატონე ლორე ბუნებრივად კეტავდა საქართველოში შემომავალ ყველა კარს და მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა საქართველოსთვის, როგორც თავდაცვითი, ისე შეტევითი ომების დროს (ნ.მელიქიშვილი, 1966ა: 77).

ლორე ერთ ხანს ტაშირ-ძორაგეტის სომხური სამეფოს[12] დედაქალაქი იყო. ეს სამეფო, როგორც ცნობილია, შეიქმნა X ს-ის 70-იან წლებში და მან მალე თითქმის მთელი ქვემო ქართლი მოიცვა. მისმა მეფეებმა, კვირიკიანებმა ალბანეთის

---

12 ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს ისტორია მონოგრაფიულად შეისწავლა რ.ი.მათევოსიანმა (*Матевосян*, 1969; მათევოსიანი, 1982). ამ სამეფოს შესახებ იხ. აგრეთვე: პაპუაშვილი, 1982:234-251; აბდალაძე, 1988:167, 236-37.

ნაწილიც — უტიქის მხარეც შეიერთეს და ამიტომ, მათ მათეოს ურჰაეცი ალბანთა მეფეებსაც უწოდებს (მათეოსიანი, 1982: 101; ამდალაძე, 1988:167).

ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს ცენტრი თავდაპირველად იყო სამშვილდე, მაგრამ 1065 წ. ბაგრატ IV-მ ის წაართვა კვირიკიანებს და სამეფოს დედაქალაქი გახდა ლორე.

XI ს. 80-იანი წლების დასაწყისში ტაშირ-ძორაგეტის მეფემ კვირიკემ გიორგი II-ის მსგავსად მორჩილება გამოუცხადა მალიქ-შაჰს. 1089 წლიდან ის წყაროებში აღარ იხსენიება. სამაგიეროდ მეფეებად ჩანან მისი ვაჟები დავითი და აბასი.

ვარდანი, როცა ეხება დავით IV-ის მოღვაწეობას, წერს, რომ მან გააფართოვა საქართველოს საზღვრები და დაიპყრო ყველა სომხური სამფლობელო კვირიკესი და აბასისა (ვარდანი: 146-47). ამ სამფლობელოთა შორის დასახელებულია ლორეც. უფრო ადრე სომეხი მემატიანე აღნიშნავს, რომ ქართველთაგან დევნილი დავითი და აბასი წავიდნენ არრანის გამგებელთან, რომელსაც გამოთხოვეს თითო-თითო ციხე და აქ ცხოვრობდნენ დიდ გაჭირვებაში (ვარდანი:133). ამ ცნობას ავსებს კირაკოს განძაკეცი: დავითმა და აბასმა, ქართველთაგან ვერაგულად მოტყუებულებმა, დატოვეს მშობლიური სახლი და მიაშურეს სპარსელებს, რომელთაგანაც სამფლობელოდ მიიღეს ტავუში, მაწნაბერდი და სხვა ადგილები (კირაკ. განძაკეცი: 114).

აღნიშნული სომხური წყაროების მონაცემებით იქმნება შთაბეჭდილება, რომ დავით IV-მ მოახდინა მეზობელი (თუნდაც ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე მდებარე) ქრისტიანული სომხური სამეფოსა და მისი სატახტო ქალაქის ანექსია. ასე ფიქრობს არაერთი ქართველი და სომეხი მკვლევარიც. მაგალითად, ჯ.სტეფნაძე წერს, რომ 1118 წ. „დავითმა გააუქმა მთელი ერთი საუკუნის განმავლობაში საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ტაშირ-ზორაკერტის სამეფო და მისი ტერიტორია საქართველოს შემოუერთა" (სტეფნაძე, 1974:36; სტეფნაძე, 1985:.75), გ.მკრტუმიანი კი აღნიშნავს, რომ „დავით აღმაშენებელმა თავისი სახელმწიფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრების განმტკიცების მიზნით 1118 წ. გაერთიანებულ საქართველოს შეუერთა ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო (დედაქალაქი — ლორე)" (*Мкртумян*, 1983: 146). მაგრამ სხვა მკვლევარები თვლიან, რომ დავით IV-მ ლორე და, საერთოდ, ტაშირ-ძორაგეტი თურქებს წაართვა. ივ.ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ 1118 წელს, როცა დავითმა ლორე და აგარანი დაიკავა, ქვემო ქართლი, „სომხითი" ვითარცა პოლიტიკური ერთეული უკვე აღარ არსებობდა და დავითის აქცია „ქართლის სამხრეთი ნაწილის სომეხთა ბატონობისა და მძლავრობისაგან განთავისუფლება კი არ იყო, არამედ სელჩუკიანთა კლანჭებისაგან გამოგლეჯა" (ჯავახიშვილი, 1919:22). სომეხ მკვლევართაგან ანალოგიური თვალსაზრისი დასაბუთებული აქვს რ.მათევოსიანს.

ყურადღებას მივაქცევთ იმ ფაქტს, რომ ბრძოლა ლორესათვის 1118 წლამდე კარგა ხნით ადრე დაიწყო და ის თავდაპირველად მიმდინარეობდა კვირიკიანებსა, სელჩუკებსა და ოიარ-ბაქრის თურქმენებს შორის.

ვარდანი იუწყება, რომ 1105 წ. სპარსეთში მომხდარი არეულობით ისარგებლა ვიმე ამირა ხიზილმა, რომელმაც ხელთ იგდო ჯერ ლორე, შემდეგ კი დვინი, სადაც მოკლა მისი მფლობელი ბუნარი, იგივე აბუ ნასრი, ანისის შადდადიანი გამგებლის მანუჩეს (მანუჩიჰრის) ძმა (ვარდანი: 140; თოფუჩია,1975:96-7). სხვა ცნობით, ხიზილს დაუპყრია, აგრეთვე, წმინდა სავანეებიც სანაინი და ახპატი (ჯირაკ. განმაკუეი: 90).

ლ.ხანლარიანი ფიქრობს, რომ ხიზილი იყო სულტან ბარქიარუკის ვაჟი მუ'იზზ ად-დინ მალიქ-შაჰ II (ჯირაკ.განმაკუეი: 273), მაგრამ ეს მოსაზრება სრულიად მიუღებელია. ვ. მინორსკი შესაძლებლად თვლიდა, რომ ხიზილი გაეიგივებინა ყიზილ-არსლანთან. ალ-ფარიკის თანახმად, ამირა ყიზილ-არსლანი, ან არაბულად ას-საბ' ალ-აჰმარი (წითელი ლომი) იყო დიარ-ბაქრის მხარეში ას'არდის, ტანზას და ბამჰუდის გამგებელი. მანამდე კი ის ფლობდა დვინსაც (ალ-ფარიკი: 157ა; *Cahen*, 1935:234; *Minorsky*, 1953:82, შენ 4; თოფუჩია, 1975: 96–97). არაბი ისტორიკოსის ეს ცნობა ხიზილ /ყიზილ-არსლანის იგივეობის საშუალებას იძლევა. მაგრამ როგორ აღმოჩნდა ყიზილ-არსლანი დვინსა და ლორეში?

იბნ ალ-ასირის თანახმად, ყიზილ-არსლანი (რომელსაც მემატიანე შეცდომით ას-საბ' ალ-აჰმარის ძედ მიიჩნევს) 1103 წ. მონაწილეობდა ხოისთან ბრძოლაში, მუჰამადის მხარეზე (იბნ ალ-ასირი, X: 360). ვარდანის ცნობა სპარსეთში არეულობის შესახებ, ვფიქრობთ, გულისხმობს მუჰამადისა და ბარქიარუკის კონფრონტაციას. ამდენად, ყიზილ-არსლანმა, შესაძლოა, დვინი და ლორე დაიკავა არა 1105 წ. (როცა შინა ომი დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში დასრულდა), არამედ რამდენადმე ადრე, 1103—1104 წლებში. მან, როგორც ჩანს, ისარგებლა ამიერკავკასიის ამ ნაწილში არასტაბილური სიტუაციით და, ალბათ, მუჰამადის „კურთხევით" ხელი დაადო ლორეს, შემდეგ კი დაეუფლა დვინსაც. ეს იყო დიარ-ბაქრის თურქმენთა პირველი ცდა ფეხი მოეკიდებინათ ამ ქალაქში. ასეთი პრეტენზიები, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მომდევნო ხანებში დიარ-ბაქრის სხვა თურქმენებსაც (ახდაბიანებს) ჰქონდათ.

თურქმენი ამირების ერთგულებას პოლიტიკური სიტუაცია და პირადი ანგარება განაპირობებდა. ამის გამო ისინი ხშირად იცვლიდნენ პოზიციას. 1106 წ., როცა ჩრდილო მესოპოტამიაში რუმის სელჩუკთა სულტანი ყილიჩ-არსლანი შეიჭრა და დაიპყრო მაიაფარიკინი და შემდეგ კი (1107 წ.) მავსილიც, ყიზილ-არსლანმა იჩქარა, რომ მისთვის ერთგულება გამოეცხადებინა. თურქმენი ამირას და დიდ სელჩუკთა სულტნის ინტერესები ერთმანეთს დაუპირისპირდა. 1107 წ. მუჰამადმა ჩავლი-საკაოს მეშვეობით დაამარცხა რუმის გამგებელი. ამის შემდეგ, როცა კი ხელსაყრელი შემთხვევა მიეცემოდა, მას შეეძლო დაესაჯა ყიზილ-არსლანიც. ყოველივე ამის გათვალისწინებით რეალურ საფუძველს იღებს ვარდანის ცნობა იმის თაობაზე, რომ შადდადიანი "მანუჩე წავიდა სპარსეთის მეფის კარზე, წამოიყვანა ლაშქარი და როცა დაბრუნდა, თავის მხრივ მოკლა

ვარდანი იუწყება, რომ 1105 წ. სპარსეთში მომხდარი არეულობით ისარგებლა ვიმე ამირა ხიზილმა, რომელმაც ხელთ იგდო ჯერ ლორე, შემდეგ კი დვინი, სადაც მოკლა მისი მფლობელი ბუნარი, იგივე აბუ ნასრი, ანისის შადდადიანი გამგებლის მანუჩეს (მანუჩიჰრის) ძმა (ვარდანი: 140; თოფჩიბაშია,1975:96-7). სხვა ცნობით, ხიზილს დაუპყრია, აგრეთვე, წმინდა სავანეებიც სანაინი და ახპატი (ჯიბაჯ. განმაჯეცი: 90).

ლ.ხანლარიანი ფიქრობს, რომ ხიზილი იყო სულტან ბარქიარუკის ვაჟი მუ'იზზ ად-დინ მალიქ-შაჰ II (ჯიბაჯ.განმაჯეცი: 273), მაგრამ ეს მოსაზრება სრულიად მიუღებელია. ვ. მინორსკი შესაძლებლად თვლიდა, რომ ხიზილი გაეიგივებინა ყიზილ-არსლანთან. ალ-ფარიკის თანახმად, ამირა ყიზილ-არსლანი, ან არაბულად ას-საბ' ალ-აჰმარი (წითელი ლომი) იყო დიარ-ბაქრის მხარეში ას'არდის, ტანზას და ბამჰუდის გამგებელი. მანამდე კი ის ფლობდა დვინსაც (ალ-ფარიჯი: 157ა; *Cahen*, 1935:234; *Minorsky*, 1953:82, შენ 4; თოფჩიბაშია, 1975: 96–97). არაბი ისტორიკოსის ეს ცნობა ხიზილ /ყიზილ-არსლანის იგივეობის საშუალებას იძლევა. მაგრამ როგორ აღმოჩნდა ყიზილ-არსლანი დვინსა და ლორეში?

იბნ ალ-ასირის თანახმად, ყიზილ-არსლანი (რომელსაც მემატიანე შეცდომით ას-საბ' ალ-აჰმარის ძედ მიიჩნევს) 1103 წ. მონაწილეობდა ხოისთან ბრძოლაში, მუჰამადის მხარეზე (იბნ ალ-ასირი, X: 360). ვარდანის ცნობა სპარსეთში არეულობის შესახებ, ვფიქრობთ, გულისხმობს მუჰამადისა და ბარქიარუკის კონფრონტაციას. ამდენად, ყიზილ-არსლანმა, შესაძლოა, დვინი და ლორე დაიკავა არა 1105 წ. (როცა შინა ომი დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში დასრულდა), არამედ რამდენადმე ადრე, 1103—1104 წლებში. მან, როგორც ჩანს, ისარგებლა ამიერკავკასიის ამ ნაწილში არასტაბილური სიტუაციით და, ალბათ, მუჰამადის „კურთხევით" ხელი დაადო ლორეს, შემდეგ კი დაეუფლა დვინსაც. ეს იყო დიარ-ბაქრის თურქმენთა პირველი ცდა ფეხი მოეკიდებინათ ამ ქალაქში. ასეთი პრეტენზიები, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მომდევნო ხანებში დიარ-ბაქრის სხვა თურქმენებსაც (აჰდაბიანებს) ჰქონდათ.

თურქმენი ამირების ერთგულებას პოლიტიკური სიტუაცია და პირადი ანგარება განაპირობებდა. ამის გამო ისინი ხშირად იცვლიდნენ პოზიციას. 1106 წ., როცა ჩრდილო მესოპოტამიაში რუმის სელჩუკთა სულტანი ყილიჩ-არსლანი შეიჭრა და დაიპყრო მაიაფარიკინი და შემდეგ კი (1107 წ.) მავსილიც, ყიზილ-არსლანმა იჩქარა, რომ მისთვის ერთგულება გამოეცხადებინა. თურქმენი ამირას და დიდ სელჩუკთა სულტნის ინტერესები ერთმანეთს დაუპირისპირდა. 1107 წ. მუჰამადმა ჩავლი-საკაოს მეშვეობით დაამარცხა რუმის გამგებელი. ამის შემდეგ, როცა კი ხელსაყრელი შემთხვევა მიეცემოდა, მას შეეძლო დაესაჯა ყიზილ-არსლანიც. ყოველივე ამის გათვალისწინებით რეალურ საფუძველს იღებს ვარდანის ცნობა იმის თაობაზე, რომ შადდადიანი "მანუჩე წავიდა სპარსეთის მეფის კარზე, წამოიყვანა ლაშქარი და როცა დაბრუნდა, თავის მხრივ მოკლა

ხიზილი თავისი ძმის საფლავზე" (ვარდანი: 140).

კ.კაენი წერდა, რომ ყიზილ-არსლანი მოკლეს 1118 წ. (*Cahen*, 1935: 234). ამ თარიღს კითხვის ნიშნით იღებდა ვ.მინორსკიც, რომელიც აღნიშნავდა, რომ კ.კაენი წყაროს არ ასახელებსო (*Minorsky*, 1953:83), მაგრამ ეს ასე არ არის. კ.კაენი მიუთითებდა კრებულში „*Recueil des historiens des croisades*" (*Documents Arméniens. Tome premier, Paris*, 1869: 414, შენ.1) დაბეჭდილ კირაკოს განძაკეცის "ხომხეთის ისტორიის"ფრანგული თარგმანის იმ პასაჟის კომენტარს, რომელიც ეხება ხიზილს. აქ დამოწმებულია სამუელ ანეცის ცნობა იმის თაობაზე, რომ 567 /20.II. 1118-21.II.1119 წ. "ხგვითეზის ტირანი ყიზილი, რაც ნიშნავს წითელს, მოიკლა ხპარსელთა მიერ, რომლებმაც ალყა შემოარტყეს ამ ქალაქს (დვინს — გ. ჯ.) 6 თვის მანძილზე." მაგრამ სამუელ ანეცის თხზულების ერთადერთ სრულ გამოცემაში, როგორც ყიზილ-არსლანის მიერ დვინისა და ლორეს დაპყრობის, ისე მისი მოკვლის თარიღად მითითებულია არა სომხური ერით 567, არამედ 554/1105 წ. (სამ.ანეცი, 1893:121-22). ასევეა ვარდანთანაც (ვარდანი: 140). ამდენად კ.კაენის მიერ დასახელებული თარიღი (1118 წ.) უსაფუძვლოა.

მხითარ აირივანეცის თანახმად ხიზილ *resp*. ყიზილ-არსლანი მოკლეს 1111 წლიდან 1120 წლამდე (მხით. აირივანეცი: 79). ამავე მონაკვეთში ის იხსენიებს მანუჩეს გარდაცვალებასაც, რაც სამუელ ანეცის დათარიღებული აქვს 1110 წლით (სამ.ანეცი, 1893: 122). შეიძლება დავუშვათ, რომ ეს ამბავი მოხდა 1110 წ. ახლო ხანებში. ამ დროისათვის სულტან მუჰამადის მომხრეებმა, ვფიქრობთ, დაიკავეს ლორე.

სანაინის მონასტრის ჩანაწერების წიგნში „ქალოთუკში", რომელშიც საუკუნეების მანძილზე აღინუსხებოდა მონასტერთან დაკავშირებული ამბები, აღნიშნულია, რომ 1110 წ. აგვისტოში სელჩუკი მეომრების რაზმი თავს დაესხა სანაინის მონასტერს, სადაც ამ დროს იმყოფებოდა დავით კვირიკეს ძე. აქედან გამომდინარე, რ.მათევოსიანი ფიქრობს, რომ ამ დროს კვირიკიანები დავითი და აბასი ჯერ კიდევ ფლობდნენ სამეფოს ცენტრალურ ნაწილს, ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო არ იყო მთლიანად დაცემული და ეს მოხდა ცოტა მოგვიანებით. მხითარ აირივანეცი კვირიკე მეფის ვაჟების სამშობლოდან გაძევებას 1111—1120 წლებში ათავსებს, სტეფანოს ორბელიანი კი ამ ამბავს 1113 წლით ათარიღებს (მხ.აირივანეცი: 79. სტ. ორბელიანი, 1942: 16). მათი ცნობების შეპირისპირების საფუძველზე რ.მათევოსიანი ასკვნის, რომ აბასმა და დავითმა სამშობლო დატოვეს 1111—1113 წლებში და ეს განაპირობა სელჩუკთა მიერ მათი ქვეყნის თანდათან დაპყრობამ (მათევოსიანი, 1982:105-6; *Матевосян*, 1969:13-14; პაპუაშვილი, 1982:249-50).

როგორც ვხედავთ, ლორე ცილობის საგანს წარმოადგენდა დიდ სელჩუკებსა და დიარ-ბაქრის თურქმენებს შორის. კვირიკიანებმა ვერ გაუწიეს მტერს სერი-

ოზული წინააღმდეგობა და დათმეს სამეფო. ტაშირ-ძორაგეტის სატახტო ქალაქი ლორე დავით IV-მ თურქ-სელჩუკთაგან დაიხსნა. მოგვიანებით მან გაანთავისუფლა ტაშირ-ძორაგეტის სხვა ციხეებიც (**იხ.ქვემოთ, გვ. 55-56**). ლორეს აღებით მეფემ გაჭრა სარკმელი ჩრდილოეთ სომხეთისაკენ, დვინისა და ანისის მიმართულებებით. შეიძლება ითქვას, რომ ლორეს დაკავებამ საფუძველი მოუმზადა მნიშვნელოვან ეტაპს დავით IV-ის საგარეო პოლიტიკაში, ბრძოლას თურქებთან ამიერკავკასიაში ჰეგემონიისათვის.

დავით IV-ის სამხედრო კამპანიის დასაწყისი 1118 წ. აპრილში დაემთხვა მძიმედ დაავადებული (1117 წ. ნოემბრიდან) სულტან მუჰამადის გარდაცვალებას 5 ან 18 აპრილს (**აღ-ჰუსაინი: 46მ; იმნ აღ-ასირი, X:525**) და ტახტზე მცირეწლოვანი მაჰმუდის ასვლას. დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში კვლავ შფოთი და უთანხმოება ჩამოვარდა. ახალ სულტანს დაუპირისპირდნენ მისი ძმები: ტუღრილი, მას'უდი, სელჩუკ-შაჰი და ბიძა — ხორასნის გამგებელი სანჯარი. საქართველოს სამხრეთ საზღვრებთან შეიქმნა ახალი პოლიტიკური სიტუაცია, რომლის გათვალისწინებაც საჭიროა დავით IV-ის სამხედრო-პოლიტიკური ღონისძიებების შესწავლის დროს.

4. დავით IV-ის ბრძოლა ამიერკავკასიაში პოლიტიკური ჰეგემონიისათვის 1120—1124 წლებში

1119 წ. დაპირისპირება სულტან მაჰმუდსა და სანჯარს შორის სისხლისმღვრელ ომში გადაიზარდა. სანჯარი ხორასნიდან დიდი ჯარით შეიჭრა მაჰმუდის სამფლობელოში — ჯიბალში და 11 აგვისტოს სავასთან სასტიკად დაამარცხა ძმისშვილი. იმავე წლის ნოემბერ-დეკემბერში მაჰმუდმა ცნო სანჯარის უზენაესობა. სანჯარი უმაღლეს სულტნად, მაჰმუდი კი მის მემკვიდრედ გამოცხადდა. 1119 წ. ტერიტორიულად ისედაც შემცირებული დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო საბოლოოდ დაიშალა. სანჯარის კონტროლს დაექვემდებარა აღმოსავლეთი ირანი, მაზანდერანი, კუმისი, დამავანდი და ქ.რეი ჯიბალში, რომელიც იყო „სადარაჯო კოშკი მთელ დასავლეთ ირანზე" (*Bosworth*, 1968:120). სანჯარმა მაჰმუდს იკუდ უბოძა მიწები ხორასნიდან-ანატოლიამდე და სირიამდე (*Буниятов*, 1978:18). მის **სამფლობელოთა შორის დახახელებულია საქართველოც** (**გორჯესთან**) (**ჰამდ, ყაზვინი, 1903: 272-73; ჰამდ. ყაზვინი, 1937: 29,53; ჰაჯი მეჰდი-ყული ყაჯარი: 87**), მაგრამ პრაქტიკულად მაჰმუდი ფლობდა მხოლოდ დასავლეთ ირანსა და ერაყს. უთანხმოების დასასრული სანჯარსა და მაჰმუდს შორის ითვლება ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს წარმოქმნის ხანად (*Буниятов*, 1978:19).

ვიდრე ხორასანში დაბრუნდებოდა, იმ მიზნით, რომ არ დაეშვა მაჰმუდის გაძლიერება, სანჯარმა მის ძმებს იკუდ სხვადასხვა სამფლობელო უბოძა. სელჩუკ-შაჰს გადაეცა ფარსი და ისფაჰანის ოლქის ნაწილი, მას'უდს— აზერბაიჯანი,

ეს დრო, ჩანს, მან მოანდომა იმ პრობლემების გადაჭრას, რომლებიც დაკავშირებული იყო საქართველოში ყივჩაღების ჩამოსახლება-განსახლებასთან და მათგან ახალი სამხედრო შენაერთების ფორმირებასთან[14]. 1120 წლისათვის დასრულდა საქართველოს სამხედრო სტრუქტურების ჩამოყალიბება (მათ შესახებ იხ. ჩხატარაიშვილი, 1966: 161-186; ფეხია, 1972: 36-47; ლორთქიფანიძე, 1979ბ: 224-29; რ.მეტრეველი, 1986: 152-83; *Анчабадзе* 1990:103-111). მეფეს შეეძლო მტრისთვის დაეპირისპირებინა 60 ათასი მეომარი, რომელთაგანაც, საფიქრებელია, არა უმეტეს 12-15 ათასისა მუდმივ ლაშქარს შეადგენდა (*Анчабадзе*, 1990:105). ეს იყო კარგად გაწვრთნილი, დისციპლინირებული, მობილური, მრისხანე სამხედრო ძალა, რომელსაც შესწევდა უნარი გადაეჭრა ყველაზე სერიოზული ამოცანები. მძლავრი სამხედრო პოტენციალი საშუალებას აძლევდა მეფეს განეხორციელებინა ფართო მასშტაბის სამხედრო ოპერაციები. 1120 წ. დამდეგიდან (მას შემდეგ, რაც 1119 წ. მიწურულს სანჯარმა ხორასნის ლაშქართან ერთად ჯიბალი დატოვა) მან "დაიწყო რბევად სპარხეთისა, შარვანისა და ხომხითისა დიდისა." მეფე დაეცა თურქმენთა ბანაკებს მტკვარზე (თებერვალი) და არეზზე, აშორნიაში (ნოემბერი) (დავით აღმ. ისტ., 1992:185,188-89). ეს იყო ტოტალური ომი თურქებთან, რომელიც მიზნად ისახავდა მათი ბატონობის ამოძირკვას ამიერკავკასიის მასშტაბით.

1120—1121 წლების კამპანია

1120 წ. დავით IV-მ რამდენჯერმე ილაშქრა შარვანზე, რომელიც სელჩუკებზე იყო დამოკიდებული და ეს ქვეყანა, სელჩუკთაგან რაიმე აქტიური პროტესტის გარეშე, თავის ყმადნაფიცად აქცია (დაწვრილებით იხ. ასათიანი, 1968: 30–32; ლორთქიფანიძე, 1979ბ: 236-37).

ნ.ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ შარვანში გამარჯვება მოასწავებდა თურქთა აგრესიის დასაყრდენის — განჯის ღრმად შემოვლას და შარვანისთვის ბრძოლა განჯის ომის მომზადება იყო (ნ.მურბანიშვილი, 1966ბ: 255).

შარვანში მარცხის საპასუხოდ სელჩუკებმა გააქტიურეს თავიანთი პოლიტიკა თბილისის მიმართულებით. არრანის გამგებელმა ტუღრილ ბ.მუჰამადმა თბილისელ მუსლიმთა თხოვნით ქალაქში თავისი შიჰნა გაგზავნა და ფაქტობრივად დავით IV-ს თბილისზე სელჩუკთა პრეტენზიები განუცხადა, მაგრამ მის აქციას მეფეზე დიდი შთაბეჭდილება არ მოუხდენია. მალე ქართველთაგან შევიწროებული თბილისელი მუსლიმები იძულებულნი გახდნენ დავითისთვის წლიურად 10 ათასი დინარის გადახდა ეკისრათ (აღ-ფარიჯი , 1985:88).

---

14 ყივჩაღთა განსახლებისა და საქართველოში მათი შემდგომი ბედის შესახებ იხ.: ჩხატარაიშვილი, 1966: 167 და შმდ; სტეფნაძე, 1984:152-157

საქართველოსა და არრანს შორის კონფრონტაციამ კულმინაციას მიაღწია 1121 წელს. მარტის თვეში მეფე "დაესხა ხუნანს და ადავხო ლაშქარმან მთით მტკურამდე და გაგთაჲთ ბერდუჯამდე და მოხრნეს [თურქები] პირთა მაჴკლისა[ჲ]თა და არა დაუტევეს მიქცეული კ[ედლა]დ, რომელ არა დაუშთა მთხრობი ჰამბავისა[ჲ]" (დავით აღმ. ისტ., 1992:189).

არრანის სელჩუკები შეეცადნენ რევანში აეღოთ. მათეოს ურჰაეცის ცნობით, სომხური ერით 570 წელს, რომელიც დაიწყო 1121 წლის 19 თებერვალს, დიდგორის ბრძოლამდე, საქართველოს თავს დაესხა "ვინმე ამირა განძაკის ქვეყნიდან, ხაზელად ხაზი" (მათ.ურჰაეცი, 1966:243). ეს ამირა უცნობია აღმოსავლური წყაროებისათვის. აშკარაა, რომ ხაზი არ არის არც ტუღრილი და არც ქენ-თოღდი. სახელი ხაზი, იგივე არაბ.ღაზი, რაც მებრძოლს ნიშნავს, ჩვეულებრივ გამოიყენებოდა ეპითეტად თურქი და საერთოდ მუსლიმი ამირებისათვის, რომლებიც საღვთო ომს აწარმოებდნენ „ურწმუნოთა" წინააღმდეგ. ვფიქრობთ, რომ ხაზი/ ღაზი იყო არრან-საქართველოს სასაზღვრო ზოლში რომელიმე მხარის ამირა, რომელიც ტუღრილის მითითებით მოქმედებდა. მანამდე, მათეოს ურჰაეცის თანახმად, ის "კეთილგანწყობით მორჩილებაში იმყოფებოდა საქართველოს მეფე დავითთან". ხაზი 30 ათასი მეომრით (ეს ციფრი აშკარად გაზვიადებულია) შეიჭრა საქართველოში, მისი მოსახლეობის "ერთი ნაწილი დაატყვევა და გააძევა ქართველთა ქვეყნიდან", ხოლო თვითონ კი "წავიდა და დაბანაკდა თავის ადგილას"(მათ.ურჰაეცი, 1966:243-44).

თურქ-სელჩუკთა ლაშქრობა არრანიდან დაუსჯელი არ დარჩენილა. იმავე მათეოს ურჰაეცის ცნობით: "როდესაც შეიტყო ეს (ამბავი) ქართველთა მეფე დავითმა, ჯარები გაგზავნა ამ ქართველთა ქვეყნისა, [თვითონაც] მოვიდა [და] მოულოდნელად თავს დაესხა თურქთა ჯარებს, გაქლიტა მათგან 30000 კაცი, ყველა მათი ცოლი და შვილი, ხოლო მათი უთვალავი ცხვრის ფარა გამორეკა მრავალ ურიცხვ ალაფთან ერთად და წამოიყვანა ქართველთა ქვეყანაში"(მათ.ურჰაეცი, 1858: 303; მათ.ურჰაეცი, 1966:244).

შ.მესხია ამ ცნობასთან დაკავშირებით წერდა: „დავითის ისტორიკოსს, რომელიც საერთოდ დეტალურად აღწერს დავითის ომებს, დიდგორის ბრძოლის წინ ქართველთა მიერ განძის ამირას ასეთი დიდი ლაშქრის დამარცხების შესახებ არაფერი აქვს ნათქვამი. ამ ომს არ იხსენიებს არც სხვა წყარო. ყველაფერი ეს კი მათე ურჰაეცის ამ ცნობას საეჭვოდ ხდის" (მესხია, 1972:87), მაგრამ იბნ ალ-კალანისი სწორედ დიდგორის ბრძოლის წინ მიუთითებს ქართველთა გამოსვლას "შალიქ-ტუღრილის ქვეყანაზე" (იბნ ალ-ჯალანისი, 1983:326), ხოლო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი კი მოგვითხრობს, რომ 1121 წ. ივნისში დავით IV-მ ალონთან (მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ბარდავის მახლობლად) გადალახა ადიდებული მტკვარი, "არბია ბარდავი, დაყო დღე ორი და ნებიერად მოვიდა შინა

ხავხე ალაფითა"(დავით აღმ.ისტ., 1992:189).[15] ამდენად, ვფიქრობთ, ეჭვს არ იწვევს ის, რომ 1121 წელს, დიდგორის ბრძოლამდე რამდენიმე თვით ადრე (10-წლიანი პაუზის შემდეგ), დავით IV-მ საბრძოლო ოპერაციები კვლავ გადაიტანა არრანში და რამდენიმე დამარცხება აგემა აქ ჩამოსახლებულ თურქებს.

1121 წ. არრანის სელჩუკებთან ბრძოლებში დავით IV-ს მნიშვნელოვანი წარმატებები ჰქონდა. ამ პირობებში ტუღრილ ბ.მუჰამადი იძულებული იყო ძლიერი მოკავშირე ეძებნა. ასეთი მოკავშირე გახდა დიარ-ბაქრის ართუკიანი გამგებელი ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზი.

დიდგორის ბრძოლა

1121 წლის 12 აგვისტოს დიდგორში დავით IV-მ სასტიკად დაამარცხა მუსლიმთა მძლავრი კოალიცია. მისმა მთავარმა მონაწილეებმა ტუღრილ ბ.მუჰამადმა და ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზიმ (თავის სიძესთან დუბაის ბ.სადაკასთან ერთად) ბრძოლის ველიდან გაქცევით უშველეს თავს. დიდგორის ბრძოლისა და მისი შედეგების შესახებ ბევრი რამ არის დაწერილი. პრინციპულად ახლის თქმა საქართველოს ისტორიაში ამ უმნიშვნელოვანესი ბრძოლის თაობაზე, ცხადია ძნელია, მაგრამ შესაძლებელია მისი ზოგიერთი დეტალის დაზუსტება და ახალი კუთხით განხილვა.

კოალიციური ლაშქრობის ინიციატორები. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით მუსლიმთა კოალიციის შეკვრის ინიციატორები იყვნენ დავით IV-ისგან "**შეიწრებულნი თურქმანნი და კუალად ვაჰარნი განძელ-ტფილელ-დმანელნი**"(**დავით აღმ.ისტ. 1992:189**), რომლებმაც იჩივლეს სელჩუკიანთა სულტანთან და აღუწერეს მას "**ყოველნი ჭირნი, მოწევნულნი მათ ზედა**". მათე ურჰაეცის თანახმად, საჩივარი მოდიოდა დავით IV-ის მიერ დიდგორის ბრძოლამდე სასტიკად დამარცხებულ არრანის თურქებისგან: "**მაშინ თურქთა ჯარებიდან გადარჩენილები სამინლად შემფოთდნენ. შემოიფლითეს თავიანთი ტანსაცმელი, თავზე მიწა დაიყარეს, შავადმოსილნი და თავშიშველნი შეჰდადადებდნენ ქალაქ განძაკში თავიანთ სულთანს მელიქს ტაფარის შვილს, გლოვით იჩივლეს მის წინაშე თავიანთი დანაკარგის გამო**". გადარჩენილთა ნაწილს, სომეხი მემატიანის ცნობით, თავიანთი გასაჭირი ილ-ღაზისთვის შეუჩივლია (**მათ.ურჰაეცი, 1858:303-4; მათ. ურჰაეცი, 1966:244**).

ალ-ფარიკის ცნობით, დავითის წინააღმდეგ დახმარება თბილისელებმა ილ-

---

[15] ეს რეიდი, როგორც თვლიდა ნ.ბერძენიშვილი, დავით IV-მ განახორციელა კახეთიდან. იმ დროს, როდესაც გაგი, შამქორი, განჯა და დმანისი თურქთა ხელში იყო, ბარდავზე მისასვლელად მოსახერხებელი იყო კახეთის გზა (რომელიც გადიოდა მცხეთა-მარტყოფ-ხაშმ-საგარეჯოზე, ან საგურამო-ერწოზე) (ნ.ბერძენიშვილი, 1990:625).

ლაზის სათხოვეს (ალ-ფარიკი, 1985:88). უნდა ვიგულისხმოთ, რომ დახმარებას ითხოვდნენ თბილისელ მუსლიმთა ის წრეები, რომლებსაც ძალაუფლება ჰქონდათ ქალაქში. ალ-ფარიკისგან განსხვავებით იბნ ალ-კალანისი და იბნ ალ-'ადიმი აღნიშნავენ, რომ ეს ტუღრილმა მოუწოდა ილ-ღაზის ქართველების წინააღმდეგ დასახმარებლად (იბნ ალ-ჯალანისი, 1983:326), იბნ ალ-ასირი კი მოგვითხრობს, რომ ქართველთაგან შეწუხებულმა მეზობელმა მუსლიმმა ამირებმა ერთმანეთთან წერილობითი კავშირი დაამყარეს და ასე შეთანხმდნენ ერთობლივ ლაშქრობაზე ქართველთა წინააღმდეგ (იბნ ალ-ასირი, X:567).

ამრიგად, დავით IV-ის წინააღმდეგ ლაშქრობითა და ქართველთა დამარცხებით რამდენიმე მხარე იყო დაინტერესებული. ესენი იყვნენ: თბილისის მუსლიმთა ზედა ფენა, რომელიც დამოუკიდებლობის დაკარგვის საფრთხის წინაშე იდგა; თბილისის, განჯისა და დმანისის სავაჭრო წრეები, რომელთაც სურდათ მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამურ სამყაროსთან სავაჭრო კავშირების შენარჩუნება; მომთაბარე თურქმენები,რომლებსაც უკვე აღარ დაედგომებოდათ მტკვრისა და არეზის ნაპირებზე და მეზობელი მუსლიმი გამგებლები, მათ შორის პირველ რიგში არრანის სელჩუკები, რომლებსაც მარტო აღარ ძალუძდათ დაპირისპირებოდნენ დავით IV-ს.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, კოალიციური ლაშქარი სელჩუკთა სულტანმა შეჰყარა: "**მაშინ ხულტანმან მოუწოდა არაბეთისა მეფესა დურბეზს ხადაყას ძესა, და მოხცა ძე თკხი მალიქი და ყოველი ძალი მისი; და აჩინა ხპასალარად ელღაზი, ძე არდუხისი... და უბრძანა თურქმანობასა, ხადადაცა ვინ იყო, დამასკო[ი]თ და ჰალაბითგან ამოდმართ, ყოველსა მკედრობად შემძლებელსა, ამათ თანა ათაბაგსა განძისასა მისითა ძალითა და ყოველთა ხომხითისა ამირათა**" (**დავით აღმ. ისტ., 1992:190**).

ს.კაკაბაძე ფიქრობდა, რომ სელჩუკთა ეს სულტანი სანჯარია, რომელმაც მანამდე „რელიგიური ფანატიზმისა და სელჯუკიანთა დინასტიის ღირსების დაცვის საფუძველზე", ალადგინა შინაგანი ერთობა სელჩუკთა შორის და კოალიციური ლაშქრის მთავარსარდალიც დანიშნა (ჯაკამაძე, 1982:98), მკვლევართა უმრავლესობა კი ჩვეულებრივ სელჩუკთა ამ სულტანს მაჰმუდ ბ.მუჰამადთან აიგივებს (ჯიკნაძე, 1960:121; მესხია, 1972:95; რ.მეტრეველი, 1986:192 და სხვ.) და მიიჩნევს, რომ „სწორედ მას ექნებოდა უფლება სხვადასხვა მაჰმადიან მფლობელთა მოწოდებისა და ერთი დროშის ქვეშ მათი თავმოყრისა" (მესხია, 1972:94). ამ საკითხზე მსჯელობა ვრცლად ქვემოთ გვექნება, მას შემდეგ, რაც მუსლიმთა კოალიციის სხვა წევრებს წარმოვადგენთ.

კოალიციის წევრები. კოალიციის ერთ-ერთი წევრი იყო არრანის გამგებელი ტუღრილ ბ.მუჰამადი. ალ-ფარიკი წერს, რომ თბილისთან მოსულ ილ-ღაზის ტუღრილი არ შეერთებია. ის თითქოსდა ჯერ კიდევ არ იყო მოსული. ალ-ფარიკის ამ ინფორმაციას სანდოდ მიიჩნევდა ვ.მინორსკი და მის კვალდაკვალ რ.კიკნაძე. ვ.მინორსკი იბნ ალ-ასირზე დაყრდნობით თვლიდა, რომ ტუღრილი ვერ შეუერ-

თდა ილ-ღაზის იმიტომ, რომ სულტანმა მაჰმუდმა მის წინააღმდეგ ჯარები გაგზავნა (*Minorsky*, 1949:30; ჯიჯნამე, 1960:122-23), მაგრამ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, კონფლიქტი ტუღრილსა და მაჰმუდს შორის მოხდა დიდგორის ომამდე, არა უგვიანეს 1121 წ. მარტისა და მაშინაც საქმე ომამდე არ მისულა. ამდენად, ეს ამბავი ტუღრილს ხელს ვერ შეუშლიდა მონაწილეობა მიეღო კოალიციურ ლაშქრობაში (მესხია, 1972: 99–100). მართლაც, იბნ ალ-კალანისი, რომელიც ერთ-ერთი პირველი შეეხო დიდგორის ბრძოლას, კოალიციის წევრთა შორის ასახელებს ტუღრილს (იმნ ალ-ჯალანისი, 1983:326) და მოგვიანებით იმავეს მიუთითებს იბნ ალ-'ადიმიც (იმნ ალ-'ადიმი, *II*: 200; ჯუჯალია, 1974:503). დამასკელი ალ-'აზიმი და ედესელი მათეოს ურჰაეცი, რომლებიც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად იღებდნენ თავიანთ ინფორმაციას, აღნიშნავენ საქართველოში ტუღრილის მარცხს (ალ-'აზიმი, 1938:388; მათ. ურჰაეცი, 1858: 305; მათ. ურჰაეცი, 1966:246), იბნ ალ-ასირი კი, რომლის ორიგინალური ინფორმაციის წყარო დიდგორის ბრძოლის შესახებ დღემდე უცნობია, ბრძოლის ველიდან გაქცეულთა შორის ასახელებს ტუღრილსაც (იმნ ალ-ასირი, *X*: 567). ეს ცნობები ალ-ფარიკისთან შედარებით უფრო სანდო და მისაღები ჩანს.

კოალიციის მთავარი დამრტყმელი ძალა იყო ართუკიანთა საგვარეულოს[16] წარმომადგენელი ამირა ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზი[17], უმნიშვნელოვანესი ფიგურა იმ თურქ ამირებს შორის, რომლებმაც დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლის ადრეულ ეტაპზე პრეტენზია განაცხადეს დამოუკიდებლობაზე.

1105 წ. სულტან მუჰამედისგან შერისხული ილ-ღაზი, რომელსაც მანამდე ბაღდადის შიჰნახ თანამდებობა ეკავა, დიარ-ბაკრში დაფუძნდა.[18]

დიარ-ბაკრი დიარ-მუდართან და დიარ-რაბი'ასთან ერთად ჩრდილოეთ მესოპატამიის — ალ-ჯაზირას ერთ-ერთი მხარე იყო. მას ეკავა ალ-ჯაზირას ჩრდილოეთი ნაწილი, ტიგროსის ნაპირებიდან ევფრატამდე. აქ იყო მნიშვნელოვანი ქალაქები: ამიდი, მარდინი, მაიაფარიკინი, არზანი, ჰასნ-ქაიფა და ხარპუტი, იგივე ხარბერდი (ქართ. ხალფერდი) (იმნ შადადი III/2: 246-52 და შემდ; *Le Strange, 1966: 86–7; Cahen, 1935: 221-27*). ჩრდილოეთ მესოპოტამია სელჩუკებს თუთუშმა დაუმორჩილა. უკვე XI ს. მიწურულში დიარ-ბაკრი, რომლის საძოვრებიც იზიდავდა მომთაბარეებს, თურქმენმა ამირებმა დაინაწილეს. აქ დამკვიდ-

---

16 ამ საგვარეულოს ფუძემდებელია ართუკ ბ. ეკსები. სახელი ართუკი ქართულ წყაროებში დამოწმებულია არდუხის, არდოხის ან არდოღის ფორმით (დავით ალმ. ისტ., 1992: 190; ისტ. და ანმ. შარავანდ. ქც, *II*, 1959:6).

17 ამ სახელის პირველი ნაწილი — ნაჯმ ად-დინ არის ტიტული (ლაკაბი) და ნიშნავს სარწმუნოების ვარსკვლავს. მეორე —ილ-ღაზი კი საკუთარი სახელია ('ალამი). ის კომპოზიტია, შედგება ორი სიტყვისგან: თურქ. ილ (ხალხი) და არაბ. ღაზი (მებრძოლი) და ნიშნავს ხალხთამბრძოლს (გ. ნერეთელი, 1951:173).

18 დაწვრილებით ილ-ღაზის მოღვაწეობის შესახებ იხ.*Hillenbrand*, 1981ა: 129-153; ჯაფარიძე, 1990ბ: 207-228.

რდა დოგერის თურქმენული ტომიც, რომელსაც ეკუთვნოდა ართუკიანთა საგვარეულო (*Sümer, 1963:613-14)* ფატიმიანთა მიერ 1098 წ. პალესტინიდან დევნილმა ილ-ღაზის ძმამ სუქმანმა და მისმა შვილებმა დიარ-ბაქრში მოიკიდეს ფეხი.

1108 წ. ილ-ღაზი დაეუფლა ქ. მარდინს და გახდა ართუკიანთა საგვარეულოს მეთაური. დიარ-ბაქრი მოშორებული იყო დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ცენტრს. ციხე-სიმაგრეთა ქსელი, რომლიც აქ ჯერ კიდევ ისლამის ადრეულ ხანაში ბიზანტიელთა წინააღმდეგ შეიქმნა, საშუალებას აძლევდა ართუკიანს სულტან მუჰამადისგან უსაფრთხოდ ეგრძნო თავი. მას ზურგს უმაგრებდა სიმამრი, დამასკოს გამგებელი ათაბაგი ტულ-თეგინი. სულტან მუჰამადთან დაპირისპირების დროს სიძე-სიმამრი არ ერიდებოდნენ ჯვაროსნებთან, ანტიოქიის გამგებელ როჟერთან კავშირსაც.

1118 წ. ილ-ღაზიმ მოაწესრიგა ურთიერთობები ახალ სულტანთან მაჰმუდთან. ამ დროს ის ფაქტობრივად დამოუკიდებელი მმართველი იყო. მან საგრძნობლად განიმტკიცა პოზიციები დიარ-ბაქრში, ხელთ იგდო მაიაფარიკინი და ალ-ჯაზირას სხვა ქალაქები: ჰარრანი, ნისიბინი და რა'ს ალ-'აინი. ილ-ღაზის უზენაესობას აღიარებდნენ როგორც მისი ძმისშვილები: დაუდ ბ. სუქმანი და ბალაქ ბ. ბაჰრამი, რომლებიც ფლობდნენ ჰისნ-ქაიფას და ხარპუტს, ისე სხვა მცირე ამირები (არზანისა და ბითლისის აჰდაბიანები და სხვ.).

ილ-ღაზი ეყრდნობოდა დიარ-ბაქრში მომთაბარე თურქმენებს, რომლებზედაც არაჩვეულებრივი გავლენა და ძალაუფლება ჰქონდა. აღნიშნავენ, რომ თურქმენები მისი ერთგულნი და მორჩილნი და ამავე დროს ურჩნი და მერყევნიც იყვნენ. თურქმენებს ომებში ძარცვა და ნადავლი აინტერესებდათ და მხოლოდ მაშინ თანხმდებოდნენ ლაშქრობაში მონაწილეობაზე, თუ წინასწარ მიიღებდნენ გასამრჯელოს, ანდა გარანტიას ნადავლზე ბრძოლის შემდეგ. საომარი მოქმედებების გაჭიანურების შემთხვევაში ისინი იფანტებოდნენ ხოლმე. ამის გამო ილ-ღაზის სამხედრო ოპერაციები მნიშვნელოვნად იყო შეზღუდული (**Зих. Ширийели, *III/3, 1910:217; Süssheim, 1970:1119; Hillenbrand, 1981*а:271-72)**. მიუხედავად ამისა, თურქმენები სერიოზულ სამხედრო ძალას წარმოადგენდნენ. ისინი ძლიერი და სასტიკი მეომრები იყვნენ. შეიძლება გავიხსენოთ, რომ პირველმა დიდმა სელჩუკმა სულტანებმა მათი მეშვეობით დაიპყრეს მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის დიდი ნაწილი. სწორედ თურქმენებმა დაიპყრეს მცირე აზია და წაართვეს ის ბიზანტიას. თურქმენების მხარდაჭერით ილ-ღაზი დაუპირისპირდა თავის ყოფილ მოკავშირეს როჟერ ანტიოქიელს.

1118 წ. ილ-ღაზი დაეუფლა ჩრდილოეთ სირიის მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტს და ეკონომიკურ ცენტრს ჰალაბს, რომელზეც თვალი ეჭირა ჯვაროსნებსაც. 1119 წ. ივლისში მან ბალატთან (ჩრდილოეთ სირია) გაანადგურა ჯვაროსანთა ლაშქარი. ბრძოლაში გაწყდა ევროპელ რაინდთა უმეტესობა და დაილუპა თავად როჟერ ანტიოქიელიც. ეს იყო მუსლიმთა პირველი ყველაზე დიდი გამარჯვება ჯვაროსნებზე, რამაც წარმოუდგენლად გაზარდა ილ-ღაზის ავტორიტეტი მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამურ სამყაროში. დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა იმ ფაქტმა, რომ ჯვაროსნებს სძლია მან და არა სულტნის მიერ სპეციალურად

წარგზავნილმა ლაშქარმა. მისი სახით ჯვაროსნებმა ახალი მრისხანე და დაუოკებელი მეტოქე შეიძინეს, რომელთანაც ბრძოლა მთელი ძალების მობილიზაციას მოითხოვდა. ამ საფრთხემ ჯვაროსნები აიძულა ეძებნათ ახალი მოკავშირეები ქრისტიანთა შორის და კერძოდ კი, კავშირი დაემყარებინათ დავით IV-სთან.[19]

როცა ილ-ღაზი თბილისელთა და ტუღრილ ბ.მუჰამადის მოწოდებას გამოეხმაურა, მისი საერთაშორისო ავტორიტეტი დიდი იყო. XII ს. სირიული ქრონიკის თანახმად, ილ-ღაზი "გაზდა ძლევამოსილი და განდიდდა, რადგანაც მართავდა ხაგეთარ ქვეყანას, თავისი ძმის ხუქმანის შვილებისა და ბიძაშვილის დაუდის[20] ქვეყნებს ახირიამდე, ხომხეთამდე და იბერიამდე" (ანონიმ. სირიული ქრონიკა: 89).

კ.ჰილენბრანდი თვლის, რომ საქართველოზე ლაშქრობა ილ-ღაზის უხეში შეცდომა იყო (*Hillenbrand*, 1981ა: 269). ლაშქრობის შედეგები, ცხადია, სხვა დასკვნის საშუალებას არ იძლევა, მაგრამ ამ სამხედრო ექსპედიციის წინ ართუკიანს ოპტიმიზმის საფუძველი ჰქონდა.

1121 წ. თბილისის მდგომარეობა წააგავდა ჰალაბის ვითარებას 1119 წლამდე: როგორც ერთ, ისე მეორე ქალაქში არ იყო მტკიცე ხელისუფლება. ჰალაბს ემუქრებოდნენ ჯვაროსნები, თბილისის ასაღებად კი ემზადებოდა დავით IV. ჰალაბის — ამ მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტის დაკავება ჯვაროსნებს საშუალებას აძლევდა განუყოფლად ებატონათ ჩრდილოეთ სირიაში, სირიის საზღვაო სანაპიროსა და პალესტინაში. თბილისის დაკარგვით მუსლიმებს ხელიდან ეცლებოდათ ასევე მნიშვნელოვანი ეკონომიკური და სტრატეგიული პუნქტი, რის შემდეგაც ქართველთა მეფე თითქმის ასრულებდა ქვეყნის გაერთიანებას და მას ვეღარაფერი დააბრკოლებდა, რომ უფრო აქტიურად ებრძოლა სელჩუკთა წინააღმდეგ მთელი ამიერკავკასიის მასშტაბით. ჰალაბელები გამუდმებით სთხოვდნენ დახმარებას მეზობელ მუსლიმ გამგებლებს და ასევე იქცეოდნენ თბილისელებიც ილ-ღაზის მზადყოფნამ და ბალატთან გამარჯვებამ იხსნა ჰალაბი ჯვაროსანთა საფრთხისაგან და დიდი სახელი მოუხვეჭა ართუკიანს. თბილისის საქმეებში ჩარევა მას, ალბათ, ასეთივე წარმატების ილუზიას უქმნიდა.

თბილისის დაკავება არ იყო თვითმიზანი ილ-ღაზისათვის. ქართველ მკვლევარებს დასაბუთებული და მიღებული აქვთ, რომ საქართველოზე ლაშქრობით ის იმედოვნებდა, ჯვაროსანთა ამ მოკავშირის განადგურებას (ნატროშვილი, 1974ა:20; მესხია, 1972:91; ჩხატარაიშვილი, 1973:10; რ.მეტრეველი, 1986:192). ილ-ღაზის, უეჭველია, აშფოთებდა დავით IV-ის სამხედრო აქტივობა[21]. მართა-

---

[19] ჯვაროსნებსა და საქართველოს შორის კავშირების შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში იხ.: ავალიშვილი, 1989ა: 27-51; კოპალიანი, 1968: 83-103; ნატროშვილი, 1974ა: 13-22; ბადრიძე, 1984ა: 112-42; ჩხატარაიშვილი, 1973:8-10; რ.მეტრეველი, 1986: 290—98.

[20] აქ დაუდი შეცდომით ილ-ღაზის ბიძაშვილად იხსენიება. სინამდვილეში ის იყო მისი ძმისშვილი.

[21] XIV ს. არაბი ისტორიკოსი ალ-'აინი, რომელიც აგვიწერს დიდგორის ბრძოლას, აღნიშ-

ლია, ართუკიანს საქართველოსთან საერთო საზღვარი არ ჰქონდა, მაგრამ მისი სამფლობელოების ხელყოფის სიგნალი შეიძლება გამხდარიყო მეფის მიერ აშორნიას დარბევა 1120 წ. ნოემბერში (ნაცარიშვილი, 1974ა:20). თურქების მიერ დაპყრობილი აშორნია (იგივე აშორნიქი, არშარუნიქი) (*Brosset*, 1850: 364, შენ. 7; 365, შენ.8), იგივე ერასხაძორი, ახურიანის ქვემო დინების დასავლეთით მდებარეობდა (მოვს.ხოროვანაი, 1984: 280, შენ.216). აქედან გზა იხსნებოდა ვანის ტბის სანაპიროებისკენ, საიდანაც შორს არ იყო დიარ-ბაქრამდე. ჩრდილოეთიდან მოსალოდნელი სამხედრო მუქარის ლიკვიდაციის შემდეგ ილ-ღაზის, კანცლერ გოტიეს თანახმად, ველარაფერი შეუშლიდა ხელს, რომ თავისუფლად შესდგომოდა "იერუსალიმისა და ანტიოქიის დამორჩილებასა და ქრისტიანთა ამოწყვეტას"(ავალიშვილი, 1983ა:45). 1121 წ. მაისში მან უბრძანა თავის ვაჟს სულაიმანს, რომელიც ჰალაბის გამგებლად დანიშნა, რომ ნებისმიერ პირობებზე დაზავებოდა ფრანკებს. ამ დროს ის საქართველოზე სალაშქროდ ემზადებოდა.

საქართველოზე ილ-ღაზის ლაშქრობას განაპირობებდა „თურქმენული ფაქტორიც". მეფე შეურიგებლად და დაუნდობლად ებრძოდა მათ ამიერკავკასიაში. 1120 წ. ნოემბერში სწორედ თურქმენები დაარბია მან აშორნიაში. დავითის ისტორიკოსი წერს, თუ როგორ ჩიოდნენ სულტნის წინაშე „განძელ-ტფილელ-დმანელ" ვაჭრებთან ერთად „ესევითარითა ჭირთაგან შეიწრებულნი თურქმანნი". ბუნებრივია დავუშვათ, რომ ასევე ჩიოდნენ ისინი დიარ-ბაქრის თურქმენთა აღიარებულ ბელადთან — ილ-ღაზისთანაც. თურქმენთა საჩივარის დაკმაყოფილება და ქართველთა სანიმუშოდ დასჯა კარგ შანსს აძლევდა ართუკიანს განმტკიცებინა თავისი გავლენა მომთაბარეებზე, რაც ერთგვარად შეირყა 1120 წ. ანტიოქიაზე მისი ლაშქრობისას[22].

დიარ-ბაქრის თურქმენებს, საერთოდ, იზიდავდა ამიერკავკასიის, კერძოდ კი სომხეთის ნოყიერი საძოვრები. ამ მიმართულებით დიარ-ბაქრის თურქმენთა ლტოლვა XII ს. დამდეგიდან დაიწყო. დიარ-ბაქრიდან იყვნენ ამირა ხიზილი *resp.* ყიზილ-არსლანი, რომელმაც დვინთან ერთად ლორეც დაიპყრო და არზანისა და ბითლისის აჰდაბიანი ამირა ტულან-არსლანი, რომელმაც XII ს. II ათწლეულის მიწურულს დაიკავა დვინი. დიარ-ბაქრი აშკარად მცირე იყო აქ მომთაბარე თურქმენებისთვის, რომლებიც ახალ სასიცოცხლო სივრცეებს ეძებდნენ. ასევე მცირე იყო დიარ-ბაქრი პატივმოყვარე ილ-ღაზისთვისაც. 1092 წ. თავისი კარიერის დასაწყისში ის პირველად დაინტერესდა ამიერკავკასიით და შეეცადა ხელში

ნავს, რომ მის წინ ქართველებს დაულაშქრავთ სირია. მაგრამ ალ-'აინის ინფორმაციის ეს ნაწილი (ალ-'აინი: 311) მთლიანად ემყარება იბნ ალ-ასირის თხზულებას („ალ-ქამილ"...), სადაც სირიის ნაცვლად დასახელებულია ისლამის ქვეყნები (იბნ ალ-ასირი, *X*: 267).

22 ამ ლაშქრობის დროს ილ-ღაზიმ სასჯელის მუქარით აუკრძალა თურქმენებს გაეძარცვათ ის ტერიტორია, რომელიც უნდა გაევლოთ. ამის პასუხად, ძარცვითა და ნადავლის მოპოვებით დაინტერესებულმა თურქმენებმა მიატოვეს ის და ართუკიანი განსაცდელისგან მხოლოდ მისმა სიმამრმა ტულ-თეგინმა იხსნა (იბნ ალ-'ადიმი, *II*: 195).

ჩაედო ანისი (თოფჭურია, 1975: 96). 1121 წ. მისი გეგმები უფრო ფართო იყო. საქართველოზე ძლევამოსილი ლაშქრობა და თბილისის დაუფლება საშუალებას მისცემდა მას შეექმნა ვრცელი სახელმწიფო თბილისიდან ჰალაბამდე და თურქმენებზე დაყრდნობით ჩარეულიყო იმ ბრძოლაში, რომლებიც სელჩუკებსა და დავით IV -ს შორის ამიერკავკასიაში გასაბატონებლად მიმდინარეობდა.

საკუთარი ძალების გარდა ილ-ღაზის თავისი მოკავშირეების იმედიც ჰქონდა. ლაშქრობაში მას თან წამოჰყვა სიძე, დუბაის ბ.სადაკა (ქართული წყაროს დურბეზ სადაყას ძე), მაზიადელთა არაბული საგვარეულოს წარმომადგენელი (*Босворт*, 1971: 85-6; *Михайлова*, 1990: 71-3; *Makdisi*, 1954:249–62; *Bosworth*, 1968:115,121-24 და შმდ. *Bosworth*, 1990:115), რომელიც ფლობდა ქ.ჰილლას ცენტრალურ ერაყში (ბაღდადის სამხრეთით 60 კმ-ზე).

მაზიადელები, რომლებიც შიიტები იყვნენ, უპირისპირდებოდნენ როგორც აბასიანთა ხალიფებს, ისე სელჩუკ სულტნებს. დუბაისის მამა სადაკა, რომელმაც პირველმა მიიღო „არაბთა მეფის" ტიტული, დიდხანს მოხერხებულად სარგებლობდა მუჰამადისა და ბარქიარუკის დაპირისპირებით და ბოლოს, 1108 წ. მუჰამადთან ბრძოლას შეეწირა.

აქტიურად ებრძოდა სელჩუკებს დუბაის ბ.სადაკაც (1108-1135), რომელიც დიდი სახელით სარგებლობდა ჯვაროსნებში და ითვლებოდა თავისი დროის პოეტთა მფარველად. ეს დუბაისმა წააქეზა 1120 წ. უფლისწული მას'უდი და ათაბაგი ჯუიუშ-ბეგი აჯანყებოდნენ მაჰმუდს. იბნ ალ-ჯაუზი წერს, რომ დუბაისს მოსწონდა უთანხმოება მაჰმუდსა და მას'უდს შორის და ფიქრობდა, რომ სანამ ეს უთანხმოება გაგრძელდებოდა, ის თავის ძალაუფლებას შეინარჩუნებდა, სწორედ ისე, როგორც ამას ახერხებდა მამამისი სადაკა ორი სულტნის — ბარქიარუკისა და მუჰამადის მტრობის დროს (**იბნ ალ-ჯაუზი, *X*: 118**). დუბაისი ცდილობდა საიმედო მოკავშირეებიც მოენახა. ის დაჭორწინდა ილ-ღაზის ასულზე გოუჰარხათუნზე. აქვე აღვნიშნავთ, რომ მაზიადელებთან კონტაქტი ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზის ჯერ კიდევ ბაღდადში შიჰნას თანამდებობაზე ყოფნის დროს ჰქონდა. ჩანს,კავშირი ამ საგვარეულოსთან მის ინტერესებში შედიოდა.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, 1120 წ. ივნისში სულტანმა მაჰმუდმა სძლია აჯანყებულ მას'უდს, შემოირიგა ის და შემდეგ დუბაის ბ.სადაკას წინააღმდეგ დაიძრა. დუბაისმა მოაოხრა ერაყი და ილ-ღაზისთან გაიქცა. მცირე ხნის შემდეგ ის შეეცადა მორიგებოდა სულტანს, მაგრამ ამაოდ. არ გაჭრა ილ-ღაზის ჩარევამაც (**იბნ ალ-ასირი, *X*:592**). ერაყში შიიტი მაზიადელის დაბრუნების კატეგორიული წინააღმდეგი იყო ხალიფაც. მან ილ-ღაზის მოსთხოვა, რომ გაეძევებინა დუბაისი, მაგრამ თავაზიანი უარი მიიღო (**იბნ ალ-ასირი, *X*:568**). დუბაისი, როგორც სიძე და მოკავშირე თან ახლდა ილ-ღაზის საქართველოზე ლაშქრობის დროს. ის, მართალია, დევნილი იყო, მაგრამ სიმამრს დიდძალი ფულითა და საჩუქრით ეახლა და მასთან კავშირმა, იბნ ალ-'ადიმის ცნობით, გააძლიერა ილ-ღაზი (**იბნ ალ-'ადიმი, *II*: 198**).

დავით ალმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობა საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ ილ-ღაზის ეახლნენ თურქმენები „დამასკო [Ა]თ და ჰალაბითგან ამოღმართ“, როგორც მისი სიმამრისა და ერთგული მოკავშირის ათაბეგ ტუღ-თეგინის ქვეშევრდომები დამასკოდან, ისე საკუთარი სამხედრო რაზმები ჰალაბიდან. მათეოს ურჰაეცის თანახმად, ილ-ღაზიმ ბრძანა "შეკრებილიყო მიხი დიდი ჯარი ყოველი თურქმენთა ტომიდან მთელი კარმიანის ჩათვლით". სომეხი მემატიანე კარმიანს მალატიას უწოდებს (მათ.ურჰაეცი, 1858: 303;459; მათ.ურჰაეცი, 1966: 244). ეს ქალაქი არ ექვემდებარებოდა ილ-ღაზის, მაგრამ მალატიაში ამ დროს ახალგაზრდა სელჩუკიანი უფლისწულის ათაბაგად იჯდა მისი ძმისშვილი ბალაქ ბ.ბაჰრამი *(Cahen, 1959: 983)*. ამდენად, ილ-ღაზისათვის კარმიანელი (გარმიანელი) თურქების[23] დამხმარედ გაგზავნა მას შეეძლო.

დავით ალმაშენებლის ისტორიკოსი კოალიციის მონაწილეთა შორის ასახელებს „ყოველთა სომხითისა ამირათა“. მათი იდენტიფიკაცია არ ხერხდება. არაბული წყაროებიდან არ ჩანს, რომ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიეღოთ ანისის, ხლათის თუ არზრუმის ამირებს. მართალია, ილ-ღაზის მოწოდებას გამოეხმაურა მისი ვასალი ტუღან-არსლანი, რომელიც არზანისა და ბითლისის გარდა დვინსაც ფლობდა, მაგრამ ალ-ფარიკის ცნობით, გადამწყვეტი ბრძოლის წინ ის თითქოსდა არ შეერთებია ართუკიანს (ალ-ფარიჯი, 1985:88). შეიძლება მართლაც ასე მოხდა, მაგრამ ამ ამბავს სხვა წყაროები არ იხსენიებენ და მისი შემოწმება არ ხერხდება.[24]

მკვლევართა უმრავლესობა თვლის, რომ კოალიციური ლაშქარი სულტანმა მაჰმუდ ბ.მუჰამადმა შეყარა, მაგრამ ამ ლაშქრობაში სულტნის ორი მეტოქის ტუღრილისა და დუბაის ბ.სადაკას მონაწილეობა საეჭვოდ ხდის ასეთ თვალსაზრისს. 1121 წ. საქართველოზე მუსლიმთა ლაშქრობის დროს არაბი ავტორები საერთოდ არ იხსენიებენ მაჰმუდს და ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს. მათ კარგად იცოდნენ იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარება და სულტნის დაძაბული ურთიერთობა ტუღრილთან და დუბაისთან. ეჭვი არ არის, რომ „შეიწრებულნი“ თურქმენები და „განძელ-ტფილელ-დმანელნი“ ვაჭრები ჩიოდნენ დავით IV-ზე მაჰმუდთან, როგორც უმაღლეს ინსტანციასთან, მაგრამ სულტანმა ვერ შეძლო ხელი შეეშალა ქართველებისთვის. მაჰმუდი ამიერკავკასიაში ტუღრილისგან იყო ბლოკირებული. მას არ ალმოუჩენია რეალური დახმარება კოალიციისთვის და, ვფიქრობთ, რომ ის ვერ დანიშნავდა ილ-ღაზის სპასალარად იმ ლაშქრისა, რომლის შეყრაც უბრალოდ არ ძალუძდა. საუკეთესო შემთხვევაში მაჰმუდს შეეძლო

---

23 გარმანიელი თურქების შესახებ იხ. *Cahen, 1951:349-54*. ალასანია, 1975ბ: 175-78.

24 მართალია, იგივეს წერს სიბტ იბნ ალ-ჯაუზიც (სიბტ ბ. ალ-ჯაუზი, 1967:205), მაგრამ მისი ინფორმაცია ილ-ღაზის კამპანიის შესახებ ალ-ფარიკის მონათხრობის პარაფრაზია. ამ ორი ავტორის ცნობათა ურთიერთმიმართების შესახებ იხ. *Hillenbrand, 1981ბ:200,205*.

მოეწონებინა კოალიციის მიზნები და თავი შეეკავებინა ტუღრილისა და დუბაისის სამფლობელოების წინააღმდეგ მტრული გამოსვლებისგან. 1121 წლის ზაფხულში, არაბული წყაროები, რომლებიც დაწვრილებით აგვიწერენ სულტნის გადაადგილებას, მის რაიმე სამხედრო აქციაზე არ მიუთითებენ. დუბაისისგან დაშინებული აბასიანი ხალიფას თხოვნით მთელი ეს დრო მაჰმუდმა თავის ლაშქართან ერთად ბაღდადში უმოქმედოდ გაატარა და აგვისტოს თვეში ძლივს გადაურჩა საშინელ ხანძარს, რომელმაც მისი სასახლე შთანთქა.

ს.კაკაბაძე თვლიდა, რომ კოალიციური ლაშქარი სანჯარმა შეყარა, მაგრამ არ დაუსაბუთებია თავისი მოსაზრება, რომელიც, ვფიქრობთ, საყურადღებოა.

სელჩუკიანთა საგვარეულოს მეთაური, ხორასნის სულტანი სანჯარი აქტიურად ერეოდა ერაყის სასულტნოს საქმეებში და თავისი ინტერესები ჰქონდა ამიერკავკასიაშიც. 1118 წ. ტუღრილი სწორედ მისი მხარდაჭერით განმტკიცდა არრანში და შემდეგ კიდევ არაერთხელ მიიღო ბიძის დახმარება. ტუღრილი უშვილძირო სანჯარის მემკვიდრე გახდა და მისი მხარდაჭერით 1132 წ. ერაყის სასულტნოს ტახტიც დაიკავა. სანჯარს, რომელიც დაინტერესებული იყო სულტან მაჰმუდის მეტოქის, ტუღრილის გაძლიერებით, შეეძლო დახმარება აღმოეჩინა ძმისშვილისათვის ქართველების წინააღმდეგ როგორც მორალურად, ისე სამხედრო ძალითაც. მართალია არაბი ავტორები ამის შესახებ დუმან, მაგრამ მიხეილ სირიელი პირდაპირ წერს, რომ ეს ხორასნის სულტანმა გაგზავნა იბერიაში დიდი ჯარი, თავისი სპასალარითურთ 1121 წ. (**მიხ.სირიელი, III/ 2, 1906:206; მიხ.სირიელი, 1979: 40**). ყოველივე ამის გამო, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მითითება იმის თაობაზე, რომ სულტანმა ლაშქრობაში მიავლინა "**ძე**[25] **თჳსი მალიქი და ყოველი ძალი მისი**" სანჯარის სასარგებლოდ მეტყველებს. მემატიანემ ტუღრილი სანჯარის შვილად აღიქვა. ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ სანჯარის შესაძლებლობები შეზღუდული იყო. მართალია, მის სახელზე აღავლენდნენ ხუტბას ვრცელ ტერიტორიებზე, ლაჰორიდან — სირიამდე, თვით დიარბაქარშიც (**აღ-ჰუსაინი: 52ა-52ბ**), მაგრამ სანჯარის რეალური ძალაუფლება არ ვრცელდებოდა ასე შორს და მისი ბრძანებით არც ილ-ღაზი და არც სხვა თურქმენები საბრძოლველად არ შეიკრიბებოდნენ. სანჯარს შეეძლო მხოლოდ მხარი დაეჭირა ტუღრილისა და ილ-ღაზის სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსისათვის, რომელშიც წამყვანი როლი უნდა ეთამაშა ბრძოლებში ნაცად და სახელგანთქმულ ართუკიანს.

ამრიგად, 1121 წ. აგვისტოში საქართველოს წინააღმდეგ ამხედრებულ მუსლიმთა კოალიციის მთავარ ძალებს ქმნიდნენ ერთი მხრივ,არრანის სელჩუკები ტუღრილ იბნ მუჰამადისა და ათაბაგ ქენ-თოღდის ხელმძღვანელობით, სულტან სანჯარის აქტიური მხარდაჭერით და მეორე მხრივ, ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზი —

---

25 შ.მესხია, რომელიც სულტანში მაჰმუდ ბ. მუჰამადს გულისხმობდა, არ გამორიცხავდა ამის შესაძლებლობას, რომ დავითის ისტორიკოსის თხზულების თავდაპირველ ხელნაწერში ეწერა „ძმა" და არა ძე (მესხია, 1972:97. აგრეთვე, რ.მეტრეველი, 1986:193).

დიარ-ბაქრის თურქმენებითა და სხვა მისი მოკავშირეებით. ეს იყო მრავალრიცხოვანი ("ვითარცა ქვმა[ი] ზღვსაი, რომელთა ვერ იტევდა ქუეყანა") (დავით აღმ. ისტ., 1992:190)[26] და მრისხანე ძალა, რომელიც განადგურებით ემუქრებოდა დავით IV-ის მონაპოვრებს და საერთოდ საქართველოს. მტერს მეფემ დაუპირისპირა საქართველოს რეფორმირებული ლაშქარი და თავისი ოსი და ჯვაროსანი მოკავშირეების მცირერიცხოვანი რაზმები (მუსხია, 1972:106-8).

ბრძოლა. დიარ-ბაქრიდან წამოსულმა ილ-ღაზიმ არზრუმი და ყარსი გაიარა და თრიალეთ-მანგლისის გზით გაემართა თბილისისკენ.[27] მკვლევართა დასკვნით ბრძოლა მოხდა დავით IV-ის გადაწყვეტილებით, ქართველთა მიერ საგანგებოდ შერჩეულ ადგილზე, დიდგორში (აჯალიშვილი, 1989ა: 39; ჩხატარაიშვილი, 1973:17; შაიშმელაშვილი, 1973:81 და სხვ.) . მოკავშირეთა ლაშქარი შევიდა ვიწრო და მოუხერხებელ ადგილზე, სადაც ვერ მოახერხა გაშლა. მაგრამ რატომ დაუშვა ასეთი შეცდომა ილ-ღაზიმ, ბრძოლებში გამოცდილმა სარდალმა? პასუხს ამ კითხვაზე თითქოსდა იბნ ალ-კალანისი და იბნ ალ-'ადიმი იძლევიან. ისინი მიუთითებენ, რომ თავდაპირველ შეტაკებაში ქართველები დამარცხდნენ და უკუიქცნენ, მაგრამ შემდეგ დადევნებულ მუსლიმებს მიუბრუნდნენ და სძლიეს მათ (იმნ ალ-ჯალანისი, 1983:326; იმნ ალ-'ადიმი, *II*: 200; ჯუჯალია, 1974:503). ჩანს, დავითმა გამოიყენა ის ტაქტიკური ხერხი, რომელიც საერთოდ უცხო არ იყო აღმოსავლეთის სამხედრო ხელოვნებაში, დამარცხების იმიტაციით გაათამამა მტერი და შეიტყუა იქ, სადაც გენერალური ბრძოლის გამართვა მისთვის უფრო ხელსაყრელი იყო.

დაწვრილებით დიდგორის ბრძოლას ალარ შევეხებით. ის არაერთხელ არის გადმოცემული მკვლევართა მიერ. ცნობილია მისი ფინალიც. 1121 წ. 12 აგვისტოს დავით IV-მ ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა[28]. მუსლიმთა უდიდესი ნაწილი ბრძოლის ველზე დაეცა. გადარჩენილებს ქართველებმა დიდ მანძილზე მისდიეს და ოთხი ათასი კაცი დაატყვევეს. ტუღრილმა, ილ-ღაზიმ და დუბაის ბ.სადაკამ (რომელმაც ხალხთან ერთად 300 ათასი დინარის ქონებაც დაკარგა) (იმნ ალ-'ადი-

---

26 თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში მუსლიმთა კოალიციური ლაშქარი 200—300 ათასით განისაზღვრება (სინ,*III*,1979:239), მაგრამ ეს ციფრი საეჭვოდ გვეჩვენება. ასეთ დიდ ლაშქარს ჩვენ ვერ დავაფიქსირებთ იმდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის სამხედრო ოპერაციებში (დაწვრილებით იხ. ჯაფარიძე, 1990ბ: 224,შენ.96).

27 ტუღრილი თითქოსდა თბილისის კარებთან უნდა შეხვედროდა ილ-ღაზის (ალ-ფარიკი, 1985: 88). მაგრამ რადგანაც თბილისის მისადგომები, მას შემდეგ რაც დავით IV-მ აიღო რუსთავი და სამშვილდე, გადაკეტილი იყო, შესაძლებელია, რომ არრანის გამგებელი დმანის-ზორაკერტის გზით (მის შესახებ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, 1966ა:74) თრიალეთში შეუერთდა ართუკიანს.

28 ალ-'აზიმი არაბ ავტორთაგან ერთადერთია, რომელიც ასახელებს ბრძოლის თვესაც — ჯუმადა ალ-ულას (ალ-'აზიმი, 1988:68), რომელიც დაიწყო 18 იელისს და დასრულდა 16 აგვისტოს.

მი, *II*: 201; ჯუბაღია, 1974:503), ბრძოლის ველიდან გაქცევით უშველეს თავს[29].

დიდგორში თურქ-სელჩუკთა მძლავრი კოალიციის განადგურებამ ფაქტობრივად გადაწყვიტა თბილისის ბედი. უკანდაბრუნებულ ილ-ღაზის საქართველოსთვის აღარ ეცალა. მას აუჯანყდა ვაჟიშვილი ჰალაბის გამგებელი სულაიმანი და საჭირო გახდა მისი დამორჩილება. ტუღრილს ქართველებთან მარტო ბრძოლა არ შეეძლო, ხოლო სულტან მაჰმუდს არც ახლა გამოუჩენია დიდი ინტერესი საქართველოსადმი. იბნ ალ-ასირის ცნობით, სულტანმა მაჰმუდ ბ.მუჰამადმა, უდიდესმა სულტანმა თავისი მდგომარეობით, რომელსაც ჰქონდა ქართველებზე დიდი სახელმწიფო და მათზე მეტი ჯარები, ვერ შეძლო შეეშალა ხელი მათთვის, დაეპყროთ თბილისი (**იბნ ალ-ასირი, *XII*:452**)[30].

თბილისის განთავისუფლების თარიღისათვის

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოკლედ მოგვითხრობს, რომ დიდგორის ბრძოლიდან "**მეორესა წელსა... აღიღო მეფემან ქალაქი ტფილისი პირველსავე ომსა**" (**დავით აღმ. ისტ., 1992:193**). ეს მეორე წელი იყო "**ქრონიკონი სამასორმოცდაორი**", ე.ი. 1122 წ., მაგრამ, სამწუხაროდ, მემატიანე აღარაფერს ამბობს იმის თაობაზე, თუ რომელ თვესა და რომელ რიცხვში გაანთავისუფლა მეფემ თბილისი მუსლიმთა ბატონობისაგან. მისი ლაკონიური ცნობა საშუალებას იძლევა აღვნიშნოთ ამ ამბის მხოლოდ ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი — 1122 წლის იანვარი.[31] ზედა ქრონოლოგიური ზღვარის დასადგენად უნდა მივმართოთ

---

29 კ.ჰილენბრანდი ილ-ღაზისთან დაკავშირებით შენიშნავს: „ისლამის მძლე დამცველი, სარწმუნოების ვარსკვლავი, რომელმაც მცირე ხნით ადრე ასეთი დიდება მოუტანა მუსლიმთა საქმეს, ახლა ბედნიერი იყო იმით, რომ დუბაისთან და რამდენიმე მხლებელთან ერთად გაიქცა და შერცხვენილი დაბრუნდა მარდინს" (*Hillenbrand*, 1981ა:280).

30 სხვათა შორის პ. ჟუზეს რუსულ თარგმანში იბნ ალ-ასირის ეს ცნობა არასწორადაა გააზრებული. სულტან მაჰმუდისა და თბილისის ნაცვლად თარგმანში ნაგულისხმევია რუკნ ად-დინი და არჭეში (!) — „Он (Рукн ад-Дин) не мог помешать им (грузинам) взять его (Арджиш)" (იბნ ალ-ასირი, 1940:161).

31 აკად. კ.კეკელიძე წერდა, რომ 532 წლიანი ქორონიკონის ურყევი საფუძველია 1 მარტი. მარტის წელიწადი, როგორც სამოქალაქო, საქართველოში შემოვიდა დაახლოებით IX ს-ის პირველ მეხუთედიდან და არსებობდა X ს-ის მეორე ნახევრამდე. ამ დროიდან ის ხმარებიდან იდევნება იანვრის წელიწადით (კეკელიძე, 1956:121,123). მკვლევარი მიუთითებდა, რომ მარტი დარჩა მხოლოდ ქორონიკონური წელიწადის საფუძვლად და საამისო მაგალითებიც მოჰყავდა, მაგრამ ასევე არაერთი მაგალითი შეიძლება დავასახელოთ იმის საილუსტრაციოდ, რომ ქორონიკონური წელი შეესაბამებოდა ჩვენი ერის წელიწადს, ე.ი. აითვლებოდა იანვრიდან (გუჩუა, 1984:102). რომელი თვიდან იწყებდა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ქორონიკონურ წელს? ამ კითხვაზე პასუხს გვაძლევს მემატიანის ერთი ცნობა: დავით IV აღესრულა ქორონიკონის 345-ს, 24 იანვარს, შაბათ დღეს (დავით აღმ. ისტ. 1992:223). 24 იანვრის შაბათი

უცხოურ წყაროებს. XII ს. არაბი ავტორები ალ-'აზიმი, იბნ ალ-კალანისი და ალ-ფარიკი თბილისის აღებას ათარიღებენ ჰიჯრის 515 წლით (**ალ-'აზიმი, 1938: 388; იბნ ალ-ჯალანისი, 1983;326; ალ-ფარიჯი, 1985:89**),[32] რომელიც დაიწყო 1121 წ. 22 მარტს და დასრულდა 1122 წ. 11 მარტს. ამასთან, ალ-ფარიკი წერს, რომ დავითმა თბილისი დაიკავა 515 წლის ბოლოს, ე.ი. ამ წლის უკანასკნელ, ზულ-ჰიჯჯას თვეში, რომელიც დაიწყო 1122 წ. 10 თებერვალს და დასრულდა 11 მარტს. ეს ცნობა **"მაიაფარიკინის ისტორიის"** მოკლე ნუსხიდან (**მრიცანეთის მუზეუმი,*Or.* 6810**) გაითვალისწინა და დაბეჭდა **გ.წერეთელმა (ალ-ფარიჯი, 1949:70–1)**, მაგრამ, სამწუხაროდ, ის შეუმჩნეველი დარჩა მკვლევართათვის.[33]

ალ-ფარიკის მონაცემების დაზუსტება შეიძლება XII ს. სომეხი ისტორიკოსის მათეოს ურჰაეცის ცნობით: დავითმა თბილისი გაანთავისუფლა სომხური ერით 570 წ. (**მათ. ურჰაეცი, 1858:305; მათ. ურჰაეცი, 1966:143-45**), ე.ი. 1121 წ. 19 თებერვლიდან 1122 წ. 18 თებერვლის ჩათვლით.[34]

ალ-ფარიკიმ და მათეოს ურჰაეცმა ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად მიიღეს თავიანთი ინფორმაცია დავით IV-ის მიერ თბილისის აღების შესახებ: ერთმა საქართველოში, მეორემ კი— ედესაში და ეს ამბავი სხვადასხვა ერით დაათარიღეს. დროის ათვლის პრინციპი მათ კალენდრებში განსხვავებულია. მაგრამ თუ სომეხი და არაბი ისტორიკოსების ცნობებს შევაპირისპირებთ, ვნახავთ, რომ მათი მონაცემები ერთმანეთს ემთხვევა 9 დღიან მონაკვეთში, 1122 წლის 10 თებერვლიდან 18 თებერვლის ჩათვლით. **ეს 9 დღიანი მონაკვეთი, 1122 წლის 10—18 თებერვალი არის ის დრო, როცა ჩვენი დასკვნით დავით ალმაშენებელმა გაანთავისუფლა თბი-**

მოდიოდა 1125 წელს. ქორონიკონი რომ მარტიდან ათვლილიყო, მაშინ დავითის გარდაცვალების თარიღი იქნებოდა 344 და არა 345 წელი. მაშასადამე, დავითის ისტორიკოსი ქორონიკონური წლის დასაწყისად იანვრის თვეს იღებდა.

[32] იბნ ალ-ასირი, რომელიც მუსლიმთა კოალიციის მარცხს შეცდომით ჰიჯრის 514 წლით/ 2.IV. 1120—21. III.1121 წ. ათარიღებს, წერს, რომ გამარჯვების შემდეგ ქართველები შემოეწყვნენ თბილისს და ალყა გაგრძელდა 515 წ. დასაწყისამდე, ე.ი. 1121 წ. მარტ-აპრილამდე (იბნ ალ-ასირი, *X*:567), რაც ასევე არასწორია. თავისი თხზულების სხვა ადგილზე არაბი მემატიანე აღნიშნავს, რომ ქართველებმა თბილისი აიღეს 515 წ. 22. III. 1121 — 11.III. 1122წ (იბნ ალ-ასირი, *XII*: 452), მაგრამ არ აკონკრეტებს თვეს.

[33] დიდგორის ბრძოლის შესახებ ალ-ფარიკის ცნობის ქართულ თარგმანში, რომელიც შესრულებულია ე.სიხარულიძის მიერ, გათვალისწინებულია „მაიაფარიკინის ისტორიის" ვრცელი ნუსხა (სიხარულიძე, 1985:85). ალ-ფარიკის თხზულების მოკლე ნუსხიდან მომდინარე ჩვენთვის საინტერესო ზემომოტანილი ცნობა შეუმჩნეველი დარჩა ვ.მინორსკისთვის (*Minorsky*, 1949:33), თუმცა კი ის ითვალისწინებდა „მაიაფარიკინის ისტორიის" ორივე ცნობილ ხელნაწერს, რომლებიც დაცულია ბრიტანეთის მუზეუმში. გამორჩა ეს ცნობა ა.მამედოვსაც, რომელიც იყენებდა გ.წერეთლის ქრესტომათიას (ალ-ფარიკი, 1957: 223, 246-47).

[34] ასეა სომხური ერით 570 წ. გადმოყვანილი ჩვენს წელთაღრიცხვაზე მკვლევართა (ო.დულორიე, პ. ბართიკიანი, ბ. თუმანიანი) მიერ (მათ. ურჰაეცი, 1858:305; მათ. ურჰაეცი, 1973:233; თუმანიანი, 1968:271).

ლისი (ჯაფარიძე, 1991).[35]

დიდგორის ბრძოლისა და თბილისის განთავისუფლების გამოძახილი მახლობელ აღმოსავლეთში. დავით IV-ის მიერ მუსლიმთა კოალიციის განადგურება გახდა ერთ-ერთი ყველაზე უფრო გახმაურებული ამბავი იმდროინდელ მახლობელ აღმოსავლეთში. ამ ამბავს მოგვითხრობს XII და XIII–XV სს. მრავალი არაბი ისტორიკოსი. მის შესახებ წერდნენ, აგრეთვე, სომეხი, სირიელი და ევროპელი ავტორები[36]. დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა დავითის მიერ თბილისის აღებამაც, რომელსაც მუსლიმები ისლამური სამყაროს განუყოფელ ნაწილად აღიქვამდნენ.ამ წარმატებათა შედეგად დავით IV-ის სახელი ფართოდ გახდა ცნობილი საქართველოს ფარგლებს გარეთ. მისი გარდაცვალება არ გამორჩენიათ არაბ მემატიანეებს. XII ს. ერთ არაბულ ქრონიკაში ამ ფაქტთან დაკავშირებით საგანგებოდ აღნიშნულია, რომ დავითი იყო ის მეფე, რომელმაც დაიპყრო თბილისი (მუსთან აღ-ჯამი':118).

1122-1123 წლები. ურთიერთობა ერაყისა და არრანის სელჩუკებთან

დიდგორში დამარცხება მძიმე დარტყმა იყო ტუღრილ ბ.მუჰამადისთვის. ამას დაემატა მისი ათაბაგის ქენ-თოღდის სიკვდილიც 515 წ. შავვალში /13. XII. 1121- 10. I. 1122 წ. ქენ-თოღდის ადგილის დაკავება განიზრახა მარაღის მფლობელმა ამირა აყ-სონყურ ალ-აჰმადილიმ. ტუღრილთან ერთად ის შეეცადა აეღო არდებილი, მაგრამ ვერას გახდა. ტუღრილი და აყ-სონყური ახლა თავრიზისაკენ დაიძრნენ, მაგრამ მაჰმუდმა მათ წინაალმდეგ გაგზავნა თავისი ლაშქარი ჯუიუშბეგის სარდლობით და მას იკუდ აზერბაიჯანი უბოძა. ტუღრილი დაუკავშირდა თავის ყოფილ ათაბაგს — შირ-გირს, რომელიც აბჰარსა და ზენჯანს ფლობდა და მისი მხარდაჭერა მიიღო. ამასობაში დავით IV-მ ქ.თბილისი აიღო. სულტანთან და ქართველებთან ერთდროული დაპირისპირება ტუღრილის ძალებს აღემატე-

---

35 იმის შესახებ თუ რომელ თვეში აიღო დავითმა თბილისი, ჩვენამდე სხვა მკვლევარებიც გამოთქვამდნენ თავიანთ მოსაზრებებს. ს.კაკაბაძე მათეოს ურჰაეცის, იბნ ალ-ასირისა და ალ-ფარიკის არასრული ცნობების შეპირისპირების საფუძველზე ვარაუდობდა, რომ დავითმა თბილისი აიღო „არა უგვიანეს 1122 წ. თებერვლისა, უფრო საფიქრებელია 1122 წ. იანვარში", მ.ლორთქიფანიძის დასკვნით კი ეს მოხდა 1122 წ. იანვრიდან თებერვლამდე (კაკაბაძე, 1982: 129, 130; ლორთქიფანიძე, 1990:31; *Лордкипанидзе, 1991: 86*).

36 არაბ ავტორთა ნაწილი დასახელებულია ზემოთ. დამატებით იხ.: სიბტ ბ.ალ-ჯაუზი, 1952:101; სიბტ ბ.ალ-ჯაუზი, 1967:205; მუჰ.ალ-ჰამავი, 1960:78ა. იაკუთი:40. აბუ ალ-ფიდა' ,II: 232; აზ-ზაპაბი, იქ,1963:31; ალ-'აინი: 311ბ (იბნ ალ-ასირის მიხედვით), 311ბ (სიბტ ბ.ალ-ჯაუზის მიხედვით), იბნ თაღრი-ბარდი, V:104; იბნ ხალდუნი, V: 104-105 და სხვ. სირიელ ავტორთაგან იხ: მიხ.სირიელი, 1906:206; მიხ.სირიელი, 1979:40; იბნ ალ-'იბრი: 202; ანონიმური სირიული ქრონიკა: 89; სომხური და ევროპული წყაროების შესახებ იხ.: მესხია, 1972:6-7,11.)

ბოდა. როგორც ჩანს, ეს გახდა იმის მიზეზი, რომ არრანის მფლობელმა მაჰმუდის წინააღმდეგ ბრძოლა შეწყვიტა და 516 წ. დასაწყისში / 12. III.—10. IV. 1122 წ. მას მორჩილება გამოუცხადა (**იბნ ალ-ასირი, X:597–98**).

ტუღრილის დამორჩილების შემდეგ სულტან მაჰმუდს შეეძლო დაუბრკოლებლად ემოქმედა ამირკავკასიაში. და როცა თბილისიდან ბაღდადს ლტოლვილი მუსლიმები მას ჰამადანში ეახლნენ და ქართველთა წინააღმდეგ დახმარება სთხოვეს, სულტანმა მათი თხოვნა შეიწყნარა. იბნ ალ-ასირის ცნობით, ის აზერბაიჯანისაკენ დაიძრა, რამადანის თვეში XI. 1122 წ. ქ.თავრიზში დაბანაკდა და აქედან ქართველებისკენ თავისი ლაშქარი გაგზავნა (**იბნ ალ-ასირი, *X:568***), მაგრამ მოხდა ისე, რომ იმავე რამადანის (ნოემბერი) თვეში უკმაყოფილო თურქმა ამირებმა თავრიზის კარებთან მოკლეს სულტნის გამოცდილი მხედარმთავარი ჯუიუშ-ბეგი, რომელმაც ადრე თავი გამოიჩინა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში ქურთული ტომების დაშოშმინებით (**იბნ ალ-ასირი, *X:603-4***). ამ ამბავმა, ჩანს, აიძულა სულტანი შეეწყვიტა ლაშქრობა, მაგრამ დავით IV-სთან დაპირისპირებას ის მაინც ვერ ასცდა.

1123 წ. დარუბანდისა და შარვანის ანტიქართული მუსლიმური წრეების მოწოდებით მაჰმუდი შარვანში შეიჭრა. ეს ამბავი ვრცლად არის გაშუქებული ქართულ ისტორიოგრიაფიაში (**ასათიანი, 1968:33-38**). ჩვენ მოკლედ მაინც აღვნიშნავთ, რომ მაჰმუდმა დაიკავა შემახია და დაატყვევა შარვან-შაჰი. მაისის თვეში დავით IV შარვანისკენ დაიძრა, გზაზე გაანადგურა სულტნის დასახმარებლად წამოსული ამირა აყ-სონყურის (აღსუნღული) 4 ათასიანი რაზმი (**დავით აღმ. ისტ., 1992:195; თოფურია, 1975:222**) და შემახიას მიადგა. სამწუხაროდ, ყივჩაღებთან უთანხმოებამ არ მისცა საშუალება მეფეს ბრძოლის ველზე დაემტკიცებინა სულტნისთვის თავისი უპირატესობა. მოწინააღმდეგენი შემახიიდან უბრძოლველად გაიყარნენ და თუმცა არაბი ისტორიკოსები ცდილობენ მაჰმუდი გამარჯვებულად წარმოადგინონ (**იბნ ალ-ასირი, X:615, ალ-ისფაჰანი / ალ-მუნდარი, 1900:127**), ისინი აშკარად ტენდენციურნი არიან. სელჩუკებს ძალა აღარ შესწევდათ ხელი შეეშალათ დავით IV-ისათვის. იმავე წელს, ივნისში მეფემ "**აღიღო გულისტანი, სახლი თავადი შარვანიხაჲ**". და "**მოირთო შარვანი**"(**დავით აღმ. ისტ, 1992:195**). ბრძოლა საქართველოსა და ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს შორის შარვანისათვის საქართველოს სამეფოს გამარჯვებით დასრულდა. ამის შემდეგ შარვანში დავით IV-ს (და მის მემკვიდრეს დემეტრე I-ს) ერაყის სელჩუკებთან კონფლიქტი არ ჰქონიათ. მაგრამ გრძელდებოდა დაპირისპირება არრანში განლაგებულ თურქ-სელჩუკთა სამხედრო ძალებთან.

ალ-ფარიკი წერს, რომ ჰიჯრის 516 წ., ე.ი. 1122 წ. 16 მარტიდან —1123 წ. 29 თებერვლამდე მიწისძვრამ შთანთქა განჯის ნაწილი და დაანგრია მისი კედლები. ამით ისარგებლა დავით IV-მ, რომელიც თავისი ჯარებით დაეცა ქალაქს, დახოცა აქ ურიცხვი ხალხი, ხელთ იგდო დიდძალი ნადავლი და მრავალი ტყვით დაბრუნდა

საქართველოში (*Minorsky*, 1949:34). არაბი მემატიანის ეს ცნობა ერთხანს უკრიტიკოდ იქნა გაზიარებული აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში (*История Азербайджана*, 1958:142). შემდეგ ის საფუძვლიანად გააანალიზა ნ.ასათიანმა, რომელმაც დაასკვნა, რომ საქართველოში ყოფნის დროს ალ-ფარიკიმ სწორად არ ჩაინიშნა ამ ლაშქრობის თარიღი და დემეტრე I-ისდროინდელი 1139 წ. განჯის მიწისძვრის ამბავი და მასზე ლაშქრობა დავით აღმაშენებელს მიაწერა. მკვლევარი უშვებს იმის შესაძლებლობასაც, რომ ალ-ფარიკიმ ერთმანეთში აურია დავითის მიერ 1109-10 წ. განჯაზე მოწყობილი ლაშქრობისა და დემეტრე I-ის მიერ განჯის აღების ამბები (**ასათიანი, 1968:41, შენ.2**); ჯ.სტეფნაძე ასეთი დასკვნისათვის ვერავითარ საფუძველს ვერა ხედავს დავით IV-ის ლაშქრობას მიწისძვრით დანგრეულ განჯაზე რეალობად თვლის (**სტეფნაძე, 1974:87, 90, შენ.58**).

საჭიროა აღინიშნოს, რომ არაბი ისტორიკოსები თავიანთ თხზულებებში უყურადღებოდ არა ტოვებენ სტიქიურ მოვლენებს და კეთილსინდისიერად აფიქსირებენ მათ. მემატიანეებს აღნუსხული აქვთ მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი მიწისძვრებიც. ამ მხრივ მრავალი ცნობაა დაცული იბნ ალ-ჯაუზისა და იბნ ალ-ასირის თხზულებებში, მაგრამ არცერთი მათგანი, ისევე როგორც სელჩუკთა ხანის ისტორიკოსები ('იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანი, ალ-ჰუსაინი), ანდა სომეხი ავტორები განჯის ამ მიწისძვრას არ იხსენიებენ. მართალია, მის შესახებ წერს ზოგიერთი არაბი ავტორი (**სიმტ მ.ალ-ჯაუზი, 1952:102; იმნ ად-დავადარი, *VI*:490**), მაგრამ მათ ინფორმაციას, რომელიც მთლიანად მომდინარეობს ალ-ფარიკის თხზულებიდან, დამოუკიდებელი მნიშვნელობა არა აქვს. ყოველივე ეს საფუძველს გვაძლევს ეჭვი შევიტანოთ ალ-ფარიკის ცნობის ჭეშმარიტებაში. 516/1122-23 წ. განჯაში მიწისძვრა და ამასთან დაკავშირებით განჯაზე ქართველთა ლაშქრობა, ვფიქრობთ, არ მომხდარა,[37] მაგრამ სხვა მხრივ შეტაკებები არრანის სელჩუკებთან გრძელდებოდა.

ტუღრილ ბ.მუჰამადმა დიდგორის ბრძოლაში მარცხის შემდეგ ერთხელ კიდევ მოსინჯა ბედი დავით IV-ის წინააღმდეგ. მათეოს ურჰაეცის ცნობით, სომხური ერით 572 წ., რომელიც მოიცავს პერიოდს 1123 წ. 19 თებერვლიდან 1124 წ. 18 თებერვლამდე, "**განძაკის ხულთანმა**"**მტკვარზე ნავებით ხიდები გააკეთა და "აფხაზთა ქვეყანაში"** 60 ათასი მეომარი გადმოიყვანა. როცა დავითმა ეს ამბავი შეიტყო, ჯარები გაგზავნა, ხიდები ჩაანგრევინა და მთელი ჯარი, რომელიც "**ხულთანმა გადმოიყვანა ერთიანად გაჟლიტა**" (**მათ.ურჰაეცი, 1858:310; მათ.ურჰაეცი, 1966:247**).

---

[37] სხვათა შორის,ზ.ბუნიატოვი ალ-ფარიკის აღნიშნულ ცნობას ყოველგვარი კომენტარის გარეშე 1139 წ. ამბებში განიხილავს (*Буниятов*, 1978:192, შენ. 27).

თურქ-სელჩუკებთან ბრძოლაში დავით IV-მ დიდ წარმატებებს მიაღწია 1124 წ. გაზაფხულზე. მარტში მეფემ აიღო დმანისი, ქვემო ქართლის მნიშვნელოვანი ქალაქი. დმანისი 989 წ. ტაშირ-ძორაგეტის მეფემ დავით გურგენის ძემ (989—1048) იგდო ხელთ. XI ს. 60-იან წლებში თურქ-სელჩუკთა შემოსევების დროს კვირიკიანებმა დაკარგეს ეს ქალაქი. 1074 წ. დმანისის ამირა იყო სარჰანგ სავ-თეგინის მოკავშირე გიორგი II-ის წინააღმდეგ ფარცხისის ბრძოლაში (**მაკ.ქართლ.,ქც, *I*, 1955:317**). 1121 წ. დმანისის მუსლიმები თბილისელებთან ერთად გახდნენ ინიციატორები ანტიქართული მუსლიმური კოალიციის შეკვრისა. ამ დროს, ვფიქრობთ, დმანისის ამირა არრანის სელჩუკიანი გამგებლის კონტროლს ექვემდებარებოდა. ამრიგად, დმანისის აღება თურქ-სელჩუკთა კიდევ ერთი ბასტიონის დაცემას მოასწავებდა.

1124 წ. მაისში მეფემ დაიპყრო "**ციხენი ხომხითიხანი: გაგნი, ტერუნაკალი, [ქავ]აზინნი, ნორბედი, მანახგომნი და ტალინჯაქარი**" (**დავით აღმ. ისტ. 1992:196**). სია იმ პუნქტებისა, რომელთაც ასახელებს ქართული წყარო, შეიძლება შეივსოს სომეხი ავტორების ცნობების საფუძველზე. სტეფანოს ორბელიანი დავით IV-ის მიერ დაპყრობილი გაგისა და ტერუნაკანის (*resp.* ტერუნაკალი) გარდა ასახელებს ტავუშს (**სტ.ორბელიანი, 1864:216;სტ.ორბელიანი, 1978:38**).[38] ვარდანი, როცა ის ეხება დავით IV-ის წარმატებებს, წერს, რომ მან დაიპყრო კვირიკესა და აბასის ყველა სომხური სამფლობელო, მათ შორის გაგი, ტერუნაკანი, ტავუში, კაიანი, კაიწონი, ლორე, ტაშირი და მაჰკანაბერდი (**ვარდანი:147**). მათეოს ურჰაეცის თანახმად, დავითმა დაიკავა შამქორიც (**მათ. ურჰაეცი, 1966: 247**), რაც სხვა წყაროებით არ დასტურდება. უდიდესი ნაწილი ამ პუნქტებისა მეფემ 1124 წ. მაისში აიღო.

მოკლედ, 1124 წ. მაისში დაპყრობილ ადგილთა შესახებ. გაგი (რომელიც XIV ს-დან ცნობილია აღჯა-ყალას სახელით) იყო ციხე-სიმაგრე მდ. დებედას ქვემო წელზე (**მუსხელიშვილი, 1960:113-140**). კაიანის (იგივე კაენის) ციხე ძოროფორშია, მდ.აღსტევის-ხევის ზემო წელზე, სევანის ტბის ჩრდილოეთით, იჯევანიდან 15 კმ-ზე, არჯანოცის მთაზე (**დ.მელიქ-ეფრემიშვილი, 1979:49; ჰაკობიანი, მელიქ-მახშიანი, მარსელიანი, *II*, 1988:927**). კაიწონის ციხე და მისი ოლქი უნდა გულისხმობდეს კოლბის ხევს, ან მის ერთ ნაწილს (**მუსხელიშვილი, 1960:132, შენ. 102; დ. მელიქ-ეფრემიშვილი, 1979:48**).[39] მანასგომნი, ჩვენი აზრით, იგივე მანიცგომი უნდა იყოს. ეს უკანასკნელი კი ტ. ჰაკობიანის თანახმად დღევანდელი ალავერდია

---

[38] სომეხი მემატიანე გაგის, ტავუშისა და ტერუნაკანის აღების თარიღად ასახელებს 1123 წ. მისი თხზულების ქართულ თარგმანში ტერუნაკანი გამოტოვებულია. (სტ.ორბელიანი, 1978:38).

[39] კაიწონის ციხე სომეხ მკვლევართა აზრით მდებარეობდა მდ. დებედაზე, ქ.ალავერდის ჩრდილოეთით, 24 კმ-ზე (ჰაკობიანი, მელიქ-ბახშიანი, ბარსელიანი, *II*, 1988:930)

(ჰაჯუმიანი, 1968:291). მაჰკანაბერდის ოლქი მდებარეობდა მდ.აღსტევის-ხევის შუა წელზე, კაიანის გავარის მახლობლად (ჰაჯუმიანი, 1968:316). ნორბედი *resp.* ნორბერდი ს.ერემიანის მიხედვით მაჰკანაბერდის აღმოსავლეთითაა (*Атлас Армении*: 106). ტავუში იყო მხარე და იმავე სახელწოდების ციხე, რომლის ნანგრევებიც შემორჩენილია მდ.თაუზ-ჩაის შუა წელზე, მის მარჯვენა ნაპირზე, შამშადინის რაიონში (ლ.მურმანიშვილი, 1979:84; მათევოსიანი, 1982:48,102). ტალინჯაქარის ნაცვლად "ქართლის ცხოვრების" ზოგიერთ ნუსხაში დასახელებულია ხალინჯქარი, მის ძველ სომხურ თარგმანში კი — ხალინჭაქარი (დავით აღმ. ისტ., 1992:196; ქც, *I*, 1953:251) და სწორი ფორმა, როგორც ჩანს, ეს უკანასკნელია. ის კაიწონის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობდა (*Атлас Армении*: 106). ტერუნაკანის ციხე თაუზ-ჩაის ქვემო წელზე, სოფ. ოქსუზლუსთან იყო (ლ.მურმანიშვილი, 1979:84; მუსხელიშვილი, 1977:157). რაც შეეხება ქავაზინნს, ს.ერემიანი მას გავაზინის სახელწოდებით კაიწონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ათავსებს (*Атлас Армении*: 106).

ყველა დასახელებული პუნქტი, ვიდრე მათ თურქ-სელჩუკები დაიპყრობდნენ ტაშირ-ძორაგეტის კვირიკიანთა სამეფოს ეკუთვნოდა. მათგან ტავუში და ტერუნაკანი (ისევე როგორც მთელი ტერიტორია თაუზ-ჩაისა, იგივე ეკლეცსა და აღსტევის-ხევს შორის) უფრო ადრე შედიოდნენ ქვემო ქართლის ქართული მხარის გარდაბანის შემადგენლობაში, რომელიც სომეხმა ბაგრატუნებმა X ს-ის პირველ მესამედში მიიტაცეს და მოწყვიტეს ქართულ სამყაროს (მუსხელიშვილი, 1980:133, შენ. 64; 212). ჩვენთვის საინტერესო ხანაში სომეხი მკვლევარები ტავუშსა და ტერუნაკანს „სომხეთის აღბანეთის", „სომეხთა აღმოსავლეთი მხარის" უტიქის შემადგენელ ნაწილად განიხილავენ. (მათევოსიანი, 1982: 101,102; ჰაჯუმიანი, 1986:253).

1124 წ. დავით IV-მ ფაქტობრივად დაასრულა განთავისუფლება თურქ-სელჩუკთა მიერ ანექსირებული ტაშირ-ძორაგეტის ყოფილი სამეფოს მიწებისა, რომლებიც საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა. ქართველებმა მიიღეს შესაძლებლობა აქედან პირდაპირი დარტყმები განეხორციელებინათ არრანზე. ეს იყო მნიშვნელოვანი წარმატება თურქ-სელჩუკებთან ბრძოლაში.

აქ ყურადღებას შევაჩერებთ ტავუშის საკითხზე, რომელიც უკავშირდება ტაშირ-ძორაგეტის უკანასკნელ მეფეთა აბასისა და დავითის მოღვაწეობას ლორეს დაკარგვის შემდეგ.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ვარდანისა და კირაკოს განძაკეცის ცნობებით, აბასმა და დავითმა ტავუში და მაწნაბერდი არრანის მმართველისაგან მიიღეს საგამგებლოდ. რ.მათევოსიანი მიიჩნევს, რომ ძმები ამ ციხეებს ძალით დაეუფლნენ. მისი აზრით, სელჩუკებს რომ ისინი კვირიკიანებისთვის ებოძათ, მაშინ ტავუშს მათ უკან აღარ წაართმევდნენ (მათევოსიანი, 1982:107). ეს კი მხითარ გოშის თანახმად მოხდა 1144- 45 წ. ამ დროს განჯის ამირამ ჩოლომ (ჩავლომ) აბასს წაართვა ტავუში და კვირიკიანებს მხოლოდ მაწნაბერდი დარჩათ (მხ.გოში, 1958:483; მხ.გოში, 1968:41).

რ.მათევოსიანი ეჭვქვეშ აყენებს დავით IV-ის მიერ ტავუშის აღებას 1124 წ. ის წერს, რომ სტეფანოს ორბელიანისა და კირაკოს განძაკეცის ცნობების საწი-

ნააღმდეგოდ ტავუში 1124 წ. შემდეგაც რჩებოდა აბასის ხელთ. აბასს რომ ამ დროს დაეკარგა ტავუში, ვეღარ შეძლებდაო მის უკან დაბრუნებას (**მათევოსიანი, 1982:108**).

რა შეიძლება ითქვას ამ თვალსაზრისის შესახებ?

სომხური წყაროები აღნიშნავენ დავითისა და აბასის მიერ სამშობლოს მიტოვებას, მაგრამ არ მიუთითებენ, თუ როდის დამკვიდრდნენ ისინი ტავუშსა და მაწნაბერდში, რომლებიც მანამდე უკვე თურქების ხელთ იყო. სხვათა შორის, ამ ფაქტს არც რ.მათევოსიანი უარყოფს.

იმ პირობებში, როცა კვირიკიანებმა ვერაფერი გააწყვეს თურქ-სელჩუკთა მოძალებასთან და დათმეს თავიანთი სამეფოს ცენტრალური ნაწილი, უაღრესად საეჭვოა, რომ მათ იარაღით დაეპყროთ არრანის საზღვრების სიახლოვეს მდებარე მაწნაბერდი ანდა ტავუში. ვარდანისა და კირაკოს განძაკელის ცნობებით სრულიად აშკარაა, რომ ეს ციხეები მათ მიიღეს არრანის სელჩუკიანი გამგებლისაგან.

დავით ალმაშენებლის ისტორიკოსი არაფერს წერს დავით IV-ის მიერ ტავუშის აღებაზე, მაგრამ ძნელია ეჭვი შევიტანოთ ამასთან დაკავშირებით ვარდანისა და სტეფანოს ორბელიანის ცნობების ჭეშმარიტებაში. სტეფანოს ორბელიანი გარკვევით მიუთითებს, რომ დავით IV-მ ტავუში წაართვა თურქებს (**სტ.ორბელიანი, 1978:38**). მაშასადამე, ცხადი ხდება, რომ 1124 წლისათვის აქ კვირიკიანები ჯერ კიდევ არ იყვნენ დაფუძნებული.

შეიძლება დავუშვათ, რომ კვირიკიანები იმედოვნებდნენ დაებრუნებინათ დავით IV-ის მიერ სელჩუკთაგან გათავისუფლებული ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს ნაწილი მაინც და თავდაპირველად მეფე მათ რაღაც დაპირებებსაც აძლევდა, მაგრამ მერე ტაშირ-ძორაგეტი მან სამეფოდ მიითვალა და სამემკვიდრეოდ ალარ გასცა. ამის შემდეგ იმედგაცრუებულმა აბასმა და დავითმა არრანს მიაშურეს. ამით უნდა ავხსნათ კირაკოს განძაკეცის ცნობა, რომ ქართველებმა ისინი ვერაგულად მოატყუეს.

ვფიქრობთ, რომ კვირიკიანები დაადგნენ არრანის სელჩუკებთან თანამშრომლობის გზას და მათი დახმარებით ცდილობდნენ დაებრუნებინათ ყოფილი სამფლობელოები. საქართველოსთან მათი დაპირისპირება მისაღები და სასურველი იქნებოდა სელჩუკებისთვის, რომლებმაც ამის გამო უბოძეს აბასსა და დავითს ტავუში და მაწნაბერდი. მაგრამ ეს მოხდა ცოტა მოგვიანებით, დემეტრე I-ის ზეობის დროს, როცა საქართველომ დათმო ტაშირ-ძორაგეტის ყოფილი სამეფოს ზოგიერთი პუნქტი.

1124 წ. ივნისის თვეში დავით IV-მ შეცვალა შეტევის მიმართულება. ის "**წარემართა ლამჭრითა, განვლო ჯავახეთი, კოლა, კარნიფორა, ბახიანნი სპერამდინ და, რაჲცა პოვა თურქმანი მოხრა და ტყუე-ყო. და ჩამოვლო ბუღათა ყური და დაწუნა ოლთისნი და მოვიდა თრიალეთს დიდითა გამარჯუებითა**"(**დავით აღმ.ისტ., 1992:196**).

ვარდანი აღნიშნავს, რომ დავითს შემოუერთებია ოლთისი (უხტიქი) და მისი

ოლქი (ვარდანი:147), მაგრამ ამ ცნობას არც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი და არც სხვა სომხური წყაროები ადასტურებენ და ძნელი სათქმელია, თუ რამდენად რეალურია ის. საფიქრებელია, რომ მეფე აპირებდა საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის სასაზღვრო მხარეების სრულ გაწმენდას თურქთაგან, მაგრამ ვერ მოასწრო. მისი ყურადღება, მოულოდნელად, ჩრდილოეთ სომხეთმა მიიპყრო.

ანისის შადდადიანმა გამგებელმა აბუ ლ-ასვარ შავურ ბ.მანუჩიჰრმა გადაწყვიტა, რომ ანისი 60 ათას დინარად მიეყიდა ყარსის ამირასათვის. აბუ ლ-ასვარის გადაწყვეტილებამ გააღიზიანა ანისის ქრისტიანული მოსახლეობა, რომელმაც ქალაქი ქართველთა მეფეს შესთავაზა.

ამ პერიოდისათვის ჩრდილოეთ სომხეთის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ქალაქი დვინი თურქმენ აჰდაბიანებს ეპყრათ. თუკი შადდადიანები დათმობდნენ ანისს, პრაქტიკულად თურქების ხელში აღმოჩნდებოდა მთელი ჩრდილოეთი სომხეთი. ბუნებრივია, რომ ამ პირობებში ანელ ქრისტიანთა წინადადება უაღრესად მიმზიდველი და მისაღები აღმოჩნდა დავით IV-ისათვის. მეფემ მოკლე დროში (სამ დღეში) შეყარა დიდი ლაშქარი და სისხლისღვრის გარეშე დაიკავა ანისი, რომელიც თავის სამეფოს შეუერთა. ეს მოხდა 1124 წ. 26 აგვისტოს (ვარდანი: 146; დავით აღმ. ისტ., 1992:196).

დავით IV-მ ანისის გამგებლად აბულეთი და მისი ვაჟი ივანე დანიშნა (ლორთქიფანიძე, 1970:105). კიდევ მცირე ხნის შემდეგ მეფემ აილო შემახია და მოახდინა შარვანის ანექსია.

1124 წ. დავით IV-ის სამხედრო კამპანიას შეიძლება ვუწოდოთ ელვისებური. თავისი მასშტაბებით ის იყო გრანდიოზული. მეფის წარმატებებს თითქოსდა საზღვრები არა ჰქონდა. ერაყის სელჩუკთა სულტანს და სხვა თურქ ამირებს არ შესწევდათ ძალა წინააღმდეგობა გაეწიათ დავითისთვის და შეეჩერებინათ მისი შეტევა. საყრდენი ბაზების შექმნა არარანის საზღვრებთან, ტაშირ-ძორაგეტის ყოფილი სამეფოს აღმოსავლეთ ნაწილსა და, განსაკუთრებით, შარვანში შესაძლებლობას იძლეოდა, რომ გადამწყვეტი დარტყმა მიმართულიყო განჯაზე. ანისის დაუფლება ქმნიდა კარგ წინაპირობას ჩრდილოეთ სომხეთში გასაბატონებლად. შეიძლება ითქვას, რომ ამიერკავკასიაში ჰეგემონიისათვის ბრძოლის საწყისი ეტაპი საქართველომ დავით IV-ის ხელმძღვანელობით მოიგო. სამწუხაროდ, მეფის სხვა დიდ გეგმებს, რომელთაც ზოგადად იხსენიებს ქართველი მემატიანე (დავით აღმ. ისტ., 1992:198), განხორციელება არ ეწერა. 1125 წ. 24 იანვარს დავით IV მოულოდნელად აღესრულა.

●

დავით IV-ის მოღვაწეობა დაემთხვა დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლას, მაგრამ მის ნანგრევებზე აღმოცენებული თურქული პოლიტიკური ერთეულები სერიოზულ სამხედრო ძალას წარმოადგენდა, რაც კარგად გამოვლინდა ჯვაროსნებთან მათ დაპირისპირებაში. საშინაო საქმეების მოწესრიგებამ, მობილურმა და მძლავრმა სამხედრო ორგანიზაციამ, რომელიც შექმნა დავით IV-მ, საშუალება მისცა მეფეს მიეღწია გადამწყვეტი გარდატეხისათვის თურქ-სელჩუკებთან კონფრონტაციაში.

დავით IV-მ მოხერხებულად და მაქსიმალურად გამოიყენა ხელსაყრელი საგარეო პოლიტიკური ფაქტორები, მოწინააღმდეგის სუსტი მხარეები. 1120 წლიდან ის თავად კარნახობდა მტერს თავის ნებას. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ წარუმატებელ ლაშქრობას არრანში 1110 წ. და ნაწილობრივ შარვანშიც 1123 წ. მაისში, მისი ყველა ბრძოლა იყო ძლევამოსილი. დავით IV-ის მიერ მოგებულ ყველა ომს ჰქონდა პოლიტიკური შედეგი: თურქთაგან გაწმენდილი მიწები, მტრისგან განთავისუფლებული და შემოერთებული ციხე-ქალაქები და მხარეები.

დავით IV-ის ბრძოლები ტაშირ-ძორაგეტში, შარვანში თუ ჩრდილოეთ სომხეთში, რომლებიც მიმდინარეობდა საქართველოს გაერთიანების პარალელურად, წარმოადგენდა მეფის კავკასიური პოლიტიკის გამოვლინებას. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია, რომ „საქართველო კავკასიის ხალხთა შემკრების როლში გამოდიოდა. ის თავის გარშემო ახდენდა მონათესავე ხალხებისა და ტომების კონსოლიდაციას" (ლ.ოთრთქიფანიძე, 1979 მ:252). ამასთან, ვ.გაბაშვილი, რომელიც ეხებოდა საქართველოს კავკასიურ და ახლოაღმოსავლურ პოლიტიკას, მიუთითებდა, რომ მის საერთო მიმართულებებს აპირობებდა ეკონომიკური ფაქტორებიც, კერძოდ კი, ალმოსავლეთ და დასავლეთ ამიერკავკასიის მთავარ სავაჭრო მაგისტრალებზე გასვლისა და გაბატონების საჭიროება (ვ.გაბაშვილი, 1967:202).

დავით IV–მ მეფობის სადავეები ხელთ აიღო საქართველოსთვის კრიტიკულ ჟამს, როცა ქვეყანას ნომადიზაცია, თურქიზაცია და ისლამიზაცია ემუქრებოდა. მისმა 36-წლიანმა მმართველობამ საქართველოს ააცილა ყველა ეს მომაკვდინებელი საფრთხე. მეფე სათავეში ჩაუდგა ქართველი ხალხის დიდ ბრძოლას თურქსელჩუკთა ბატონობის წინააღმდეგ, რომელსაც ქ.ჩხატარაიშვილმა მოხდენილად უწოდა ქართული რეკონკისტა (ჩხატარაიშვილი, 1973:32). მსგავსად ქრისტიანული ესპანეთისა, რომელიც დიდი გახადა მუსლიმებთან არსებობისათვის ბრძოლის აუცილებლობამ (*Уотт,Какия* ,1976:178), თურქ-სელჩუკებთან ფიზიკური და სულიერი არსებობისთვის აუცილებელი ბრძოლის პირობებში საქართველო დავით IV-ის დროს გახდა დიდი და მძლავრი ფეოდალური მონარქია. თუ გავითვალისწინებთ საერთოდ ქრისტიანული და ისლამური სამყაროების მრავალსაუკუნოვან კონფრონტაციას, დავით IV-ის სამხედრო-პოლიტიკური წარმატებები შედარებით მოკლე ისტორიულ პერიოდში, იმ პირობებში, როცა მეფეს ფაქტობრივად არ ჰყავდა მუდმივი და მძლავრი პოლიტიკური მოკავშირეები, შეიძლება ითქვას, უპრეცედენტო იყო.

თავი მეორე

საქართველო, ერაყის სელჩუკთა სასულტნო და თურქული საამიროები დიარ-ბაქრსა და სომხეთში დავით IV-ის მემკვიდრეების დროს (XII-XIII ს-ის დასაწყისი)

დავით IV-ის შთამომავლებს მემკვიდრეობით ერგოთ გაგრძელება იმ ბრძოლისა, რომელიც ამიერკავკასიაში ჰეგემონიის ისახავდა მიზნად. ამ ბრძოლაში საქართველოს სამეფოს უპირისპირდებოდა ის თურქული პოლიტიკური ერთეულები, რომლებიც აღმოცენდა დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ნანგრევებზე: ერაყის სასულტნო არრანითურთ და შემდეგ ელდიგუზიანთა საათაბაგო, დიარ-ბაქრის ართუკიანთა და აჰდაბიანთა საამიროები, შაჰ-არმენთა სახელმწიფო, არზრუმის, ყარსისა და სურმარის საამიროები.

რას წარმოადგენდნენ საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური მეტოქეები? ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად საჭიროა ძირითად ხაზებში მაინც მოვხაზოთ მათი კონტურები.

1. ერაყის სელჩუკთა სასულტნო XII ს.20—50-იან წლებში და ვითარება არრანში

სულტანმა მაჰმუდ ბ.მუჰამადმა ვერ შეძლო მიეღწია სტაბილიზაციისთვის ერაყის სელჩუკთა სასულტნოში[1], რომელიც შინაბრძოლების არენად რჩებოდა. 1125 წ. მარტში ტუღრილ ბ.მუჰამადი სამწლიანი მორჩილების შემდეგ დუბაის ბ.სადაკას წაქეზებითა და მხარდაჭერით ხელახლა აუჯანყდა ძმას და ერაყისკენ დაიძრა. მაჰმუდთან ბრძოლაში მოკავშირეები დამარცხდნენ და ხორასანში გაიქცნენ (იბნ აღ-ასირი, *X*: 628; იბნ აღ-ჯაუზი, *IX*: 252). მაჰმუდი აბასიანთა ხალიფას დაუახლოვდა, ხოლო ტუღრილმა და დუბაისმა მის წინააღმდეგ სანჯარი აამხედრეს, რომელიც 521/1127 წ. დიდი ჯარით ჯიბალში შეიჭრა. მაჰმუდი

[1] ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს პოლიტიკური ისტორიის შესახებ იხ.: *Bosworth, 1968: 119–134, 167–182; Luther, 1976: 219–225; Гусейнов, 1970: 185–198; Бунятов, 1978: 19–94.*

იძულებული გახდა ქედი მოეხარა. 522 წ. ზუ ლ-ჰიჯჯას შუა რიცხვებში/ XII.1128 წ. ის ქ.რეიში ბიძას ეახლა და მორჩილება გამოუცხადა მას (**იმნ ალ-ასირი, *X*:651**). ამის შემდეგ სანჯარი ხორასანში დაბრუნდა, მაგრამ მანამდე, 1127 (ან 1128) წ. ჯიბალში მყოფმა დიდ სელჩუკთა სულტანმა სელჩუკი უფლისწულების ტუღრილისა და მას'უდის ათაბაგად დანიშნა თურქი ამირა ყარა-სონყური,[2] რომელიც არრანში წარგზავნა (**ალ-ჰუსაინი: 55ა-55ბ**). ყარა-სონყური მტკიცედ დაეუფლა ამ ოლქს და შემდეგ იხსენიება როგორც არრანის, ისე აზერბაიჯანის ათაბაგად. არრანში მასთან ერთად იყო ტუღრილიც. მოგვიანებით, 1130 წ. აქ გამოჩნდა მას'უდი, რომელმაც სულტან მაჰმუდისგან იკტად მიიღო განჯა და მისი ოლქები (**იმნ ალ-ასირი, *X*: 666**).

მაჰმუდის გარდაცვალება 1131 წ. 6 სექტემბერს გახდა ნიშანი სასულტნო ტახტისთვის ახალი ბრძოლების დაწყებისა. ამ ბრძოლებში მონაწილეობდნენ მაჰმუდის მემკვიდრე და'უდი და ძმები, სულტან მუჰამადის ვაჟები: ტუღრილი, მას'უდი და სელჩუკ-შაჰი. ყარა-სონყური ტუღრილს უჭერდა მხარს. 1132 წ. თებერვალში სანჯარი კვლავ ჩაერია ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს საქმეებში და შეიჭრა ჯიბალში. მან დაამარცხა მას'უდი და სულტნად თავისი ფავორიტი ტუღრილი გამოაცხადა. სანჯარმა შემდეგ შემოირიგა მას'უდი და მას განჯა უბოძა (**იმნ ალ-ასირი, *X*: 674-78**). მაგრამ როგორც კი ის ხორასანში დაბრუნდა, ბრძოლა ტახტისთვის ახალი ძალით გაჩაღდა. ყარა-სონყურმა ერთხელ კიდევ დაამტკიცა ტუღრილის ერთგულება. 526 წ. რამადანში/16. VII – 14.VIII 1132 წ. ის ხელმძღვანელობდა ავანგარდს სულტნის ლაშქრისა, რომელმაც დაამარცხა და'უდ ბ. მაჰმუდი და მისი ათაბაგი მარაღის გამგებელი ათაბაგი აყ-სონყურ ალ-აჰმადილი (**იმნ ალ-ასირი, *X*:682**).

ტუღრილის გარდაცვალებამ 1133 წ. ნოემბერში (**ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდარი, 1900:157; ალ-ჰუსაინი:59ა; *Буниятов*, 1978:27**), ან 1134 წ. 24 ოქტომბერს (**იმნ ალ-ჯაუზი, *X*:5; იმნ ალ-ასირი, *XI*:19; *Bosworth*, 1968: 125**) გზა გაუხსნა მას'უდს ძალაუფლებისაკენ. არრანისა და აზერბაიჯანის ათაბაგი ყარა-სონყური მის მომხრეთა რიგებში ჩადგა (**ალ-ჰუსაინი: 59ბ-60ა; იმნ ალ-ასირი, *XI*:46**), მაგრამ მცირე ხნის შემდეგ, როცა მას'უდმა მოინდომა ალზეკებული და გაძლიერებული ამირების უფლებათა შეზღუდვა, ყარა-სონყური დაუპირისპირდა სულტანს. ათაბაგის პოზიციები იმდენად ძლიერი იყო, რომ მას'უდს ეშინოდა მისი (**იმნ ალ-ასირი, *XI*:79**).

მას'უდის უშუალო კონტროლის ქვეშ იყო ჯიბალი და ცენტრალური ერაყი, სადაც უკვე ძლიერდებოდა აბასიანთა ხალიფას საერო ხელისუფლება. აზერბაი-

---

[2] ზ.ბუნიატოვი წერს, რომ ყარა-სონყური ათაბაგად დაინიშნა 522/1128 წ. და იმოწმებს იბნ ალ-ასირს (*Буниятов*, 1980:218, შენ. 12), მაგრამ არაბ მემატიანეს ასეთი ცნობა არა აქვს.

ჯანში მას ტახტს ეცილებოდა და'უდ ბ. მაჰმუდი, რომელიც 538/1143-44 წ.მოკლეს ისმაილიტებმა. მას'უდის ზეობის მიწურულს სასულტნოში უაღრესად გაიზარდა თურქი ამირების გავლენა. იბნ ალ-ასირი წერს, რომ "გართულდა მას'უდის საქმეები. ამირებმა მისი ხურვილის წინააღმდეგ დაინაწილეს ქვეყანა და მას ხულტნის სახელის გარდა ქვეყანაში აღარაფერი დარჩა", მაგრამ როცა 1152 წ. 13 ოქტომბერს მას'უდი გარდაიცვალა (*Bosworth*, 1989:782), იმავე მემატიანის სიტყვებით "აღესრულა ბედნიერება სელჩუკთა სახლისა და აღარ დარჩა მისთვის დროშა, რომელსაც ანგარიშს გაუწევდნენ და რომლის გარშემოც დაირაზმებოდნენ" (იბნ აღ-ასირი, *XI*:64,160).

მას შემდეგ, რაც მას'უდი სულტანი გახდა, არრანში ერთხანს ველარ ვხედავთ ტახტის მაძიებელ სელჩუკ უფლისწულებს. ეს მხარე ყარა-სონყურს ემორჩილებოდა. განჯა იყო ათაბაგის ერთ-ერთი რეზიდენცია.[3] ყარა-სონყურის არყოფნის დროს ქალაქს მის მიერ დანიშნული ამირა განაგებდა.

1139 წ. ყარა-სონყურმა ილაშქრა ფარსზე, დაამარცხა მისი მფლობელი ბოზ-აბა და ეს მხარე სელჩუკ უფლისწულს სელჩუკ-შაჰს გადასცა (აღ-ჰუსაინი:62მ; იბნ აღ-ასირი, *XI*:70), მაგრამ განჯის მიწისძვრამ და ქალაქზე ქართველთა ლაშქრობამ აიძულა ის დაბრუნებულიყო არრანში და საქართველოსთან ომში ჩაბმულიყო.

ყარა-სონყური გარდაიცვალა დროის მონაკვეთში,რომელიც თავსდება 1140 წ. აგვისტოდან 1141 წ. 13 თებერვლამდე.[4] შემდეგ არრანისა და აზერბაიჯანის პოლიტიკურ ასპარეზზე ჩანან ამირები ჩავლი ატ-ტუღრილი (გარდ.1146 წ. შემოდგომაზე), ფახრ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან ბ. ტუღან-იურექი (მოკლეს 1147 წ. გაზაფხულზე), ხასს-ბექ ფალანგ-არი და რავადი (40-იანი წლების მიწურული და 50-იანი წლების დასაწყისი). ეს ამირები ამავე დროს დაკავშირებული იყვნენ ერაყის სასულტნოს კართან. მათ ვერ შეძლეს თავიანთი ხელისუფლება მემკვიდრეობითი გაეხადათ, მაგრამ ერაყის სასულტნოს შემდგომი დასუსტებისა და დეცენტრალიზაციის პირობებში ეს მოახერხა შამს ად-დინ ელდიგუზმა.

წარმოშობით ყივჩაღი შამს ად-დინ ელდიგუზი[5] (ილდეგიზი) სულტან ტუღ-

---

[3] სწორედ განჯაში ცხოვრობდა ყარა-სონყურის ოჯახი და 1139 წ. მიწისძვრის დროს აქ დაიღუპა მისი ორი ვაჟი (იბნ ალ-ასირი, *XI*:77).

[4] ჰიჯრის 535/17.VIII.1140–5.VIII.1141 წ.(ალ-ისფაჰანი/ალ-ბუნდარი, 1900:173). ან სომხური ერით 589/15. II. 1140 – 13.II.1141 წ. (მხ.გოში, 1958:483).

[5] არაბულსა და სპარსულ წყაროებში ეს სახელი დამოწმებულია الدكز , ايلدكز და الدگز ფორმებით (ალ-ფარიკი, 1908: 361,362,363; იბნ ალ-კალანისი, 1983:459; ალ-ჰუსაინი: 74ბ, 78ბ; იბნ ალ-ასირი, *XI*:132,196,207; ჰამდ.ყაზვინი, 1937:54), სომხურ და ქართულ წყაროებში კი ელტკუზ,ელდიგუზ,ელდაგუზ,ელდიგოზ და ილდღუზ ფორმებით (მხ.გოში,1968: 145,146; ვარდანი: 155,156; მხ.აირივანეცი: 34,79; ქც.*II*, 1959: 15,19,66; ქც.*I*,1955:367). სწორედ ამ უკანასკნელთა საფუძველზე ვ-

რილ ბ.მუჰამადის მამლუქი იყო და შემდეგ ამირას რანგამდე აღზევდა.[6] ტუღრილ-მა ის თავისი მკირეწლოვანი ვაჟის არსლან-შაჰის ათაბაგად დანიშნა. ტუღრილის გარდაცვალების შემდეგ ელდიგუზი მას'უდის სამსახურში ჩადგა. 1136 წ. მან იკტად მიიღო არრანის ნაწილი ქ.ბარდავითურთ და დაქორწინდა ტუღრილის ქვრივზე მუმინა-ხათუნზე. იბნ ალ-ასირი ელდიგუზს განჯისა და არრანის მფლობელად უკვე 543/1148 წლისთვის იხსენიებს (**იმნ ალ-ასირი, *XI*:132**), მაგრამ ეს ცნობა ასახავს უფრო იმ პოზიციას, რომელიც მან ცოტა მოგვიანებით, 1154 წ. მოიპოვა. ამ დროს ის უპირისპირდებოდა სულტან მუჰამად II ბ. მაჰმუდს.

მუჰამად II, რომელმაც ძალაუფლება ხელთ იგდო 1153 წ. მაისში, 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანის თანახმად იყო ყველაზე დიდებული, განათლებული და სამართლიანი იმდროინდელ სხვა სელჩუკიანთა შორის (**ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდარი, 1900:262; *Bosworth*, 1968:169**). ექვსი წლის მმართველობის მანძილზე ის ენერგიულად ცდილობდა ერაყში სელჩუკთა შერყეული ავტორიტეტის აღდგენას. ებრძოდა ტახტის სხვა პრეტენდენტებს, მათ დამხმარე თურქ ამირებსა და აბასიან ხალიფას ალ-მუკთაფის (1136-1160), რომელსაც სურდა თავი დაეღწია სელჩუკთა ბატონობისგან.

1153 წ. მაისში მუჰამად II-მ სიკვდილით დასაჯა ხასს-ბექ ფალანგ-არი და მისი თავი, დაშინების მიზნით, ელდიგუზსა და მარაღის მფლობელს ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბა ალ-აჰმადილის გაუგზავნა, მაგრამ თურქი ამირების რეაქცია საწინააღმდეგო იყო. ისინი განუდგნენ სულტანს და დაუკავშირდნენ მის ბიძას სულაიმან-შაჰს.

სულაიმან-შაჰი ხვარაზმ-შაჰის 'ალა ად-დინ ათსიზის (1127-1156) ძმების ინალ-თეგინის, იუსუფისა და სხვა თურქი ამირების მხარდაჭერით ჯიბალში შეიჭრა. მან ხელთ იგდო ჰამადანი და დაიკავა სულტნის ტახტი, მაგრამ გაუთავებელი ლოთობით მალე გადაიმტერა და აიმხედრა მოკავშირე ამირები და იძულებული გახდა გაქცეულიყო. ეს მოხდა ჰიჯრის 548/29. II. 1153 — 17. III. 1154 წ. (**ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდარი, 1900:214**), არა უადრეს 1153 წ. მიწურულისა, უფრო 1154 წ. დასაწყისში (17 მარტის ჩათვლით)[7], მაგრამ მანამდე ელდიგუზმა

მინორსკიმ, ვფიქრობთ, მართებულად უპირატესობა მიანიჭა „ელდიგუზ" ფორმას (*Minorsky*, 1953: 92.შენ.1). მის პარალელურად იხმარება „ილდეგიზი" (*Гусейнов*, 1970; ალ-პუსაინი: 257-საძიებელი). მაგრამ უკანასკნელ ხანებში გავრცელდა ამ სახელის სხვა წაკითხვა: ილ-დენიზი, რომელიც შედგება ორი კომპონენტისგან. „ილ" („ელ")-ხალხი და „დენიზი" („დენგიზი", „თენგიზი")-ზღვა (*Буниятов*, 1978:44) . აღვნიშნავთ, რომ ამ წაკითხვას (რომელიც არ დასტურდება ქართულსა და სომხურ წყაროებში) ვ.მინორსკი მიიჩნევდა შეუძლებლად და მოდერნიზებულად (*Minorsky*, 1953:92, შენ.1).

6 შამს ად-დინ ელდიგუზის მოღვაწეობის შესახებ იხ.*Bala, 1970:1110; Буниятов, 1978:44-67*.

7 სულაიმან-შაჰი დიდი ხნის მანძილზე სულტან მას'უდს ჰყავდა დაპატიმრებული. მას'უდის სიკვდილის წინ მან მოახერხა გაქცევა ხორასანში სულტან სანჯართან, რომლის

მიატოვა სულაიმანი და დაბრუნდა აზერბაიჯანში იმ მიზნით, რათა დაელაშქრა არრანი და წაერთმია ეს მხარე რავადისთვის, რომელიც აქ ჯერ კიდევ მას'უდის დროს დაინიშნა (**აღ-ისფაჰანი/აღ-მუნდარი, 1900:212; მხ.გოში, 1968:43**). ელდიგუზმა მიზანს მიაღწია და 1154 წ. არრანი განჯითურთ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა. 549/1154-55 წ. ელდიგუზმა და ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბამ არდებილიდან გააძევეს ამირა ალუში (არლუში, ერგოში) (**აღ-ისფაჰანი/აღ-მუნდარი, 1900:222;*Dowsett*, 1958:485**). ამ დროს ეს ორი პიროვნება განაგებდა მთელ არრანსა და აზერბაიჯანს.

550/1155 წ. ელდიგუზმა კვლავ გაუწია დახმარება სულაიმან-შაჰს, რომელიც მცირე რაზმით გამოჩნდა ბაღდადში. სულაიმან-შაჰის გამოსვლა ამჯერადაც მარცხიანი აღმოჩნდა. მიუხედავად ელდიგუზისა და ხალიფას მხარდაჭერისა 551/1161 წ. მუჰამად II-მ ნახჭევანთან დაამარცხა და დაატყვევა ის. შემდეგ სულტანმა შეიწყალა ელდიგუზი, რომელმაც მას მორჩილების ნიშნად თავისი ვაჟი ფაჰლავანი გაუგზავნა (*Буниятов*, 1978:41).

1157 წ. მარტში მუჰამად II ბაღდადს შემოეწყო, რათა დაესაჯა ხალიფა ალ-მუკთაფი და მისი ვეზირი იბნ ჰუბაირა. იბნ ჰუბაირამ შეძლო სულტნის წინააღმდეგ დაერაზმა უკმაყოფილო თურქი ამირები, რომელთა შორის იყო შამს ად-დინ ელდიგუზიც. ათაბაგმა სელჩუკ უფლისწულებთან არსლან-შაჰ ბ.ტუღრილთან და მალიქ-შაჰ ბ. მაჰმუდთან ერთად დაიკავა ჰამადანი. მუჰამად II-მ ბაღდადს ალყა მოხსნა, ჯიბალში დაბრუნდა, რეისთან დაამარცხა ელდიგუზი და დააპირა ბაღდადზე ახალი ლაშქრობა, მაგრამ 1159 წ. დეკემბერში გარდაიცვალა. სულაიმან-შაჰმა სულტნის ტახტი დაიკავა, მაგრამ უნიათო გამგებლის ზეობა ხანმოკლე აღმოჩნდა. 1160 წ. ოქტომბერში ის შეთქმულმა ამირებმა დაამხეს, ერთი თვის შემდეგ კი ელდიგუზი 20 ათასიანი ლაშქრით შევიდა ჰამადანში და ტახტზე თავისი გერი, სელჩუკი უფლისწული არსლან-შაჰ ბ.ტუღრილი დასვა (*Буниятов*, 1978:47). ამის შემდეგ არსლან-შაჰი მორჩილი იყო ათაბაგისა, რომელიც ერაყის სასულტნოს ფაქტობრივი გამგებელი გახდა. როგორც აღნიშნავს კ.ლუთერი, არრანისა და აზერბაიჯანის მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელიც ელდიგუზის კონტროლის ქვეშ იმყოფებოდა, შეერწყა სასულტნოს. ელდიგუზის ძალისხმევის შედეგად შეიქმნა სისტემა, რომელშიც ძალაუფლების სადავეები მას ეპყრა, ხოლო არსლან-შაჰი წარმოადგენდა სახელმწიფოს სიმბოლურ, მაგრამ აუცილებელ მეთაურს (*Luther*, 1976:220). ასე გაგრძელდა ელდიგუზისა და არსლან-შაჰის მემკვიდრეების დროსაც (*Топурия*, 1982:190). 1194 წ. ერაყის

VIII. 1153 წ. სანჯარი დამარცხდა ღუზებთან ბრძოლაში და ტყვედ ჩაუვარდა მათ. 11 სექტემბერს სულაიმანი სულტნად გამოცხადდა, მაგრამ მალე ისიც დამარცხდა ღუზებთან და ხვარაზმს შეაფარა თავი, სადაც დაქორწინდა ხვარაზმ-შაჰის დაზე (თუ ძმისშვილზე). კ.ბოსვორთი წერს, რომ სულაიმან-შაჰმა ხვარაზმი დატოვა 549/1154 წ. (*Bosworth*, 1968:154-55), მაგრამ, 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანის მიხედვით ეს უფრო ადრე მოხდა.

სელჩუკიანთა დინასტიამ შეწყვიტა თავისი არსებობა, მაგრამ ელდიგუზიანთა საათაბაგოსა და ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს ისტორიის (იხ. *Буниятов, 1978:44-95; Гусейнов, 1970:191-98; Bosworth, 1970:1111* და შმდ.) ეს პერიოდი აღარ შედის ჩვენი ინტერესების სფეროში.

2. ᲓᲘᲐᲠ-ᲑᲐᲥᲠᲘᲡ ᲐᲠᲗᲣᲙᲘᲐᲜᲗᲐ ᲓᲐ ᲐᲰᲓᲐᲑᲘᲐᲜᲗᲐ ᲡᲐᲐᲛᲘᲠᲝᲔᲑᲘ

ა. ᲐᲠᲗᲣᲙᲘᲐᲜᲗᲐ ᲡᲐᲐᲛᲘᲠᲝᲔᲑᲘ

ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზის სიკვდილის (1122 წ.) შემდეგ მისი ვრცელი სამფლობელო დანაწილდა. მარდინი და მაიაფარიკინი ხელთ იგდეს ილ-ღაზის ვაჟებმა თიმურ-თაშმა და სულაიმანმა. 1124 წ. სულაიმანი გარდაიცვალა და თიმურ-თაშმა დაიკავა მაიაფარიკინიც. ჰალაბს დაეუფლა ილ-ღაზის ძმისშვილი, ხარპუტის (ხანძითში, დიარ-ბაქრის ჩრდილო-დასავლეთით) მფლობელი, ენერგიული და აგრესიული ბალაქ ბ.ბაჰრამი. ბალაქმა თავი გამოიჩინა ტრაპიზონთან და ჯვაროსნებთან ბრძოლებში.1124 წ. ის მანბიჯის ალყის დროს დაიღუპა (*Cahen*, 1959:983). თიმურ-თაშმა, რომელიც თან ახლდა მას, დროებით დაიკავა ჰალაბი, მაგრამ მალე დაკარგა ის. ამის შემდეგ ართუკიანებმა საბოლოოდ აიღეს ხელი ჩრდილოეთ სირიაზე.

ბალაქის სიკვდილის შემდეგ ხარპუტი შეიერთა ჰისნ-ქაიფას მფლობელმა ართუკიანმა და'უდ ბ.სუქმანმა, რომელიც ილ-ღაზის მსგავსად დიდი გავლენით სარგებლობდა თურქმენებში (*Hillenbrand*, 1981 ᲑᲐ: 142). ენერგიულმა და'უდმა გააფართოვა თავისი სამფლობელო ვანის ტბის მიმართულებითაც. ილ-ღაზის შემდეგ ართუკიანთაგან მხოლოდ მას ჰქონდა ინტერესი ამიერკავკასიისადმი. ამას მოწმობს მისი მონაწილეობა საქართველოს წინააღმდეგ კოალიციურ ლაშქრობაში 1125 წ. (იხ.ქვემოთ, გვ. 86-7), მაგრამ მავსილის მძლავრი ათაბაგის 'იმად ად-დინ ზენგის აგრესიამ დააცხრო და'უდის აქტივობა.

1130 წ. ზენგიმ სასტიკად დაამარცხა ართუკიანთა და დიარ-ბაქრის სხვა თურქმენი ამირების გაერთიანებული ძალები. თიმურ-თაში ზანგის ვასალი გახდა, ხოლო და'უდი, რომელიც განაგრძობდა ურჩობას, ათაბაგის მუდმივი მუქარის ქვეშ მოექცა. 1134 წ. ზენგიმ თიმურ-თაშთან კავშირში სძლია მას, ხოლო 539/1144-45 წ. და'უდის გარდაცვალების შემდეგ დაიპყრო თითქმის მთელი მისი საამირო და პრეტენზია განაცხადა თიმურ-თაშის კუთვნილ მაიაფარაკინზეც. 1146 წ. ზენგი მოკლეს და ართუკიანებმა შვებით ამოისუნთქეს. და'უდის ვაჟმა ყარა-არსლანმა (1144-1167) ცნო უზენაესობა თიმურ-თაშისა, რომელმაც განიმტკიცა თავისი პოზიციები დიარ-ბაქრში (*Hillenbrand*, 1981Ბ:145,147-49).

ძლიერი მეზობლებით (ზენგიანები, შაჰ-არმენები) გარშემორტყმული ართუკიანთა საამიროების ინტერესები დიარ-ბაქრით შეიზღუდა. ზენგის მემკვიდრე, სირიის გამგებელი ნურ ად-დინ მაჰმუდი მათ მოკავშირეებად იყენებდა ფრანკებისა და ბიზანტიელების წინააღმდეგ ბრძოლებში. თავისი უსაფრთხოების განმ-

ტკიცების მიზნით თიმურ-თაშის[8] მემკვიდრე ნაჯმ ად-დინ ალბი (1154-1176) შაჰ-არმენ სუქმან II-ის მფარველობას ეძიებდა. სუქმან II ერეოდა დიარ-ბაქრის საქმეებში, მაგრამ ნურ ად-დინის გაძლიერებამ აიძულა ართუკიანები თავი მის ვასალად ეცნოთ (*Cahen*, 1958ა:665). ნურ ად-დინის სიკვდილის (1176 წ.) შემდეგ შაჰ-არმენის გავლენა დიარ-ბაქრზე ხელახლა გაძლიერდა. სუქმან II-მ მემკვიდრედ გამოაცხადა ნაჯმ ად-დინ ალბისა და თავისი ნახევარდის ვაჟი კუტბ ად-დინ ილ-ღაზი II (1176-1184).

XII ს.80-იან წლებში ართუკიანები დადგნენ სალაჰ ად-დინის აგრესიის საფრთხის წინაშე. ეგვიპტის სულტანი, რომელიც თანდათან დაეუფლა ნურ ად-დინ ზენგის მემკვიდრეობას სირიასა და ალ-ჯაზირაში, მიუახლოვდა დიარ-ბაქრსაც. 1185 წ. აიუბიანებმა მარდინის ართუკიან ამირას ჰუსამ ად-დინ იულუკ-არსლანს წაართვეს მაიფარიკინი, რომელიც აკონტროლებდა გზას ალ-ჯაზირადან ვანის ტბისა და ჩრდილოეთ სომხეთისაკენ (*Humphreys*, 1977:56,83). იმავე წელს გარდაიცვალა ჰისნ-ქაიფას და ამიდის ართუკიანი გამგებელი ნურ ად-დინ მუჰამად ბ.ყარა-არსლანი და მისმა ვაჟებმა კუტბ ად-დინ სუქმანმა და 'იმად ად-დინმა დაინაწილეს მამის სამფლობელო და ცნეს აიუბიანთა სულტნის უზენაესობა (იბნ ალ-ასირი, *XI*: 514-15). 'იმად ად-დინი, რომელიც ხარპუტს დაეუფლა, მოგვიანებით რუმის სულტნის რუქნ ად-დინ სულაიმან-შაჰის მოკავშირე გახდა საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ბ. აჰდაბიანთა საამირო

თუთუშის სიკვდილის (1095 წ.) შემდეგ თურქმენმა ამირამ ჰუსამ ად-დავლა ილ-თექინმა[9] ხელთ იგდო ქ.არზანი — მაიაფარიკინის (დიარ-ბაქრში) მახლობლად და ქ.ბითლისი (სომხ. ბალეში, არაბ. ბიდლისი) 25 კმ-ზე ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით, იმ დაბლობზე, რომელზედაც გადიოდა ერთადერთი გზა თავრის გადაჭრით ვანის ტბის აუზიდან დიარ-ბაქრის ზეგანისა და ალ-ჯაზირას დაბლობისაკენ. 1106 წ. მან მორჩილება გამოუცხადა დიარ-ბაქრში შეჭრილ მცირე აზიის სელჩუკთა გამგებელს ყილიჩ-არსლანს, ხლათის მფლობელის სუქმან ალ-კუტბის გარდაცვალების (1112 წ.) შემდეგ კი მიისაკუთრა მისი კუთვნილი 25 სოფელი

---

[8] თიმურ-თაშის გარდაცვალების თარიღად მიღებულია 547/ 1152 წ.(*Босворт*, 1971:166). კ.კაენი მიუთითებს 547 და 548 წლებს (*Cahen*, 1935:254), მაგრამ ალ-ფარიკი, რომელიც ახლოს იყო მარდინის ართუკიანებთან, წერს, რომ თიმურ-თაში აღესრულა 548 წ.2 ზუ ლ-ka'დას (ალ-ფარიკი: 176ბ-177ა) — ე.ი. 19.I. 1154 წ. აღსანიშნავია, რომ მისი სიკვდილი 549 წ. 4 მუჰარრამს/21. III. 1154 წ. შეატყობინეს დემეტრე I-ს, რომელიც დარუბანდის სანახებში იდგა. ალ-ფარიკი ამ დროს თან ახლდა ქართველ მეფეს.

[9] ჰუსამ ად-დავლა ილ-თექინი თითქოს იგივე მუჰამად ბ. დილმაჩია, რომელიც 1071 წ. მონაწილეობდა მანასკერტის ბრძოლაში. ო.თურანი, რომელიც ამ იგივეობას ხედავს, მიიჩნევს, რომ იმ დროს თურქ ბეგებს ორი სახელი ჰქონდათ: თურქული და მუსლიმური (*Turan*, 1973:111), ამ შემთხვევაში ილ-თექინი და მუჰამადი.

მაიაფარიკინის სანახებში (აღ-ფარიჯი: 157მ,160ა; *Cahen*,1935:231,234; *Lewis*,1959:1201).

1119 წ. ასპარეზზე ჩანს ჰუსამ ად-დავლას ვაჟი შამს ად-დავლა ტუღან-არსლანი, რომელიც არზანისა და ბითლისის აჰდაბიანთა დამოუკიდებელი საამიროს[10] ფაქტობრივი ფუძემდებელია. ამ საამიროს ფარგლებში მოგვიანებით დასახელებულია ქ.ვასტანიც (იბნ აღ-ასირი, *XII*: 492; იბნ შადდადი, III/2:458). ტუღან-არსლანი ატარებდა ზედსახელს „ალ-აჰდაბ", რაც კუზიანს ნიშნავს. ვარდანისა და თამარის პირველი ისტორიკოსისათვის ის კუზის სახელით არის ცნობილი (ვარდანი: 150; *ქც*, *II*, 1959: 7). იბნ ალ-ასირი და იბნ შადდადი არზანისა და ბითლისის თურქმენი ამირების ამ საგვარეულოს აჰდაბის, ან ტუღან-არსლანის სახლს (ბაგთ ალ-აჰდაბ, ბაგთ ტუდან-არსლან) უწოდებენ (იბნ აღ-ასირი, *XII*: 492; იბნ შადდადი, *III*/2:458,538,540). ტუღან-არსლანის პაპის — დილმაჩის (დიმლაჩი) მიხედვით ო.თურანი მის საგვარეულოს დილმაჩიანებს (დიმლაჩიანებს) უწოდებს (*Turan*, 1973:111-16). ჩვენ უპირატესობას აჰდაბიანებს ვანიჭებთ.[11]

ტუღან-არსლანი ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზის ვასალი და მოკავშირე იყო და მასთან ერთად მონაწილეობდა 1121 წ. დანისთან ჯვაროსნების წინააღმდეგ ბრძოლაში (იბნ აღ-ასირი, *X*: 554; იბნ აღ-'ადიმი, *II*, 189–192). 1121 წ. მან მხარი დაუჭირა ილ-ღაზის, რომელმაც ილაშქრა საქართველოზე, მაგრამ დიდგორის ბრძოლაში მონაწილეობა აღარ მიიღო. ამ დროს ის იხსენიება როგორც არზანისა და ბითლისის, ისე დვინის (სომხეთში) გამგებლად (აღ-ფარიჯი: 161მ; აღ-ფარიჯი, 1985:88; თოფჭრია, 1975:97). დვინი მან, საფიქრებელია, წაართვა არზრუმის ამირას ღაზის (იხ. *ქვემოთ*). 517/1123-24 წ. ტუღან-არსლანი სირიაშია, სადაც დახმარება აღმოუჩინა ჰომსის ამირას დამასკოს ათაბაგის ტუღ-თეგინის წინააღმდეგ ბრძოლაში (იბნ აღ-ასირი, *X*: 617). სომხეთიდან ტუღან-არსლანი ერეოდა არრანის საქმეებში. მისი მხარდაჭერით შარვან-შაჰმა მანუჩიჰრ III-მ დაამარცხა მარაღის მფლობელი ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბა (1132-33 — 1174-75) და დაიკავა არრანის ნაწილი (*Hasan*, 1958: 15-16; *Буниятов*, 1978:152).[12] როგორც ვხედავთ, ტუღან-არსლანის მოღვაწეობის არეალი საკმაოდ ვრცელი იყო.

ტუღან-არსლანი გარდაიცვალა 528/1. XI. 1133 — 21. X. 1134 წ. (აღ-ფარიჯი: 168ა; *Cahen*, *1935*: 246), ან 532/19. IX. 1137 – 7. VIII. 1138 წ.

---

10 აჰდაბიანთა საამიროს ისტორიის შესახებ იხ. *Turan, 1973:111-16. Sevim, Yücel, 1989: 205-6.*

11 ეცამბაურს თავის ნაშრომში მუსლიმური დინასტიების შესახებ ეს საგვარეულო არზანისა და ბითლისის შაჰების სახელწოდებით შეაქვს (*Zambaur*, 1927:231).

12 კ. ბოსვორთი წერს, რომ ტუღან-არსლანმა დაიკავა განჯაც (*Bosworth, 1968: 130*), მაგრამ ეს არ შეეფერება სინამდვილეს.

(აღ-'აზიმი, 1938:416;იმნ აღ-ჯალანისი, 1983:419). არზანისა და ბითლისის ამირა გახდა მისი ვაჟი ჰუსამ ად-დავლა კურთი (სომხ.ხურთი), რომელმაც ჯერ კიდევ მამის სიცოცხლეში, 1130 წ. ხელახლა დაიკავა დვინი და დაჭრა მისი გამგებელი ფადლონი (ვარდანი: 150; თოფჭიჩია, 1975:100).

დიარ-ბაკრში კურთის კონტაქტები ჰქონდა 'იმად ად-დინ ზენგისთან (ჟსამა მ. მუნჯიზი: 157-58), უპირისპირდებოდა და'უდ ბ.სუქმანს და 1139 წ. კი თიმურ-თაშის მოკავშირე გახდა (აღ-ფარიკი: 169ა). 532/1137-38 წ. მან სძლია სელჩუკ უფლისწულს სელჩუკ-შაჰს, რომელმაც არზანი და ხლათი იკუთვნა მიიღო სულტან მას'უდისაგან (აღ-ჰუსაინი: 62ა; აღ-'აზიმი, 1938: 416) და შეინარჩუნა თავისი საამირო.

სომხეთში ტულან-არსლანთან ერთად კურთის კონფრონტაცია ჰქონდა დე-მეტრე I-თან. იბნ ალ-კალანისიმ შემოგვინახა ცნობა მისი ძალმომრეობისა და სისასტიკის შესახებ (იმნ აღ-ჯალანისი, 1983:420), რაც ქართველებზე გარნისის ბრძოლაში გამარჯვების დროსაც გამომჟღავნდა.

კურთი გარდაიცვალა 538/16.VII. 1143 — 3.VII.1144წ. (აღ-ფარიკი: 174ა). ის შეცვალეს მისმა ძმებმა იაკუთ-არსლანმა (1143-44 — 1146) და ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰმა[13] (1146—1192) . ფახრ ად-დინი განიცდიდა ძლიერ დაწოლას ჰისნ-ქაიფას და მარდინ-მაიაფარიკინის ართუკიანებისა და შაჰ-არმენ სუქმან II-ისგან. 552/1157 წ. ის გახდა ყარა-არსლანის მოკავშირე, რის გამოც მისი სამფლობელო დაარბიეს ნაჯმ ად-დინ ალბმ და სუქმან II-მ (აღ-ფარიკი: 182ა). 1161—1164 წლებში ის უკვე ნაჯმ ად-დინ ალბისა და შაჰ-არმენ სუქმან II-ის მოკავშირეა გიორგი III-სთან და ყარა-არსლანთან ბრძოლებში.

ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰი 1162 წლამდე ინარჩუნებდა დვინს, ვიდრე ეს ქალაქი ქართველებმა არ აიღეს. რამდენიმე წლის შემდეგ დვინი ელდიგუზიანთა კონტროლს დაექვემდებარა და აჰდაბიანებმა საბოლოოდ დაკარგეს ინტერესი ამიერკავკასიისადმი.

აჰდაბიანთა საამიროს მძიმე დღეები დაუდგა XII ს. 80—90-იან წლებში. დიარ-ბაკრში აიუბიანთა ექსპანსიის პირობებში ადვილი არ იყო სწორი პოლი-ტიკური არჩევანის გაკეთება. 1192 წ. შაჰ-არმენმა ბეგ-თიმურმა ბრალად დადო აჰდაბიანთა ამირას კავშირი სალაჰ ად-დინთან და წაართვა მას ბითლისი (*Lewis*, 1959: 1201). საკუთრივ არზანის საამიროს ისტორია კი დასრულდა 1230 წ. აიუბიანმა ალ-მალიქ ალ-აშრაფმა გააუქმა ის (იხ. ქვემოთ, გვ. 193) და არზანი მაიაფარიკინის აიუბიანი გამგებლის შიჰან ად-დინ ღაზის სამფლობელოს შეუე-რთა (იმნ აღ-ასირი, *XII*:492).

---

13 ვ.მინორსკი ალ-ფარიკის დამოწმებით არასწორად მიუთითებდა, რომ ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰი მოკვდა 539/1144 წ. (*Minorsky*, 1953:90.შენ.1). სინამდვილეში, ალ-ფარიკის ცნობით, 539 წ. გარდაიცვალა არა ფახრ ად-დინი, არამედ ჰისნ-ქაიფას გამგებელი და'უდ ბ.სუქმანი.

3. შაჰ-არმენთა სახელმწიფო

შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს[14] (საამიროს) ფუძემდებელია ამირა სუქმან[15] ალ-კუტბი. ის იყო სულტან ალფ-არსლანის ძმის შვილიშვილის, ქმარანდისა და აზერბაიჯანის დიდი ნაწილის გამგებლის კუტბ ად-დინ ისმა'ილ ბ.იაკუთის თურქი მამლუქი, რომელმაც სახელი გაითქვა დიდი სიმამაცითა და ნიჭით. მისი ნისბა ალ-კუტბი მომდინარეობს ისმა'ილ ბ.იაკუთის ლაკაბიდან (კუტბ ად-დინ) (ამუ ლ-ფიდა', *II*:212; იმნ ხალდუნი, *V*:373).

სუქმან ალ-კუტბი ისტორიული წყაროების ფურცლებზე პირველად 493/1099—1100 წ. იხსენიება. ამ დროს, მარვანიანი გამგებლის ძალმომრეობით შეწუხებულმა ხლათელებმა ქალაქი სუქმანს გადასცეს. მალე მან იკტად მიიღო ქ. არჭეშიც. 1103 წ. ხოისთან ბრძოლაში ის ბარქიარუკის წინააღმდეგ, მუჰამადის მხარეზე იბრძოდა. დამარცხებულმა მუჰამადმა მის სამფლობელოებს, ჯერ არჭეშს, მერე კი ხლათს შეაფარა თავი (იმნ ალ-ასირი, *X*:360–61; ამუ ლ-ფიდა', *II*:212; იმნ ხალდუნი, *V*:373).

1104 წლის ზავით, რომელიც ბარქიარუკსა და მუჰამადს შორის დაიდო, ვანის ტბის რეგიონი მუჰამადს დაექვემდებარა. სუქმან ალ-კუტბი კვლავ მის სამსახურში იყო. 1104 წ. ის თან ახლდა მუჰამადს მავსილის გარემოცვის დროსაც. 1105 წ. დასაწყისში, ბარქიარუკის სიკვდილის შემდეგ, მუჰამადი სუქმან ალ-კუტბისთან ერთად გაემართა ბაღდადს, რათა სულტნის ტახტი დაეკავებინა (იმნ ალ-ასირი, *X*:382-385). 502/1108-9 წ. სუქმანმა სულტან მუჰამადის სხვა ერთგულ თურქ ამირებთან ერთად მონაწილეობა მიიღო მავსილის ახალ ალყაში, 1109 წ. მაისში კი მან, თითქმის ხუთთვიანი ალყის შემდეგ, აიღო დიარ-ბაკრის მნიშვნელოვანი ქალაქი მაიაფარიკინი (ალ-ფარიჯი: 159ა; იმნ ალ-ასირი, *X*:384, 457,471). XII ს. პირველი ათწლეულის მიწურულში სუქმან ალ-კუტბის ხელთ იყო თავრიზი და, შესაძლოა, მარანდი, მაჭუ, ხოი და აზერბაიჯანის სხვა ქალაქებიც. 505/1111-12 წლისათვის არაბი ავტორები მას თავრიზისა და დიარ-ბაკრის ნაწილის, ან სომხეთისა (არმინია) და მაიაფარიკინის მფლობელს უწოდებენ (იმნ ალ-ჯალანისი, 1983:270; იმნ ალ-ასირი, X:485; *Sümer*, 1986:471).

1110—1112 წლებში სუქმან ალ-კუტბი სულტან მუჰამადის ბრძანებით მავსილის გამგებელთან მავდუდთან და სხვა თურქ ამირებთან ერთად მონაწილე-

---

14 შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს პოლიტიკური ისტორიის შესახებ ნაწილობრივ წარმოდგენას გვიქმნის სომეხ და თურქ მკვლევართა შრომები: თურშიანი, 1964:114-134; ტერ-ღევონდიანი, 1976:487-90; პაკობიანი, 1968:311-12; *Sevim, Yücel , 1989:215-17. Turan, 1973:83-111; Sümer, 1986:447-494.*

15 ფ.სუმერი აღნიშნავს, რომ სახელი სუქმანი (თურქ.სოქმენ) მიღებულია ზმნისთვის *Sok* (დახევა, დაგლეჯვა) ბოლოსართ men-ის დამატებით.ის იმოწმებს ლექსიკოგრაფ ქაშღარის, რომლის ცნობითაც სუქმანი იყო ტიტული, რომელიც ენიჭებოდა, ვაჟკაცებსა და გმირებს (*Sümer*, 1986:470).

ობდა ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ომებში. 1112 წ. ზაფხულის კამპანიის დროს ის მძიმედ გახდა ავად და უკანდაბრუნებული გზაში გარდაიცვალა (იმნ ალ-ჯალანი-სი, 1983:279; ალ-'აზიმი,1938:381).[16] ხლათი და მაიაფარიკინი სუქმანის ვაჟის ზაჰირ ად-დინ იბრაჰიმის ხელში გადავიდა (ამუ ლ-ფიდა', *II*:213). მართალია, მან დათმო მაიაფარიკინი, რომელსაც 1118 წ. ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზი დაეუფლა,[17] დაკარგა სხვა პუნქტებიც დიარ-ბაქრის საზღვრებთან, ისევე როგორც აზერბაიჯანის ის ქალაქები, რომელთაც სუქმანი ფლობდა, მაგრამ შეინარჩუნა ხლათი და ვანის ტბის სანაპიროები. 520/27 . I. 1126 — 16.I.1127 წ. იბრაჰიმი, ალ-'აზიმის ცნობით, შეცვალა მისმა ძმამ ია'კუბმა (ალ-'აზიმი, 1938:397). აბუ ლ-ფიდას თანახმად კი იბრაჰიმი დაიღუპა (ჰულიქა) 521/17. I. 1127 – 5.I. 1128 წ. და ხლათი დაიკავა მისმა ძმამ აჰმადმა, რომელიც მოკვდა 10 თვის მმართველობის შემდეგ (ამუ ლ-ფიდა', *II*:226). ამის შემდეგ ხლათის გამგებელი გახდა იბრაჰიმ ბ.სუქმანის ვაჟი ექვსი წლის სუქმან II, რომელმაც ნასირ ად-დინის ტიტული მიიღო. სუქმან II-ის მცირეწლოვანების გამო რეგენტად დაინიშნა მისი ბებია, სუქმან ალ-კუტბის მეუღლე ინანჩ-ხათუნი.

დაახლოებით 528/1133-34 წ. მავსილის ათაბაგი 'იმად ად-დინ ზენგი მიადგა ხლათის კედლებს და მზითვის ხელშეკრულება გააფორმა სუქმან ალ-კუტბის ასულთან, რომელიც ადრე ჰყავდა დანიშნული (ᲣᲡᲐᲛᲐ Ბ.ᲛᲣᲜᲯᲘᲨᲘ: 157). ფ.სუმერი ვარაუდობს, რომ ათაბაგს სურდა ესარგებლა ინანჩ-ხათუნის სისუსტით და ამ ქორწინებით დაესაკუთრებინა ხლათი (*Sümer*, 1986:475). ასეთმა ვითარებამ შესაძლოა დააჩქარა რეგენტის დამხობა. სომეხი და არაბი ავტორები მოგვითხრობენ, რომ ინანჩ-ხათუნმა, რომელსაც ბრალად ედებოდა თავისი ვაჟების დახოცვა, მოინდომა შვილიშვილის მოკვლაც, მაგრამ თავად იქნა მოკლული ხლათის დიდებულთა მიერ (ვარდანი: 151; ამუ ლ-ფიდა', *II*:226; იმნ ხალდუნი, *V* :373). ვარდანის თანახმად, ეს მოხდა განჯის 1139 წ. მიწისძვრამდე 7 წლით ადრე (ვარდანი: 151), ე.ი. 1132 წ. მაგრამ უფრო სწორი უნდა იყოს აბუ ლ-ფიდა', რომელიც ასახელებს 528/1133-34 წ. (ამუ ლ-ფიდა', *II*:226).

სუქმან ალ-კუტბის ვაჟების ურთიერთობა სელჩუკ სულტნებთან უცნობია. მოგვიანებით, 1136 წ. სუქმან I-ის ძალაუფლებას ერაყის სელჩუკთაგან რეალური

---

16 სუქმან ალ-კუტბის სამფლობელოს ხელში ჩაგდება სურდა მარაღის გამგებელს აყ-სონყურ ალ-აპმადილის, რომელიც ჯვაროსნებთან ომში ასევე თან ახლდა მავდუდს. ალ-აპმადილიმ ამ მიზნით მიატოვა მოკავშირეები და უკან დაბრუნდა, მაგრამ ვერ შეძლო ჩანაფიქრის განხორციელება (იბნ ალ-კალანისი, 1983:279; იბნ ალ-ასირი, *X*:487).

17 ილ-ღაზი მტრობდა ჯერ კიდევ სუქმან ალ-კუტბის. მათ შორის უთანხმოება ჩამოვარდა 1110 წ. ჯვაროსანთა წინააღმდეგ კამპანიის დროს. ილ-ღაზი თავისი ჯარით მარდინში დაბრუნდა, ხოლო სუქმანმა დაატუსაღა ილ-ღაზის ძმის შვილი ბალაკი. როცა სუქმან ალ-კუტბი გარდაიცვალა და მის ცხედარს ხლათში მიასვენებდნენ, ილ-ღაზი დაეცა სუქმანის მეომრებს, მაგრამ დამარცხდა (იბნ ალ-კალანისი, 1983:272;იბნ ალ-ასირი, *X*:486).

საფრთხე დაემუქრა. სულტან მას'უდისა და ხალიფა ალ-მუსთარშიდის კონფლიქტში ხლათის მფლობელის ნეიტრალურმა პოზიციამ გააღიზიანა სულტანი და მან ხლათი (აჰდაბიანთა ბითლისთან ერთად) თავის ძმას სელჩუკ-შაჰს უბოძა იკტად (აღ-ჰუსაინი: 62ა; *Sümer* 1986:474). სელჩუკ-შაჰმა ალყა შემოარტყა ხლათს, მაგრამ ვერ აიღო ის (აღ-ფარიჯი: 167ბ). 533/8. IX. 1138 – 27. VIII. 1139 წ. სელჩუკ-შაჰი არრანის ათაბაგ ყარა-სონყურთან ერთად ფარსის ათაბაგ ბოზ-აბას წინააღმდეგ ომში ჩაება, ტყვედ ჩავარდა და ტყვეობაში გარდაიცვალა (იბნ აღ-ასირი, *XI*:70). სუქმან II-მ შეინარჩუნა ძალაუფლება. ის 1185 წლამდე განაგებდა თავის სამფლობელოს და ხლათის გამგებელთა შორის პირველია, რომელიც იხსენიება შაჰ-არმენის, ე.ი. სომეხთა მეფის ტიტულით (ჯარდანი: 151; ამუ ღ-ფიდა', *II*: 226; იბნ ხალდუნი, *V*:373).

სუქმან II-ის პოლიტიკური ინტერესები მჭიდროდ იყო დაკავშირებული დიარ-ბაქრთან და ჩრდილოეთ სომხეთთან. დიარ-ბაქრში მას კონტაქტები ჰქონდა ართუკიანებთან და უპირისპირდებოდა მავსილის მძლავრ ათაბაგს 'იმად ად-დინ ზენგის, რომელიც თანდათან აფართოებდა თავის სამფლობელოს ჯვაროსნებისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის წვრილი თურქმენი ამირების ხარჯზე. 537/1142-43 წ. ზენგიმ დაიპყრო ვანის ტბის სამხრეთით უშუალოდ შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს საზღვრებთან მდებარე ჰიზანი, ალ-მა'დინი, ბალტიში და ირვინი, რომლებიც ეკუთვნოდა ზემოხსენებული ყიზილ-არსლანის (ამირა ხიზილის) ვაჟს ია'კუბს (აღ-ფარიჯი:170ა). მაგრამ როგორც კი ზენგი მოკლეს (IX. 1146 წ.) სუქმან II-მ დაიკავა ეს ადგილები (აღ-ფარიჯი: 172ბ; *Cahen*, 1935:252). შაჰ-არმენისთვის ასევე საშიში იყო 'იმად ად-დინ ზენგის მემკვიდრე ნურ ად-დინ მაჰმუდი, რომელმაც 568/1173-74 წ. რუმის სელჩუკთა სულტნის ყილიჩ-არსლანის სასტიკი დამარცხების შემდეგ აბასიანთა ხალიფასგან მიიღო ინვენსტიტურა რუმის ქვეყანაზე, ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა და ხლათზე (იბნ აღ-ასირი, *XI*:392,395), მაგრამ 1174 წ. სიკვდილმა ხელი შეუშალა მას განეხორციელებინა თავისი დიდი ექსპანსიონისტური გეგმა.

დიარ-ბაქრის ართუკიანთა ურთიერთდაპირისპირებამ საშუალება მისცა სუქმან II–ს განემტკიცებინა ამ რეგიონში თავისი გავლენა. უძველ სუქმანმა თავის მემკვიდრედ გამოაცხადა ართუკიანი ნაჯმ ად-დინ ალბისა და თავისი ნახევარდის ვაჟი კუტბ ად-დინ ილ-ღაზი. ეს უკანასკნელი 580/1184 წ. გარდაიცვალა და შაჰ-არმენმა მარდინში ტახტზე დასვა ახალგაზრდა იულუკ-არსლანი, რომლის ათაბაგადაც დანიშნა ნიზამ ად-დინ ალბ-კუში (იბნ აღ-ასირი, *XII*: 253).

1174 წ. აგვისტოში სასუნის სომხებმა, რომელთაც მაიაფარიკინის გამგებლის შიში ჰქონდათ, ამ მხარის ყველა ციხე გადასცეს შაჰ-არმენს (მიხ. სირიელი, *III/3, 1910:361;* მიხ.სირიელი, 1984:78; მარ ჰიმრეუსი, 1932:303).

სუქმან II-ის მოღვაწეობის მიწურულს ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში გამოჩნდა ახალი მრისხანე ძალა — აიუბიანთა სახელმწიფოს ფუძემდებელი სულტანი

სალაჰ ად-დინი, რომელმაც მანამდე თავისი ძალაუფლება გაავრცელა მთელ სირიაზე.1183 წ. სალაჰ ად-დინის ენერგიულმა ცდამ, დაეპყრო ზენგიანთა და ართუკიანთა სამფლობელოები, განაპირობა მის წინააღმდეგ შაჰ-არმენის, ართუკიანი კუტბ ად-დინ ილ-ღაზი II-ის, არზანისა და ბითლისის მფლობელის ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰისა და მავსილის გამგებლის 'იზზ ად-დინ მას'უდის სამხედრო კავშირი (**შაჰ' ად-დინი: 1964:70–71; იმნ ალ-ასირი, *X*:488; იმნ ვასილი, *II*:132-34**). შეტაკება აიუბიანთა სულტანთან არ მომხდარა, მაგრამ ბრძოლა აიუბიანთა ექსპანსიის წინააღმდეგ სულ მალე სუქმან II-ის მემკვიდრეების საზრუნავი და პრობლემა გახდა.

ჩრდილოეთ სომხეთში სუქმან II უპირისპირდებოდა საქართველოს სამეფოს, რის შესახებაც ქვემოთ ვრცლად იქნება საუბარი. 1161 წ. შაჰ-არმენმა დახმარება აღმოუჩინა მარაღის მფლობელს ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბა ალ-აჰმადილის, რომლის დამორჩილებაც სურდა აზერბაიჯანის ათაბაგს შამს ად-დინ ელდიგუზს. მოკავშირეებმა მდ.სეფიდ-რუდთან სასტიკად დაამარცხეს ელდიგუზის ვაჟი ფაჰლავანი (**იმნ ალ-ასირი, *XI*:268-69; თოფჭიანი, 1975:154**), მაგრამ ეს იყო პირველი და უკანასკნელი შემთხვევა, როცა სუქმან II აზერბაიჯანის საქმეებში ჩაერია. საქართველოს სამეფოს სამხედრო წარმატებებმა ჩრდილოეთ სომხეთში და მასთან ბრძოლის აუცილებლობამ განაპირობა შაჰ-არმენის მჭიდრო კავშირი ელდიგუზიანებთან.[18]

ნასირ ად-დინ სუქმან II ძლიერი და გავლენიანი პოლიტიკური მოღვაწე იყო. მას ნათესაური კავშირები ჰქონდა მეზობელ მუსლიმ ამირებთან. შაჰ-არმენს ცოლებად ესვა არზრუმის გამგებლის 'იზზ ად-დინ სალთუკის ასული (**აღ-ფარიჯი: 172ბ**), ან მისი და (**იმნ ალ-ასირი, *XI*:280**) შაჰ-ბანუვარი და აზერბაიჯანის ათაბეგის ფაჰლავან ბ.ელდიგუზის ქალიშვილი (**იმნ ალ-ასირი, *XI*:514**). სუქმანის ნახევარდა იყო მარდინის გამგებლის ნაჯმ ად-დინ ალბის ცოლი (**აღ-ფარიჯი: 172ა**).

1185 წ. 10 ივლისს სუქმან II უძეოდ გარდაიცვალა (**იმნ ალ-ასირი, *XI*:512**). ძალაუფლება ხლათში ხელთ იგდო სუქმან II-ის ერთ-ერთმა მამლუქმა საიფ ად-დინ ბეგ-თიმურმა[19] (**იმნ ალ-ასირი, *XII*:103**), მაგრამ ხლათის დაუფლების სურვილი გაუჩნდათ აიუბიანთა სულტანს სალაჰ ად-დინს, რომელსაც ამ დროს მავსილისთვის ჰქონდა ალყა შემორტყმული და აზერბაიჯანის ათაბაგს ფაჰლავან ბ.ელდიგუზს. ბეგ-თიმურმა მოხერხებულად გამოიყენა სულტნისა და ათაბაგის დაპირისპირება და შეინარჩუნა თავისი სამფლობელო. მან ფორმალურად აღიარა

---

18 აღსანიშნავია, რომ ჰიჯრის 570 წ. რაბი' ალ-ავვალში (1174 წ. ოქტომბერი), როცა გარდაიცვალა შამს ად-დინ ელდიგუზის ცოლი, სელჩუკი სულტნის არსლან-შაჰის დედა და ეს ამბავი ხლათში გაიგეს, იქ გლოვა გამოცხადდა (ალ-ფარიკი: 200ა).

19 ფ.სუმერი თვლის, რომ სწორი ფორმაა ბეკ-თემური. მისი განმარტებით „ბეკ" ნიშნავს ძლიერს, მყარს (*Sümer*, 1986:484).

ფაჰლავანის უზენაესობა.[20] რაც შეეხება სალაჰ ად-დინს, მან ხელთ იგდო ქ.მაიაფარიკინი და შექმნა მძლავრი პლაცდარმი შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს წინააღმდეგ ბრძოლაში.

1191 წ. ბეგ-თიმურმა დიდი წინააღმდეგობა გაუწია მის სამფლობელოში შეჭრილ სალაჰ ად-დინის ძმისწულს თაკი ად-დინ 'უმარს. თაკი ად-დინი შემოეწყო მანასკერტს, მაგრამ მალე მოულოდნელად გარდაიცვალა (**იმნ ალ-ასირი, *XII*:63; ამუ ლ-ფიდა', *III*:80**). შაჰ-არმენმა თავიდან აიკილა საფრთხე, მაგრამ აიუბიანთა ძალების სიახლოვე დიარ-ბაქრში აიძულებდა მას ლოიალური ყოფილიყო სალაჰ ად-დინისადმი. 588 წ. შა'ბანში/X. 1192 წ. მისი ელჩი აიუბიანთა სულტანს უკვე მორჩილებასა და სამხედრო ძალებით დახმარებას აღუთქვამდა (**მაჰა' ად-დინი, 1964:234**).

ბეგ-თიმურმა გააფართოვა შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს საზღვრები. 1192 წ. მან ბრალად დასდო აჰდაბიანებს სალაჰ ად-დინთან კავშირი და წაართვა მათ ბითლისი და ვასტანი (**იმნ შაددადი, *III/2:540;* იბნ ალ-ასირი, *XII*:492; სვ.ორმოლიანი, 1942:20; *Lewis*, 1959:121**). ბეგ-თიმურმა დალაშქრა არზრუმის საამიროც და დაარბია ბასიანი (**სვ. ორმოლიანი, 1942:20; მარგარიანი, 1989:37**). სალაჰ ად-დინის სიკვდილმა (1193 წ. 4 მარტი) შვება მოუტანა შაჰ-არმენს.[21] მან გადაწყვიტა ესარგებლა შემთხვევით და აიუბიანებისთვის წაერთმია მაიაფარიკინი, მაგრამ ალარ დასცალდა. 1193 წ. მაისში ის მოაკვლევინა სიძემ, სუქმან II-ის მამლუქმა ჰაზარ-დინარიმ,[22] რომელმაც დაატუსაღა ბეგ-თიმურის ცოლი, მისი მკირეწლოვანი ვაჟი და თავად გახდა შაჰ-არმენი (**იმნ ალ-ასირი, *XII*:103; ამუ ლ-ფიდა', *III*, 88-9; იმნ თაღრი-მარდი, *VI:193-94*)**. ამით დასაბამი მიეცა არეულობებს, შინაომებსა და მმართველთა ხშირ ცვლას შაჰ-არმენთა სახელმწიფოში.

594/13. XI. 1197 – 2. XI. 1198 წ. ჰაზარ-დინარი გარდაიცვალა და მისი ადგილი დაიკავა ასევე მამლუქმა, წარმოშობით სასუნელმა სომეხმა კუთლუღმა. შვიდი დღის მმართველობის შემდეგ აჯანყებულმა ხლათელებმა მოკლეს ის და ტახტზე დასვეს ქ.მუშში, არზასის ციხეში დამწყვდეული ბეგ-თიმურის 12 წლის ვაჟი მუჰამადი (**ამუ ლ-ფიდა', *III*:94**), რომლის რეგენტიც გახდა სუქმან II–ის დავადარი, წარმოშობით ყივჩაღი შუჯა' ად-დინ კუთლუღი. მწვავე საშინაო-პო-

---

20 ზ.ბუნიატოვი წერს, რომ ამ დროს ხლათი გახდა აზერბაიჯანის ათაბაგის ოჯახის ლენური სამფლობელო (*Буниятов*, 1987:95), რაც არ შეეფერება სინამდვილეს.

21 არაბ ავტორთა ცნობით ბეგ-თიმურს იმდენად გაეხარდა სალაჰ ად-დინის სიკვდილი, რომ აიუბიანთა სულტნის მსგავსად თავის თავს უწოდა „დიდი (ალ-მუ'აზზამ) სულტანი სალაჰ ად-დინი" (იბნ ალ-ასირი, *XII*: 103; აბუ ლ-ფიდა', III:88; ას-საფადი, *X*, 189-190, №4675).

22 სხვა ვერსიით ბეგ-თიმური ისმაილიტებმა მოკლეს ('აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადი: 112; სიბტ ბ. ალ-ჯაუზი, 1952:423).

ლიტიკურმა კრიზისმა მნიშვნელოვნად შეასუსტა შაჰ-არმენთა სახელმწიფო. მისი არსებობის უკანასკნელ წლებზე და ხლათის გარშემო დიდ ბრძოლებზე, რომლებშიც სხვადასხვა პოლიტიკურ ძალებთან ერთად ქართველებიც იღებდნენ მონაწილეობას, ქვემოთ გვექნება საუბარი.

შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს მოსახლეობის დიდ ნაწილს, სომხები შეადგენდნენ (ჰაჯომიანი, 1968:306), მაგრამ აქ ძლიერი იყო მუსლიმური ელემენტიც. ხლათში ცხოვრობდნენ მუსლიმები და ქრისტიანები. ხლათელთა სასაუბრო ენა იყო სპარსული, სომხური და თურქული (ზაქ. აღ-ჯაზვინი:42). ვანის ტბის ნაპირებზე სახლობდნენ ქურთები. თურქ-სელჩუკთა დაპყრობითი ომების დროს აქ ჩამოსახლებას იწყებენ თურქმენებიც, მაგრამ შაჰ-არმენთა დასაყრდენს, მათ ძირითად სამხედრო ძალას შეადგენდნენ მამლუქთა სამხედრო შენაერთები. როგორც სუქმან ალ-კუტბი, ისე სუქმან II-ის მემკვიდრეები (ბეგ-თიმური, ჰაზარ-დინარი) მამლუქთა რიგებიდან გამოვიდნენ.

შაჰ-არმენთა სახელმწიფო, რომლის ბირთვსაც ვანის ტბის მიდამოები შეადგენდა, მნიშვნელოვნად გაფართოვდა XII ს-ში. მან მოიცვა ის სომხური მიწები, რომლებიც თურქ-სელჩუკთა შემოსევებამდე ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა. შაჰ-არმენთა კონტროლს დაექვემდებარა ტურუბერანის მნიშვნელოვანი რაიონი ხერკი, ვასპურაკანის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი, ხორძიანა ხლათის ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. მევს გეილის ზემო და შუა წელზე,მოქსის ოლქი, ტარონი და სასუნი (ჰაჯომიანი, 1968:312), კაღზევანი, არშარუნიქი (აშორნია), იგივე ერასხაძორი (XII ს. 40—60-იან წლებში და 80-იანი წლების შემდეგ) და, ალბათ, კეჩრორიც.

ვარდანის ცნობით, სუქმან II დაეუფლა 12 ქალაქს (ვარდანი: 151). მათ შორის იყო „ცნობილი და აყვავებული“ ხლათი (იაკუთი: 51; ზაქ. აღ-ჯაზვინი: 42), არჭეში, მანასკერტი, მუში, დოღოდაფი (მათ.ურჰაეცი, 1858:361), ბერქრი, ვანი. XII ს.40-იან წლებში, სუქმან II-მ, როგორც ზემოთ ითქვა, ხელთ იგდო დიარ-ბაქრის რამდენიმე მცირე ქალაქი, 1192 წ. კი ბეგ-თიმურმა დაიკავა ქ.ბითლისიც. XII ს. 60-იანი წლებიდან სუქმან II-ის გავლენა გავრცელდა ყარსზე და შაჰ-არმენებს პრეტენზია ჰქონდათ ქ.ოლთისზეც, რომელსაც გარკვეულ პერიოდში ფლობდნენ კიდევაც (იხ. ქვემოთ, გვ. 111). იმ თურქ საამიროთა შორის, რომლებიც სამხრეთ-დასავლეთიდან ესაზღვრებოდნენ საქართველოს, შაჰ-არმენთა სახელმწიფო ყველაზე დიდი და ძლიერი იყო.

4. ყარსისა და სურმარის საამიროები

ა. ყარსის საამირო

ყარსის, იგივე ვანანდის სამეფო, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდა ვანანდის (ყარსის), ზარიშატის, კარმირ-ფორაქის (კარნიფორას), მჯნკერტის (აბელიანქის), ჰავნუნიქის, კეჩრორის, ზარეჰევანისა და კაღზევანის გავარები (*Еремян*,

1971:4), 1064 წ. მეფე გაგიკმა ბიზანტიას დაუთმო და ის ჯერ ივერიის თემის, ხოლო 1067-1071 წლებში კი თეოდოსიუპოლის თემის ნაწილი გახდა (*Юзбашян*, 1988:189–90).

მანასკერტის ბრძოლამ (1071 წ.) ცხადყო, რომ ბიზანტია ველარ შეინარჩუნებდა თავის აღმოსავლურ პროვინციებს. ეს გახდა იმის მიზეზი, რომ თეოდოსიუპოლის თემის მმართველმა გრიგოლ ბაკურიანმა XI ს. 70-იანი წლების შუა ხანებში, ალბათ 1074 წ., ყარსი და მისი „მიმდგომი ქვეყანა", რომლებიც ფაქტობრივად თურქებს ჰქონდათ ოკუპირებული (*Лордкипанидзе*, 1979: 92–95; დაწვრილებით: **პაპასქირი**, 1991: 34-36) გიორგი II-ს გადასცა (*Еремян*, 1971:15-16; *Юзбашян*, 1988:189,190). ქართველმა მეფემ "**აღიღო ქალაქი კარისა, ციხე-ქუეყანა და ხიმაგრენი ვანანდიხა და კარნიფორიხანი და იოტნა თურქნი მიხ ქუეყნისანი**" (ქც, *I*, 1955:317), მაგრამ ეს წარმატება დროებითი აღმოჩნდა. დაახლოებით 1080 წლისათვის მალიქ-შაჰის სარდალმა აჰმადმა "**შინა– გაცემითა ქრისტეანეთათა**" აიღო ყარსი და, ამიერიდან, XIII ს. დამდეგამდე ის თურქების ხელში იმყოფებოდა.

მ.ფ.კირზიოღლუ ფიქრობს, რომ აჰმადმა ყარსთან ერთად არზრუმი და ოლთისიც დაიპყრო და ისინი არზრუმის სალთუკიანთა საგვარეულოს ფუძემდებელს აბუ ლ-კასიმს გადასცა (*Kirzioğlu*, 1953:356-57). თეოდოსიუპოლის ბიზანტიური თემის სტრუქტურის შესაბამისად დასაშვებია, რომ ყარსი არზრუმის ამირას ემორჩილებოდა, მაგრამ რაიმე პირდაპირი მითითება ამის თაობაზე წყაროებში არ გაგვაჩნია. 1124 წ. კი, როგორც ვარდანის ცნობა მოწმობს, ყარსს ჰყავდა თავისი ამირა, რომელიც აპირებდა ეყიდა ანისი (**ვარდანი: 146**).

ყარსის ამირების საგვარეულოს შესახებ მკვლევარებს სხვადასხვა მოსაზრება აქვთ გამოთქმული. ვ.მინორსკი თვლიდა, რომ ისინი ამირა აჰმადის შთამომავლები იყვნენ (*Minorsky*, 1953:84,შენ.1), მ.ფ.კირზიოღლუს აზრით კი ყარსი XII ს. 30-იან წლებში ბითლის— არზანის აჰდაბიანთა მფლობელობაში იყო (*Kirzioğlu*, 1953:384 და შმდ.).[23] 547/1152 წლით დათარიღებულ ყარსის გალავნის

---

[23] მ.ფ.კირზიოღლუ აღნიშნავს: „მიუხედავად იმისა,რომ ისლამის ისტორია არ წერს, ვვარაუდობთ, რომ დილმაჩიანებიდან ერთ-ერთმა, — არზანისა და ბითლისის ამირამ კურთიმ და შაჰ-არმენებიდან ერთ-ერთმა სურმელი-ჩუქური და ყარს-ყაღზიმანი (ყაღზევანი) ხელთ ჩაიგდეს და 1131 წ. შექმნეს საამირო, რომელიც მათი შვილების და ნათესავების ხელთ იყო" (*Kirzioğlu*, 1953:385). ა.ბაჩატრიანი თავის მონოგრაფიაში ამ საკითხზე ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებებს გამოთქვამს. შესავალში ის წერს, რომ ყარსის ეპიგრაფიკული ძეგლები საშუალებას იძლევა აღდგეს ყარსის ამირებისა და აჰდაბიანთა ნათესაური კავშირი. ამ ძეგლების ანალიზის დროს ის აღარ იზიარებს კირზიოღლუს ზემომოტანილ თვალსაზრისს, რომელსაც სუსტად არგუმენტირებულად თვლის და საჭიროდ მიიჩნევს მის გადასინჯვას. შემდეგ კი აღნიშნავს, რომ XII ს-ში ყარსს ჯერ ფლობდნენ ართუკიანები, მერე კი აჰდაბიანები. რაიმე საბუთი ართუკიანთა თუ აჰდაბიანთა სასარგებლოდ მას არ მოაქვს (*Хачатрян*, 1987:25,170—71).

ერთ-ერთი ბურჯის საამშენებლო წარწერაში მოხსენიებულ ამირა ზაჰირ ად-დინ აბუ სა'იდ არსლან ბ. იუსუფს ის ტუღან-არსლან ალ-აჰდაბთან აიგივებდა (*Kirzioğlu*, 1953:387), მაგრამ ეს იდენტიფიკაცია მცდარია.[24] ყარსის ამირების აჰდაბიანებთან, თუ ამირა აჰმედთან ნათესაობის დამადასტურებელი რაიმე ცნობა არ მოგვეპოვება.

ყარსის ეპიგრაფიკული წარწერებიდან აბუ სა'იდ არსლან ბ.იუსუფის გარდა ცნობილია სხვა ამირებიც. მათ შორის კუთლუღი, რომელიც XI ს. მიწურულის, ანდა XII ს. I ნახევრის გამგებელი უნდა იყოს (*Хачатрян*, 1987:62, №46(5), 172). იხსენიებიან, აგრეთვე, ამირა ჰუსაინ ბ.მუსა — ალბათ აბუ სა'იდ არსლანის თანამმართველი (*Хачатрян*, 1987: 60, №42 (1), 170) და ქარამ ად-დინი, რომელიც 548/1153-54 წლის წარწერებში მალიქისა და სულტნის ტიტულებს ატარებს (*Хачатрян*, 1987: 60, №43 (2),61, №44(2). ყარსის სხვა გამგებლების მსგავსად არცერთი მათგანის სახელი წყაროებში არ შეგვხვედრია.

ამაღლებულ პლატოზე, მდ. ახურიანის (ყარს-ჩაის) ნაპირზე, კლდოვანი ხეობის შესავლელში მდებარე ყარსს XIII ს. სპარსელი ანონიმის ცნობით მაგარი ციხე ჰქონდა და ქვის გალავანი ერტყა (**სამყაროს საკვირველებანი**,1978: 32). ყარსის ციხეში იგულისხმება მისი შიდა ციხე, ციტადელი, რომელიც მდებარეობდა ყარსის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, მთის კალთაზე, ციცაბო კლდეზე და გაბატონებული ადგილი ეჭირა ქალაქზე[25] (**ეზლია ჩელები**: 338; *Муравьев–Карский, 1877: 317–19; Хелмицкий, 1893:6; Корсун, II/1, 1914: 222-23.* საილუსტრაციოდ იხ.: 1701 წ. შესრულებული ყარსის სურათი — **ტურნეფორი**, 1988). ყარსის საამირომ მოიცვა ძველი ყარსის სამეფოს ნაწილი. მასში შედიოდა ვანანდი და, ალბათ, კარმირ-ფორაჭი, ქართ. კარნიფორა — მთიანეთი (გვიანდელი ალლაჰუ აქბარ) ტაოს აღმოსავლეთით, ყარსის სამხრეთ-დასავლეთით მდ. ახურიანის სამხრეთით, კოლადან — ბასიანამდე (*Еремян, 1971:8*; *Атлас Армении*: 105-6; **მუსხელიშვილი**, 1977:163). ყარსის ამირას ეკუთვნოდა ბარდუსის ციხე. მჯნკერტი და ჰავნუნიჭი სალთუკიანთა საამიროში შევიდა. კალზევანი XII ს. 60-იანი წლების დასაწყისში და, უეჭველია, გაცილებით ადრე შაჰ-არმენის სამფლობელო იყო. მასვე ეკუთვნოდა (თუ ადრე არა, XII ს. 40-იანი წლებიდან მაინც) არშარუნიჭი, იგივე ერასხაძორი არეზის მარცხენა ნაპირზე, რომლის დაკავებაც კალზევანიდან დიდ სირთულეს არ წარმოადგენდა. კეჩრორს — ყარსის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (*Атлас Армении*: 105-6; *Карапетян*, 1988:152), XII ს. 80-იან წლებში თავისი ამირა ჰყავდა, სახელად ხარაჩა. ის უკვე ფლობდა ერასხაძორს და ოლთისსაც. ხარაჩამ, ვარდანის ცნობით, 1178 წ. ელდიგუზის ვაჟს ყიზილ-არს-

---

[24] როგორც ზემოთ აღინიშნა, ტუღან-არსლანის ლაკაბი იყო შამს ად-დაულა (და არა ზაჰირ ად-დინი). ის 528/1133-34 ან 533/1138-39 წ. გარდაიცვალა.

[25] ყარსი ზღვის დონიდან 1765 მ., ხოლო ციტადელი — 1835 მ. სიმაღლეზე მდებარეობს (*Ореус, 1895: 606*)

ლანს მიჰყიდა ცარაკარი — კეჩრორის სამხრეთით, მაგრამ 1182 წ. მოიკლა სუქმან II-ის მიერ (ვაფდანი: 160, 161-62). შესაძლოა, რომ ამავე დროიდან შაჰ-არმენმა, რომელმაც დაიბრუნა არშარუნიქი, ხელთ იგდო კეჩრორიც.

ე. ჰეივუდის თანახმად, XII ს. თითქმის მთელ მანძილზე ყარსი წარმოადგენდა არზრუმის სამფლობელოთა ნაწილს (*Barthold, Heywood*, 1976: 669)[26] მაგრამ ჩვენს ხელთ არსებული მასალით უეჭველად ასე იყო XII ს. 50-იან წლებში. ყარსის ციხის საამშენებლო წარწერებში, რომლებიც 548/1153-54 წ. თარიღდება, იხსენიება ციხის ამშენებელი, არზრუმის ამირას 'იზზ ად-დინ სალთუკის ვასალი, მისი ვეზირი ფირუზ-აკაი (*Хачатрян*, 1987:61, №44 (3), №45 (4);171). ვითარება უნდა შეცვლილიყო 60-იანი წლებიდან. 1161 წ. ყარსის ამირა, რომელიც სურმარის მფლობელიც იყო, სუქმან II-ის მოკავშირედ გამოვიდა საქართველოს წინააღმდეგ მუსლიმთა კოალიციურ ლაშქრობაში. ამ დროს ყარსი, ვფიქრობთ, შაჰ-არმენის გავლენის სფეროში მოექცა. სხვაგვარად, ვანანდ-კარნიფორას საკომუნიკაციო ხაზის გამოყენების გარეშე, შაჰ-არმენის ლაშქარი ვერ შეიჭრებოდა ტაოში, სადაც ოლთისის ოლქში 1160 წ. დამარცხება განიცადა გიორგი III-სთან ბრძოლაში (იხ. ქვემოთ). XIII ს. დამდეგს ყარსის გამგებელი (ვალი) აშკარად შაჰ-არმენის ვასალი იყო.

ამრიგად, ყარსის საამირო სხვადასხვა დროს ვასალურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა სალთუკიანებთან და შაჰ-არმენებთან. ყარსის საამიროს დიდი ნაწილი ქართველებმა დაიკავეს ბასიანის ბრძოლის (1202 წ.) წინ, ხოლო მისი საბოლოო ლიკვიდაცია მოხდა 1206-1207 წწ. მიჯნაზე.

ბ. სურმარის საამირო

სურმარი (თანამედროვე სურმალუ — თურქეთში), იგივე სომხ. სურბმარი (წმინდა მარი) მდებარეობდა დვინის დასავლეთით, მდ.არეზის მარჯვენა ნაპირზე, მაღლობზე. იაკუთის ცნობით, სურმარი იყო "დიდი ციხე და ვრცელი ვილაეთი... ხახელგანთქმული, ცნობილი" (იაკუთი: 62). "იმ მიდამოებში იმაზე მეტად გამაგრებული ადგილი არ არის — წერდა სურმარის შესახებ XIII ს. სპარსელი ანონიმი — **იხ თურქების ადგილსამყოფელია, ხავხე დოვლათით. მისი ხალხი მამაცი და გაბედული მუსლიმები და ხარწმუნოებისათვის მებრძოლები არიან"** (ᲡᲐᲛᲧᲐᲠᲝᲡ ᲡᲐᲯᲘᲠᲯᲕᲚᲝᲛᲐᲜᲘ, 1978:30). 1064 წ. სომხეთში ლაშქრობის დროს სურმარი ხელთ იგდო მალიქ-შაჰმა. სულტანს უნდოდა მისი დანგრევა, მაგრამ ნიზამ ალ-მულქმა დაარწმუნა ის, რომ სურმარი, როგორც ძლიერი ციხე და სასაზღვრო პუნქტი, მნიშვნელოვანი იყო მუსლიმთათვის (ალ-ᲰᲣᲡᲐᲘᲜᲘ: 21Ა) და შეაცვლევინა გადაწყვეტილება. ამის შემდეგ სურმარი

---

26 ა.ხაჩატრიანი ამ მოსაზრებას მიაწერს ვ.ბარტოლდს. სინამდვილეში ის ეკუთვნის ე.ჰეივუდს, რომელმაც შეავსო ბარტოლდის მიერ „ისლამის ენციკლოპედიის" პირველ გამოცემაში გამოქვეყნებული სტატია ყარსის შესახებ (*Бартольд*, 1965:148).

დიდი ხნის მანძილზე წყაროებში აღარ იხსენიება და ცნობები მის შესახებ ხელახლა ჩნდება XII ს. შუა ხანებიდან.

ალ-ფარიკის ცნობებით, ანისის შადდადიანი გამგებელი ფახრ ად-დინი (XII ს. 50-იანი წლები) იყო სურმარის ამირას დისშვილი. 1161 წ. ყარსსა და სურმარის ერთი მფლობელი (صاحب) ჰყავდა. 1164 წ. სურმარის მფლობელის სახელი იყო იბრაჰიმი (ალ-ფარიკი, 1908 : 361,364; *Minorsky, 1953:88, 90,96*). მოგვიანებით, XIII ს. 20-იან წლებში ან-ნასავი წერდა, რომ სურმარის ამირას ძველი სამფლობელო (იგტა) იყო კუნაკი[27] (ან-ნასავი, 1973:253)— სურმარის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, შემდეგდროინდელი ყარა-ყალა (ან-ნასავი,1973:404, ჯუმენტ.).

სხვადასხვა დროს ქართველთა წინააღმდეგ ბრძოლებში სურმარის გამგებლები შაჰ-არმენებთან და სალთუკიანებთან კავშირში გამოდიოდნენ. 1188 წ. ახლო ხანებში სურმარიელები (სურმარელნი) დვინელთა მოკავშირეებად ჩანან. XII ს. 90-იანი წლების შუა ხანებში სურმარი (سرمان) „დვინის ქვეყნის" შემადგენელ ნაწილად იგულისხმება, ხოლო დვინის „პატრონი" ათაბაგ ელდიგუზის გაზრდილი ბალშანი და სურმარის მფლობელი ძმები იყვნენ (ისტ. და აზმ. შარავანდ., ქც, *II*, 1959: 39,77). ამ დროს, სურმარის ამირა აღიარებდა აზერბაიჯანის ათაბაგების უზენაესობას.[28] XIII ს. დამდეგს სურმარი მცირე ხნით ქართველებმა დაიკავეს (ის. ქვემოთ, გვ. 62). მოგვიანებით, XIII ს. II-ათწლეულში სურმარი ხლათის აიუბიანთა ვასალი გახდა. მის შესახებ ქვემოთ კიდევ გვექნება საუბარი.

5. არზრუმის საამირო

თეოდოსიუპოლი, იგივე არზრუმი[29] XI ს. 40—50-იანი წლებიდან ბიზანტიის სამფლობელოებზე თურქ-სელჩუკთა შეტევის ერთ-ერთი მთავარი მიმართულება

---

27 ან-ნასავის თხზულების კრიტიკულ გამოცემაში ეს ტოპონიმი არაბული გრაფიკით ასეა გადმოცემული: غيق (ან-ნასავი, 1891:362). ვ.მინორსკი, ვფიქრობთ, უსაფუძვლოდ კითხულობდა მას როგორც ღარსს (ყარსს) (*Minorsky*, 1953:84, შენ.1).

28 ამ სიტუაციას ასახავს ან-ნასავის ერთი ცნობა: 1230 წ. იასი-ჩიმენთან დამარცხებულმა ჯალალ ად-დინმა ფიცი მისცა აიუბიან ალ-მალიქ ალ-აშრაფს და რუმის სულტანს ქაი-ყუბადს, რომ უარს ამბობდა ხლათის მხარეზე, გარდა სურმარისა, რომელიც თითქოსდა „ძველი დროიდან ითვლებოდა აზერბაიჯანის ერთ-ერთ ოლქად" (ან-ნასავი, 1973: 259).

29 ამ ქალაქის სომხური სახელწოდებაა კარნოი-ქალაქ, არაბული — კალი-კალა. 1049 წ. აქ გადასახლდა თურქების მიერ დანგრეული ქ.არზანის მოსახლეობა. ამის შემდეგ მას ეწოდა არზან რუმი, ე. ი. რომაელთა არზანი. ქართველები მას ეძახდნენ კარნუ ქალაქს (ქც, *I*, 1955:180, 319,370; *II*, 1959:48,580,100) და არზრუმს (ქც, *II*, 1955:11,44,58,349). დღევანდელი მისი სახელწოდებაა ერზერუმი.

იყო. მაგრამ მისი[30], ისევე როგორც ბიზანტიის ყველა აღმოსავლური პროვინციის ბედი მანასკერტის ბრძოლის (1071 წ.) შემდეგ გადაწყდა. რაშიდ ად-დინის თანახმად, სულტანმა ალფ-არსლანმა, იმის გამო,რომ ბიზნტიის იმპერატორი არ ასრულებდა საზავო პირობებს, უბრძანა თავის ქვეშევრდომ ამირებს: ართუკს, სალთუკს, მანგუჯაქს, დანიშმენდს, ჩავლის და ჩავლუდურს, მონაწილეობა მიეღოთ ანატოლიის დაპყრობაში და აღუთქვა მათ დაპყრობილი ტერიტორიების სამემკვიდრეო მფლობელობაში გადაცემა (**რაშიდ ად-დინი, II/5,1960: 33-39**). ამის შემდეგ სალთუკმა[31] დაიპყრო არზრუმი. სწორედ ეს თურქმენი ამირა გახდა ფუძემდებელი არზრუმის საამიროსი (***Sümer*, 1971:401**), რომელსაც მისი მემკვიდრეები 1202 წლამდე განაგებდნენ[32]

ამირა სალთუკი, საფიქრებელია, არის იგივე აბუ ლ-კასიმი, რომელსაც სალთუკიანთა საგვარეულოს პირველ წარმომადგენლად ასახელებს მჯნკერტის ციხის საამშენებლო წარწერა[33] (***Хачатрян*, 1987:63-64**). მომდევნო ამირა იყო 'ალი ბ. აბუ ლ-კასიმი. იბნ ალ-ასირის ცნობით, 1104 წ. ამირა 'ალი ეახლა ხოისთან ბარქიარუკის მიერ დამარცხებულსა და არჭეშში თავშეფარებულ ტახტის პრეტენდენტს მუჰამადს (**იბნ ალ-ასირი, *X*:361**), როგორც ჩანს, არზრუმის მფლობელი ამ დროს მუჰამადის ვასალი და მოკავშირე იყო.

'ალის შემდეგ არზრუმის გამგებელი იყო აბუ ლ-მუზაფფარ ღაზი ბ. აბუ

---

30 XI ს. 70-იანი წლების დასაწყისში თეოდოსიუპოლის თემაში შედიოდა ყარსის სამეფოს ტერიტორია და ივერიის თემის ის მიწებიც, რომლებიც ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ დაპყრობილი თურქ-სელჩუკებს (*Юзбашян*, 1986:190).

31 სახელი სალთუკ (პირველი ასო ამ სახელისა არაბული გრაფიკით არის „სინ“ ან „სად“) თურქულია, მომდინარეობს მასდარისგან სალმაკ და ნიშნავს მიტოვება-დატოვებას (*Sümer*, 1971:395). გვხვდება ამ სახელის სხვა ფორმაც — სალდუკ (ალ-ფარიკი, 1908: 328; იბნ ალ-ასირი, *XI*: 270; *Bergmann von*, 1869: 328; *Launios*, 1960:267; *Хачатрян*, 1987:64). წერილობით წყაროებში დასახელებულია აგრეთვე სალთუკ/სალდუკის დამახინჯებული ფორმებიც: სალკუკ ან სალიკ (იბნ ალ-ასირი, *XI*:190; აბუ ლ-ფიდა', *III*:100; ქათიბ ჩელები: 248), რომელთა გაჩენაც გადამწერთა უყურადღებობისა და უზუსტობის შედეგია. სალთუკ/სალდუკი იდენტურია ქართულ წყაროებში დამოწმებული სალდუხისა (ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატ., ქც. *I*, 1955:367; ისტ. და აზმ. შარავანდ., ქც,*II*, 1959:7,43). „კ“-სა და „ხ“-ს მონაცვლეობა, საერთოდ, დამახასიათებელია თურქული ენების, მათი დიალექტებისა და კილოკავებისათვის. ჩანს, რომ ქართული წყაროების ფურცლებზე ეს სახელი დამკვიდრდა ისე, როგორც მას საქართველოს მეზობლად ჩამოსახლებული თურქულენოვანი მოსახლეობა წარმოთქვამდა. ამდენად, შეცდომა არ იქნება, თუ არზრუმის მმართველ ამ საგვარეულოს სალდუხიანთა საგვარეულოსაც ვუწოდებთ.

32 არზრუმის სალთუკიანთა საამიროს ისტორიის შესახებ იხ., *Sümer, 1971: 391-432; Turan, 1973: 3-54; Sevim, Yücel, 1989: 206-11.* ბორნაზიანი, 1976:491-92

33 ამ წარწერას სხვადასხვაგვარად ათარიღებენ: 593/1196-97 (ბეიგუ), 604 1207-8 (მ.ფ. კირზიოღლუ), ან 630/1232-33 წწ. (ა.ხაჩატრიანი) (*Хачатрян, 1987:64*).

ლ-კასიმი.[34] მისი სახელი მოხსენიებულია არზრუმის თეფსი-მინარეს საამშენებლო წარწერაში (*Хачатрян*, 1987: 81-82). გარდა ამისა, სტამბოლის ფათიჰის ბიბლიოთეკაში დაცულია ჰ. დვინში 510 წ. მუჰარრამში, ე.ი. 1116 წ. მაის-ივნისში, დასრულებული აბუ ბაქრ რაბი' ბ. აჰმად ალ-აჰვაინ ან-ნაჯარის ნაშრომი "ქითაბ ალ-ჰიდაჲ ა ტი-ტ-ტიბ," რომელიც მიეძღვნა ალ-ღაზის[35] (*Sümer*, 1971: 402, 406). ირკვევა, რომ 1116 წლისათვის არზრუმის ამირას ხელი მიუწვდებოდა დვინზეც,[36] რომელიც შადდადიანმა მანუჩერ (მანუჩიჰრმა) ყიზილ-არსლანის მოკვლის შემდეგ (XII ს. II ათწლეულის დასაწყისი) გადასცა „სპარსელებს" (ვარდანი: 140).

ალ-ღაზი გარდაიცვალა 526/1131-32 წ. (აღ-'აზიმი, 1938:405)[37]. შემდეგ ამირად ჩანს სალთუკ ბ'ალი ბ.აბუ ლ-კასიმი. მოსალოდნელია, რომ მან ტაბტი ღაზის გარდაცვალებისთანავე დაიკავა, მაგრამ წყაროებში პირველად 543/1148-49 წ. იხსენიება (აღ-ფარიჯი: 172ბ). არზრუმის ამ ამირას სახელი იკითხება ყარსის და არცკეს (თუ ბაიბურთის) საამშენებლო წარწერებში (*Хачатрян*, 1987:61, №44 (3), №45(4); 127, №206 (2)). ოფიციალური ლაკაბის — 'იზზ ად-დინ (სარწმუნოების დიდება) — გარდა ის ატარებდა სხვა ტიტულებსაც: ზაჰირ ად-დინ (სარწმუნოების შემწე), ამინ ალ-მილლა (თემის იმედი), ჰუსამ ალ-მულუქ ვა ხ-ხალატინ (მეფეთა და სულტანთა მახვილი). წერილობითსა და ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ის იხსენიება როგორც არზრუმის მფლობელი — ხაჰიბ, მეფე — მალიქ და ხულტანიც კი (აღ-ფარიჯი, 1908: 328,364; იბნ აღ-ასირი, *XI*:190, 280,317. *Хачатрян*, 1987:61 №45 (4)).

'იზზ ად-დინ სალთუკს, არზრუმის ყველაზე გავლენიანსა და ძლიერ ამირას ნათესაური კავშირები ჰქონდა მეზობელ მუსლიმ გამგებლებთან. მისი ქალიშვილი

---

34 ჩვენგან განსხვავებით, არზრუმის მეორე ამირად ფ.სუმერი აბუ ლ-კასიმს მიიჩნევს (*Sümer*, 1971:401).

35 ა.ხაჩატრიანი ფიქრობს, რომ 'ალი და ალ-ღაზი ერთი და იგივე პიროვნებაა (*Хачатрян*, 1987: 178-79). მაგრამ, უფრო სავარაუდოა, რომ ისინი ძმები იყვნენ, თუ.რა თქმა უნდა, ღაზი 'ალის ტიტული არ არის.

36 ფ.სუმერი ყურადღებას აქცევს იმ ფაქტს, რომ კ.კაენის თანახმად 1118 წლისათვის დვინის გამგებელი თითქოსდა იყო ყიზილ-არსლანი (*Sümer*, 1971: 407) და წერს, რომ ამის გამო, 1116 წ. ღაზი ვერ შეძლებდაო დვინის შეერთებას. მაგრამ ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ კ.კაენის მითითება 1118 წ. ყიზილ არსლანის მოკვლის შესახებ არ შეეფერება სინამდვილეს.

37 ალ-'აზიმი წერს, რომ ღაზი იყო გამგებელი არზანისა, მაგრამ მის ცნობაში, უეჭველია, უნდა ვიგულისხმოთ არზან რუმი, რადგანაც არზანში ამ დროს ამირად იჯდა ტულან-არსლანი (იხ. ზემოთ, გვ. 67). კ.კაენი შეცდომით თვლიდა, რომ აღნიშნული ღაზი იყო დანიშმენდიანთა საგვარეულოდან (*Cahen*, 1935: 268-69 , გენეალოგიური ცხრილი)..

თუ და ცოლად ჰყავდა ხლათის მფლობელს, შაჰ-არმენ სუქმან II-ს (აღ-ფარიჯი: 1728; იბნ აღ-ასირი, *X*:280). გარდა ამისა, 'იზზ ად-დინ სალთუკის კიდევ სხვა ორი ასული მისთხოვდნენ არზანისა და ბითლისის ამირას ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰს (აღ-ფარიჯი, 1908:328) დაახლოებით 1154 წ. და დანიშმენდიან ზუ ლ-ნუნს[38] (იბნ აღ-ასირი, *X*:317). მის კიდევ ერთ ქალიშვილზე, მამა-ხათუნზე, ქვემოთ გვექნება საუბარი. სალთუკის ერთადერთ ვაჟს, რომელიც წყაროებში იხსენიება, ერქვა მუჰამადი.

ჩვენამდე მოაღწია 'იზზ ად-დინ სალთუკის სპილენძის მონეტებმა, რომლებზედაც არზრუმის ამირასთან ერთად დასახელებულია სულტანი მას'უდი (1134-1152) (*Bergmann von*, 1869:251). ფორმალურად მაინც, სალთუკი, როგორც ჩანს, აღიარებდა ერაყის სელჩუკთა უზენაესობას.

'იზზ ად-დინ სალთუკს უეჭველად ჰქონდა თავისი ინტერესები ჩრდილოეთ სომხეთში. ამის გამოხატულებას წარმოადგენდა მისი სურვილი დაუფლებოდა ანისს 1154 წ., რაც არზრუმის ამირას ძვირად დაუჯდა (იხ.ქჯუმფთ, გვ. 97-8).

'იზზ ად-დინ სალთუკი გარდაიცვალა 563 წ. რაჯაბში, ე.ი. 1168 წ. აპრილში (აღ-ფარიჯი: 1918; *Minorsky*, 1953:96). ტახტი დაიკავა მისმა ვაჟმა ნასირ ად-დინ მუჰამადმა, რომელიც იხსენიება მჯნკერტის საამშენებლო წარწერაში (*Хачатрян*, 1987:63) და თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში (ქც,*II*,1959:58). გარდა ამისა, არზრუმის ეს ამირა აზერბაიჯანის ათაბაგ ყიზილ-არსლანთან (1186-1191) და სელჩუკ სულტან ტუღრილ ბ.არსლანთან (1176-1194) ერთად დასახელებულია სპილენძის ორი ტიპის მონეტებზე,[39] რომელთა მოჭრის სავარაუდო თარიღიცაა 1186-1187 წწ. (*Bergmann von*, 1869:252; *Launois*, 1960:267, №1; *Koumjian*, 1969:333). საერთოდ კი, ცნობები ნასირ ად-დინ მუჰამადის შესახებ წყაროებში უალრესად მცირეა. ვიცით, რომ მას ჰყავდა ორი ვაჟი. ერთი მათგანი მუტაფრადინი *resp*. მუზაფარ ად-დინი დაქორწინდა გიორგი II-ის უკანონო ასულზე (ქც, *II*, 1959:43; *Brosset*, 1850:418).

XII ს. 80—90-იან წლებში ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში დაიწყო აიუბიანთა ექსპანსია, რასაც შედეგად მოჰყვა არაერთი წვრილი მუსლიმური საამიროს ანექსია. აიუბიანთა გამოჩენა პერსპექტივაში სახიფათო იყო სალთუკიანებისთვისაც. კონფრონტაციას მათ მორჩილების გამოცხადება ამჯობინეს. 1191 წ. მარტ-აპრი-

---

38 სალთუკის ასული დანიშნა რუმის სელჩუკთა სულტანმა ყილიჯ-არსლანმა და როცა ქალი დიდი მზითვით წაიყვანეს, ის გზაში გაიტაცა დანიშმენდიანმა იაღი-ბასანმა და მიათხოვა თავის ძმისშვილს ზუ ლ-ნუნს. ეს გახდა მიზეზი ომისა რუმის სულტანსა და დანიშმენდიანთა შორის (იბნ ალ-ასირი, *X*:317).

39 აღსანიშნავია, რომ ყიზილ-არსლანი და სულტანი ტუღრილ ბ.არსლანი ერთად მხოლოდ მუჰამად ბ.სალთუკის მონეტებზე ფიგურირებენ (*Koumjian*, 1969: 324-333). ცნობილია, რომ ტუღრილი 1187 წ. დაუპირისპირდა ყიზილ-არსლანს და დაამარცხა ის ჰამადანთან. 1188 წ. ათაბაგმა სულტნად დასვა სანჯარ ბ.სულაიმანი, ხოლო 1190 წ. კი ტყვედ ჩაიგდო ტუღრილი. 1191 წ. ყიზილ-არსლანმა თავი სულტნად გამოაცხადა.

ლში, როცა შაჰ-არმენთა სამფლობელოში შეიჭრა სალაჰ ად-დინის ძმისშვილი თაკი ად-დინ 'უმარი და ალყა შემოარტყა მანასკერტს, მას დამხმარედ ეახლნენ არზრუმის ჯარები 'იზზ ად-დინ სალთუკის ასულის მამა-ხათუნის მეთაურობით (**ალ-ისფაჰანი, 1888:405**). სალთუკიანთა ეს აქცია შაჰ-არმენთა წინააღმდეგ იყო მიმართული. იგივე ითქმის მათ მიერ ქ.ოლთისის (უხტიქი) დაკავებაზე, რის შესახებაც მოგვითხრობს სომეხი მემატიანე. ყოველივე ეს გახდა მიზეზი იმისა, რომ ბეგ-თიმურმა დალაშქრა არზრუმის საამირო და დაარბია იგი (**სგ.ორმელიანი, 1942:20**).

ფ. სუმერი და მის კვალდაკვალ ა.ხაჩატრიანი თვლიან, რომ მამა-ხათუნი უკვე 1191 წ. გახდა არზრუმის გამგებელი და ფლობდა მას 1201 წლამდე (*Sümer*, **1971:419**; *Хачатрян*, **1987:25,182**). ამას მოწმობს თითქოსდა მისი ტიტულიც — **მალიქა**. მაგრამ გაუგებარი რჩება, თუ როგორ დაეუფლა მამა-ხათუნი ტახტს და როგორ ჩამოიშორა მან გზიდან მუჰამადის ორი ვაჟი. გარდა ამისა, ყურადღებას მივაქცევთ ერთ ცნობას, რომელიც მხედველობიდან გამორჩა ფ.სუმერს. ბაჰა' ად-დინ ბ.შადდადი იუწყება, რომ 1192 წ. არზრუმის გამგებელმა ელჩი გაუგზავნა სალაჰ ად-დინს და მორჩილება გამოუცხადა მას. ეს გამგებელი, რომლის სახელსაც არაბი მემატიანე არ იხსენიებს, არის მამაკაცი (**ხაჰიბ**) (**ბაჰა' ად-დინი, 1964:234; ამჟ შამა, *II*:203**) და არა ქალი (**ხაჰიბა**). საერთოდ კი უნდა აღინიშნოს, რომ თურქ-სელჩუკებში ქალები აქტიურად მონაწილეობდნენ სახელმწიფო საქმეებში. ფ.სანაულლაჰის თანახმად, „ქალების ჩარევა პოლიტიკურ დავაში არის სელჩუკთა სახელმწიფოს გასაოცარი თავისებურება" (*Sanaullah*, **1938:8**). ჩანს, რომ პოლიტიკურად აქტიურ ქალთა რიცხვს ეკუთვნოდა მამა-ხათუნიც. ამასთან, მიგვაჩნია, რომ ის მონაწილეობდა არზრუმის საამიროს ტახტისთვის ბრძოლაშიც. იბნ ვასილის ცნობით, 1201 წ. მან თხოვნით მიმართა აიუბიანთა სულტან ალ-'ადილს, რომ მისთვის საქმრო გამოეძებნათ, მაგრამ როცა შესაფერისი კანდიდატურა — ნაბულუსის მფლობელი ფახრ ად-დინ მაიმუნი გამოჩნდა, მან შეიტყო, რომ მამა-ხათუნი უკვე დაეპატიმრებინათ (**იბნ ვასილი, *III*:118**).

ქართული წყაროს ცნობით, ნასირ ად-დინ მუჰამადი ცოცხალია 1193 წ. გიორგი ლაშას დაბადების წელს (**ქც, *II*, 1959:58**). ღაფფარის თანახმად, მისი სიკვდილის შემდეგ, რის თარიღსაც სპარსელი მემატიანე არ იძლევა, არზრუმის ამირა იყო მალიქ-შაჰ ბ.მუჰამადი (**ღაფფარი, 1964:134**). სწორედ ის არის არზრუმის უკანასკნელი სალთუკიანი გამგებელი, რომელსაც იბნ ბიბი მხოლოდ ლაკაბით ('ალა ად-დინი) იცნობს, (**იბნ ბიბი, 1959:35**).

არზრუმის სალთუკიანთა საამიროს ისტორია დასრულდა 1202 წელს. რუმის სელჩუთა სულტანმა რუქნ ად-დინმა ხელთ იგდო არზრუმი, დააპატიმრა მისი ამირა და ქალაქი თავის ძმას, ალბისთანის გამგებელს, მუღის ად-დინ ტუღრილ-შაჰს გადასცა.

როგორი იყო არზრუმის საამიროს ფარგლები? მასში შედიოდა არზრუმის ველი, რომელიც სამი მხრიდან შემოზღუდულია მაღალი, მთიანი ქედებით. ესენია:

ჩრდილოეთით დუმლუ-დაღი, სამხრეთით — პალანთექან-დაღი, აღმოსავლეთით კი მთები, რომლებიც გამოჰყოფენ მას ბასიანის ველისაგან და აკავშირებენ დუმლუ-დაღის აღმოსავლეთ გაგრძელებას — კარგა-ბაზარის ქედს პალანთექან-თან და უფრო დადაბლებულ და დამრეც დევე-ბოინუს გასწვრივ ქედთან (*Зеленый*, 1892:33).

სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით არზრუმის საამიროს ეკუთვნოდა თერჯანის (დერჯანის) მხარე, სადაც სოფ.მამა-ხათუნში დღემდეა შემორჩენილი 'იზზ ად-დინ სალთუკის ასულის მამა-ხათუნის აკლდამა (*Хачатрян*, 1987: 182). თერჯანის მხრიდან არზრუმის საამიროს ესაზღვრებოდა არზინჯანის მანგუჯაქიანთა საამირო.

არზრუმის ამირებს ეკუთვნოდათ ქ.ბაიბურთი (რომელიც XI ს. ბოლო მეოთხედში ჯერ კიდევ ტრაპიზონის გამგებელ გაბრას საგვარეულოს მფლობელობაში იყო) (*Bryer*, 1980:175) და ისპირი — ზემო და ქვემო სპერში. სალთუკიანთა ხანაში საამისო პირდაპირი მონაცემები არ გაგვაჩნია, მაგრამ ეს კარგად ჩანს არზრუმში სელჩუკიანთა გაბატონების შემდეგ ბაიბურთის ციტადელის წარწერებისა და ისპირის არქიტექტურის მიხედვით (*Гюзалян*, 1956:311; *Хачатрян*, 1987:91–95; *Winfield*, 1962:166). XII ს. 20-იან წლებში არზრუმის სანახებში ათავსებს ბაიბურთს (არაბ. ბაბირთ) იაკუთიც (**იაკუთი: 25**).[40] სპერის მხრიდან დასავლეთით არზრუმის საამიროს ესაზღვრებოდა ქალდია — ტრაპიზონის მხარე, ჩრდილოეთიდან კი — გურჯი-ბოლაზის, იგივე ქართლის (ან საქართველოს) ყელის გავლით — საქართველოს სამეფო.

არზრუმის საამიროში შედიოდა ბასიანი. ეს სხვადასხვა მონაცემით დასტურდება. XII ს. 80—90-იან წლებში, როცა შაჰ-არმენი ბეგ-თიმური შეიჭრა არზრუმის საამიროში, მან მოაოხრა ბასიანიც (**სტ.ორმელიანი, 1942:20**). მჯნკერტში — ქვემო ბასიანში აღმოჩენილია საამშენებლო ქვა, რომლის წარწერაშიც იხსენიება 'იზზ ად-დინ სალთუკის შვილიშვილი ამირა აბუ მანსურ არღინ-ბასათი (*Хачатрян*, 1987:63-64, №49). ირკვევა, რომ სალთუკიანთა ერთ შტოს ხელი მიუწვდებოდა ქვემო ბასიანზე. იაკუთის "გეოგრაფიულ ლექსიკონში" (დაიწერა 1224 წ.) აღნიშნულია, რომ ზემო და ქვემო ბასიანი ორი ოლქია, რომელთა დედაქალაქია (**კასაბა**) არზან რუმი (არზრუმი) (**იაკუთი:23**). ეს ცნობა, რომელიც არაბმა გეოგრაფმა ბასიანელი ფაკიჰისგან (სამართლის მცოდნე) მიიღო, მოწმობს, რომ XII ს. 20-იან წლებშიც კი ბასიანი არზრუმზე იყო დამოკიდებული.

იაკუთი ასახელებს რამდენიმე პუნქტს, რომლებიც შედიოდა არზრუმის საამიროში. ესენია: ასბირანი — "**ცნობილი ქალაქი არზან რუმის ხანახებში**", ტუღათი — "**ქალაქი და ციხე... არზან რუმის ოლქში**", რომელთა იდენტიფი-

---

40 სხვა მონაცემებით, მოგვიანებით, სპერი ჭანეთთან ერთად შედიოდა თამარის მიერ დაარსებულ ტრაპიზონის იმპერიაში (ბერძნიშვილი, 1966: 63; ბერძნიშვილი, 1979:6ნ; რ.მეტრეველი, 1991:289). ეს უნდა იყოს [illegible] სპერი.

კაციაც არ ხერხდება, და უნიკი — "გამაგრებულიციხე" ქვემო ბასიანში" (იაჯუთი:17, 19, 73).

არზრუმს მოხერხებული სტრატეგიული მდებარეობა ეჭირა. ის წარმოადგენდა თურქების (უფრო ადრე კი არაბებისა და ბიზანტიელების) ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ფორპოსტს სომხეთში. არზრუმის ველი ერთადერთი რაიონია, რომელიც ჩრდილოეთიდან სამხედრო მუქარის შემთხვევაში ერთდროულად იცავდა ანატოლიასა და სირიას და თან აკონტროლებდა სტრატეგიულ მოძრაობას ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში (*Колюбакин, 1888:216; Зеленый*, 1892:47). გარდა ამისა, არზრუმი მდებარეობდა დიდსა და მნიშვნელოვან სავაჭრო მაგისტრალზე, რომელიც ბაიბურთის გავლით ირანსა და აზერბაიჯანს ტრაპიზონთან აკავშირებდა.

●

დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლას, როგორც ვნახეთ, არ გამოუწვევია თურქული ელემენტის პოლიტიკური როლის შემცირება საქართველოს სამეფოს სამხრეთის საზღვრებთან. პირიქით, **მოხდა ამ ელემენტის განმტკიცება-კონსოლიდაცია**, რასაც ხელს უწყობდა თურქული ტომების უწყვეტი მიგრაცია ცენტრალური აზიიდან მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის სხვადასხვა რეგიონისკენ, მათ შორის ამიერკავკასიისკენ. არრანსა და სომხეთში პოვეს, ალბათ, თავშესაფარი დავით IV-ის მიერ საქართველოდან განდევნილმა თურქმენებმა. გარდა აზერბაიჯანისა და არრანისა, თურქმენთა კონცენტრაციის მნიშვნელოვანი ზონა შეიქმნა გელაქუნის ტბის მიდამოებში. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ დიარ-ბაქრის თურქმენი ამირები სწორედ ამ ტბის სამხრეთით მდებარე დვინის მხარეში ახერხებდნენ ფეხის მოკიდებას.

არრანში, სადაც ისლამიზაციის პროცესი ძირითადად დიდი ხნის დასრულებული იყო, სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა თურქიზაციის პროცესი. ანალოგიური პროცესები დაიწყო სომხეთის მიწებზე (არეზის ჩრდილოეთით და სამხრეთით) ქურთული და თურქული სამხედრო არისტოკრატიის გაბატონებამ განაპირობა სომხური ფეოდალური საგვარეულოების დიდი ნაწილის ლიკვიდაცია (*Еремян*, 1951:62). გადარჩენილი სომები ფეოდალები გაიქცნენ ბიზანტიაში, საქართველოში, ან ჩადგნენ თურქ-სელჩუკთა სამსახურში. უცხოელთაგან ანექსირებულ სომხურ ტერიტორიებზე ფაქტობრივად აღარ დარჩა ძალა, რომელიც დაიცავდა სამამულო მიწისმფლობელობას და ამ მიზნით შეიარაღებულ ბრძოლას დაიწყებდა დამპყრობლებთან.

სომხური ეკლესიის პოზიცია ძირითადად შემრიგებლური იყო. ს.ერემიანი მიუთითებს, რომ არაბთა ბატონობის დროიდან სანახარარო მემკვიდრეობითი მიწისმფლობელობის შესუსტებასთან ერთად გაძლიერდა საეკლესიო-სამონასტრო მიწისმფლობელობა. იმის გამო, რომ მუსლიმური სამართლის ნორმებს დაემორჩილნენ, მონასტრებს დაუკანონდათ ძველი პრივილეგიები. მათზე ვრცელდებოდა წესები ვაკუფების (სასულიერო მოძრავი და უძრავი ქონების) შესახებ. XIX

ს. დამდეგამდე სომხური საეკლესიო-სამონასტრო მიწისმფლობელობა სარგებლობდა სასამართლო და საგადასახადო იმუნიტეტით, რომელსაც ჩვეულებრივ აღიარებდა ყველა დამპყრობელი (*Еремян*, 1951:58). გასათვალისწინებელია ის, რომ ელდიგუზიანები, შაჰ-არმენები და სალთუკიანები ახორციელებდნენ რჯულშემწყნარებლურ პოლიტიკას ქვეშევრდომ სომეხთა მიმართ. შაჰ-არმენთა სახელმწიფოში მოქმედებდა არაერთი მდიდარი და ცნობილი ეკლესია-მონასტერი (წმ. კარაპეტის, წმ. არაქელის, მუწობის და სხვ.) (ჯარდანი: 151; *Измаилова*, 1979: 140; თურშიანი, 1964: 121; *Манандян*, 1954:85). გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ სომხური ეკლესია, რომელმაც შეინარჩუნა არსებობა, პრივილეგიები და რომელმაც შეძლო გაეშალა თავისი მოღვაწეობა მუსლიმური სამართლის ნორმებით დაშვებულ ფარგლებში, ნაკლებად იყო დაინტერესებული თურქულ სამხედრო არისტოკრატიასთან დაპირისპირებით. ამ მხრივ, შეიძლება ითქვას გამონაკლისს წარმოადგენდნენ ანისის (და საერთოდ შირაკის) ქრისტიანები, რომლებიც შევიწროებას განიცდიდნენ ქურთული მოდგმის შადდადიანთაგან. სწორედ ანისის ქრისტიანულმა ზედაფენამ მათგან თავის დასახსნელად არაერთხელ მოუწოდა დასახმარებლად ქართველ მეფეებს.

იმ პერიოდში, როცა საქართველოს სამეფომ დაიწყო ბრძოლა ჰეგემონიისათვის ამიერკავკასიაში, არრანისა და სომხეთის მიწების გადანაწილება თურქი და ნაწილობრივ ქურთი ამირების ხელში სრულდებოდა, ანდა უკვე დასრულებული იყო. ბუნებრივია, რომ თურქული სამხედრო არისტოკრატია ვერ შეურიგდებოდა საქართველოს სამეფოს მისწრაფებებს და ადვილად არ დათმობდა თავის პოზიციებს. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამ მხრივ სამხედრო-პოლიტიკურმა კონფრონტაციამ ქრისტიანულ საქართველოსა და მუსლიმურ თურქულ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის სასტიკი ხასიათი მიიღო.

6. საქართველო, ერაყის სელჩუკთა სასულტნო და თურქული საამიროები დიარ-ბაქრსა და სომხეთში დავით IV-ის მემკვიდრეების დროს (XII-XIII ს-ის დასაწყისი)

დავით IV-ის გარდაცვალება, შეიძლება ითქვას, ნიშანი გახდა საქართველოს წინააღმდეგ მეზობელი მუსლიმური სამყაროს ამხედრებისა. შეტევა მიმდინარეობდა ფართო ფრონტით.

1125 წლის ომები

იბნ ალ-ასირი, როცა ის ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის დაპყრობას ეხება, ჩამოთვლის იმ უსიამოვნებებს, რომლებიც ქართველებმა მოუტანეს მუსლიმებს. არაბი მემატიანე იხსენიებს ქართველთა მიერ თბილისის აღებასაც 515/1122 წ.

და იუწყება, რომ სულტანმა მაჰმუდმა "შეჰყარა ჯარები 519/7. II. 1125 – 26. I. 1126 წ. და დაძრა ქართველებზე, მას შემდეგ, რაც ისინი დაეუფლნენ [თბილისს], მაგრამ ვერა გააწყო რა მათ წინააღმდეგ" (იბნ ალ-ასირი, *XII*:452).[41]

ერაყის სელჩუკთა სულტნის თავდასხმა საქართველოზე 1125 წ. დღემდე უცნობი იყო ჩვენი მკვლევარებისთვის. დაწვრილებით მის შესახებ რაიმეს თქმა არ შეგვიძლია, თუმცა კი იბნ ალ-ასირის ინფორმაცია საშუალებას იძლევა, დავასკვნათ, რომ სელჩუკთა ეს ლაშქრობა მარცხით დამთავრდა.

დემეტრეს ზეობის პირველსავე წელს მის წინააღმდეგ გამოვიდნენ დიარ-ბაქრისა და ვანის ტბის რეგიონის თურქულ საამიროთა სამხედრო ძალებიც. ამის შესახებ სომხური ერით 574/18. II. 1125 — 17. II. 1126 წ. მოგვითხრობს მათეოს ურჰაეცი. მუსლიმთა ამ კოალიციაში ის პირველ ადგილზე აყენებს იბრაჰიმ ბ.სულაიმანს — იგივე იბრაჰიმ ბ.სუქმანს, ხლათის გამგებელს, რომელსაც "ᲡᲐᲠᲮᲔᲚᲗᲐ ᲮᲐᲠᲓᲐᲚᲡ, ᲐᲦᲛᲝᲮᲐᲕᲚᲔᲗᲘᲗ ᲐᲛᲘᲠᲐᲮ" უწოდებს. მასთან ერთად იყვნენ ხანძითის ამირა და'უდ ბ.სუქმანი, რომელიც ფლობდა ჰისნ-ქაიფასაც და სხვა ამირები, რომელთა ვინაობა დასახელებული არაა. ისინი დიდძალი ლაშქრით შეიჭრნენ საქართველოში, მაგრამ ქართველთა მეფემ (რომელიც ამ კონფლიქტის თარიღის მიხედვით აშკარად დემეტრეა) სასტიკად დაამარცხა ისინი, მოსრა მათი უმეტესობა, "ᲬᲣᲗᲘ ᲓᲦᲔ ᲮᲓᲘᲐ ᲛᲐᲗ ᲓᲐ ᲮᲘᲮᲬᲚᲘᲗ ᲛᲝᲠᲬᲧᲐ ᲛᲗᲐ ᲓᲐ ᲑᲐᲠᲘ" (მათ. ᲣᲠᲰᲐᲔᲪᲘ, 1858:318; მათ.ᲣᲠᲰᲐᲔᲪᲘ, 1973: 244-45, 341). ამ ცნობას პირველად ყურადღება მიაქცია მ.ბროსემ (*Brosset*, 1851ა:231). შემდეგ ის დაუმსახურებლად იქნა მივიწყებული ქართველ ისტორიკოსთა მიერ, თუმცა კი მას ჩვეულებრივად იმოწმებენ ართუკიანთა ისტორიის მკვლევარები (*Cahen*, 1958ა:664; *Hillenbrand*, 1981ბ: 143). ჰ.მარგარიანი იბნ ალ-ასირის ზემომოტანილი ცნობის (იბნ ალ-ასირი, *XII*: 452) გათვალისწინებით ფიქრობს, რომ ამ ლაშქრობაში მონაწილეობდა სულტანი მაჰმუდიც, რომელიც იყო მისი ორგანიზატორი (*Маргарян*, 1979ბ:8; მარგარიანი, 1980:67), მაგრამ არაბი და სომეხი მემატიანეების ინფორმაცია ამგვარი დასკვნის საშუალებას არ იძლევა.

ყურადღებას მივაქცევთ იმ ფაქტს, რომ 1125 წლის კოალიციაში პირველად მონაწილეობდა ხლათის გამგებელი. ასევე პირველად გამოვიდა საქართველოს წინააღმდეგ ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზის ძმისშვილი, ენერგიული და'უდ ბ. სუქმანი. შეიძლება დავუშვათ, რომ ამ უკანასკნელს ამოძრავებდა 1121 წ. დიდგორთან ართუკიანთა სასტიკ მარცხზე რევანშის წყურვილი. მაგრამ მთავარი მიზეზი ამ

---

41 ბ.კ. ჟუზე ამ ცნობას არასწორად თარგმნის: Он (Махмуд), правда, собрал было в 519/1125 году войска и выступил против них (грузин) после того, как (они) заняли его (Арджиш) (!-გ.ჯ.), но он ничего не смог с ним поделать (იბნ ალ-ასირი, 1940:161). არჯეში აქ სრულიად გაუგებრად ნასმულია თბილისის ადგილზე.

კოალიციური ლაშქრობისა უფრო ღრმაა. ვანის ტბის რეგიონისა და დიარ-ბაქრის თურქ ამირებს აშფოთებდათ საქართველოს სამხედრო წარმატებები ჩრდილოეთ სომხეთში. განსაკუთრებით მძიმე უნდა ყოფილიყო მათთვის ანისის აღება დავით IV-ის მიერ. ანისი ქართველთა ჯარისთვის საუკეთესო და მოხერხებული ბაზა იყო არეზის ნაპირებისკენ გასალაშქრებლად და თვით საქართველოს ტერიტორიების დასაცავად (**გელეჯანიშვილი, 1991, № 3:32**). ამის გამო, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ანისი გახდა მიზეზი არაერთი სისხლისმღვრელი ომისა ქართველებსა და მეზობელ თურქულ საამიროებს შორის.

დემეტრე I-ის ამ ორი წარმატების ლოგიკურ გაგრძელებას წარმოადგენდა ქართველთა მიერ დვინის აღება. მუჰამად ალ-ჰამავი წერს, რომ ჰიჯრის 519/7. II.1125 — 26.I.11126 წ. "**ხაზართა მეფემ აიღო ქალაქი დვინი და დაბოცა [იქ] ურიცხვი ხალხი**"(**მუჰ. ალ-ჰამავი, 1960:83მ**).

XII ს. 20-იან წლებში ხაზართა აქტივობა ამიერკავკასიაში, ცხადია, ანაქრონიზმია. მუჰამად ალ-ჰამავის ზემომოტანილ ცნობაში ხაზართა მეფის ნაცვლად უნდა წავიკითხოთ ჯურზთა,[42] ე.ი. ქართველთა მეფე, რომელიც ამ შემთხვევაში არის მხოლოდ დემეტრე I.

ამრიგად, ჩვენს ხელთაა სრულიად ახალი ცნობა, რომელიც მოწმობს, რომ ქართველებმა დვინისთვის ბრძოლა 1125 წ. დაიწყეს . XII ს. I მეოთხედში დვინზე პრეტენზიას აცხადებდნენ შადდადიანები და თურქმენი ამირები და უკვე 1121 წ. (დიდგორის ბრძოლის წინ) ის ეპყრა არზანისა და ბითლისის ამირას ტულან-არსლანს. მომდევნო ოთხი წლის მანძილზე მმართველის ცვლილება დვინში უცნობია და შეიძლება დავასკვნათ,რომ 1125 წ. (ან 1126 წ. დასაწყისში) დვინისათვის ბრძოლაში ქართველებმა სძლიეს აჰდაბიანებს. ეს იყო, ფაქტობრივად, პირველი

---

42 ხაზარების (الخزر) და ჯურზების (الجرز) აღრევა ხშირად გვხვდება არაბულ წყაროებში . ეს ადვილია მარტივი მანიპულაციით: არაბულ ასოებზე წერტილების გადაადგილებით. მსგავსი შეცდომები ნაწილობრივ გადამწერთა „დამსახურებაა". ამასთან, XII–XIII და მომდევნო საუკუნეების არაბი ავტორები ზოგჯერ, ვფიქრობთ, შეგნებულად ცვლიდნენ ნაკლებად ცნობილსა და გავრცელებულ **ალ-ჯურზს**, არაბთა ისტორიაში კარგად ცნობილი და უფრო გასაგები **ალ-ხაზარ**-ით. მუჰამად ალ-ჰამავი ალ-ხაზარ — ხაზარებს ქართველთა აღსანიშნავად ხმარობს XII ს. 60—70-იან წლებამდე (მუჰ. ალ-ჰამავი, 1960:78ა, 83ბ,, 86). ეს გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ ეთნიკური ტერმინი ალ-ჯურზ, რომელიც IX–X სს. არაბულ წყაროებში გვხვდება ქართველთა აღსანიშნავად, ამ პერიოდამდე ცოცხალი იყო არაბულენოვან წრეებში. მაგრამ იმავე ხანებში უფრო ხშირად და ფართოდ გამოიყენებოდა სხვა ეთნიკური ტერმინები: **ალ-ქურჯ** და **ალ-აბხაზ**(ჯაფარიძე, 1993ა:121-43). წყაროებში ალ-ხაზარისა და ალ-ჯურზის აღრევამ შეცდომაში შეიყვანა წარმოშობით სომეხი ისტორიკოსი მურაჯა დ'ოსსონი (გარდ. 1807 წ.), რომელიც თვლიდა, რომ ქართველებს თავიანთი სახელი ხაზარებმა დაუტოვეს. ალბათ არაბული წყაროების ცნობათა მცდარ ინტერპრეტაციას ემყარება თურქი ისტორიკოსის მ.ბალას განცხადებაც, რომ სელჩუკთა ხანაში მთელ სამხრეთ ამიერკავკასიასთან ერთად საქართველოც „ხაზართა ქვეყნად ითვლებოდა" (*Bala*, 1942:837-45; შენგელია, 1989:157).

სამხედრო კონფლიქტი აჰდაბიანთა საამიროსთან. ქართველებმა დაიკავეს დვინი, მაგრამ ვერ შეძლეს მისი შენარჩუნება.

1126 წელი. ანისისა და დვინის დაკარგვა

1125 წ. გამარჯვებები, თითქოსდა ყველა პირობას ქმნიდა იმისთვის, რომ დავით IV-ის საგარეო პოლიტიკური კურსი წარმატებით გაგრძელებულიყო, მაგრამ, სამწუხაროდ, ასე არ მოხდა. მალე დემეტრე I-მა დათმო ახალი მნიშვნელოვანი ტერიტორიული მონაპოვრები ჩრდილოეთ სომხეთში.

1126 წ. ქართველებმა დაკარგეს ანისი (*История Армянского народа, 1951:160*; *Манандян*, 1954:271), სადაც აღდგა შადდადიანთა ძალაუფლება. ცხადია, შადდადიანებს მხოლოდ საკუთარი ძალებით არ დაუბრუნებიათ ეს ქალაქი. ვარდანის ცნობით, დავით IV-ის მიერ საქართველოში გადასახლებული ანისის ყოფილი გამგებლის აბუ ლ-ასვარის ერთერთი ვაჟი ფადლუნი ხორასანში იმყოფებოდა. დავით IV-ის გარდაცვალებისთანავე ის უკან დაბრუნდა და დაიწყო ბრძოლა ანისისათვის (ვარდანი: 147-48). სამუელ ანეცის თანახმად, ფადლუნმა თავშესაფარი პოვა ხორასნის "ამირათა უფროსთან"(სამ. ანეცი, 1893:125-26). მართალია, უკანასკნელის სახელი არ იხსენიება, მაგრამ არ შევცდებით, თუ ვიტყვით, რომ ის დიდი სელჩუკი სულტანი სანჯარია. როგორც ჩანს, ანისისათვის ბრძოლაში ფადლუნი ეყრდნობოდა ხორასნიდან წამოყვანილ სამხედრო შენაერთებს. ამავე ძალების მხარდაჭერით მას უნდა დაეკავებინა დვინი და შემდეგ განჯაც[43] (ვარდანი: 148). მალე სელჩუკი უფლისწული ტუღრილ ბ.მალიქ ბ. მუჰამადი, რომელიც ხორასანში სანჯართან იყო შეხიზნული, ათაბაგ ყარა-სონყურთან ერთად დაბრუნდა განჯაში, ხოლო შემდეგ ფადლუნმა არზანისა და ბითლისის აჰდაბიანებთან მეტოქეობაში დათმო დვინიც, მაგრამ შადდადიანებმა შეინარჩუნეს ანისი.

ანისისათვის ბრძოლის პერიპეტიები კარგადაა შესწავლილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ლორთქიფანიძე, 1970:105-6; ლორთქიფანიძე, 1979ბ:265-66; ასათიანი, 1968:47; სტეფნაძე, 1974:46; თოფურია, 1975:97–99). მაგრამ შეუძლებელია არ შევჩერდეთ მათეოს ურჰაეცის მითითებაზე, რომ დემეტრემ "დაბრუნა მანუჩეს შვილები (შადდადიანები —გ.ჯ.) ქალაქ ანისში და მრავალი ფიცით დაადგინა ისინი თავის მორჩილ მსახურებად მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე"(მათ.ურჰაეცი, 1966:249). ეს ცნობა რამდენადმე ამსუბუქებს ანისის დაკარგვით გამოწვეულ მძიმე შთაბეჭდილებას და მიუთითებს დემეტრეზე ფადლუნის გარკვეულ ვასალურ დამოკიდებულებაზე. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია, რომ შადდადიანმა ანისი ყმადნაფიცობის პირობით

---

43 ვ.მინორსკი თვლიდა, რომ განჯის ოკუპაციისათვის ფადლუნ IV-ს, შესაძლოა ნიადაგი მოუმზადა დავით აღმაშენებლის წარმატებებმა (*Minorsky*, 1953:85; შენ. 2; თოფურია, 1975:100). მაგრამ ასეთი დაშვება საეჭვოდ მიგვაჩნია.

მიიღო (ლორთქიფანიძე, 1979ბ:266-67). მან იკისრა ქალაქში ქრისტიანთა პრივილეგიების დაცვაც. მართალია, უკანასკნელი პირობა ფადლუნმა დაარღვია (ამდალაძე, 1974:138-39), მაგრამ საქართველოს სამეფოს მიმართ ის, ისევე როგორც მისი მემკვიდრეები, ლოიალურნი იყვნენ. ამით შეიძლება ავხსნათ ის, რომ დემეტრეს დიდი ხნის მანძილზე აღარ გამოუჩენია აქტიური ინტერესი ანისისადმი. ეს მოხდა მხოლოდ მაშინ, როცა გაჩნდა იმის საფრთხე, რომ ანისს სალთუკიანი 'იზზ ად-დინ სალთუკი დაეუფლებოდა 1154 წ.

1128 წელი. ბრძოლები არრანის სელჩუკებთან

ვარდანის ცნობით, "დემეტრემ არამარტო შეინარჩუნა მამის მიერ დატოვებული მემკვიდრეობა, არამედ მიუმატა კიდევაც მას დმანისი და ხუნანი, რომლებიც ხპარხელებს წაართვა" (ვარდანი: 147).

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ხუნანი ჯერ კიდევ 1121 წ. შემოიერთა დავით IV-მ (სტეფნაძე, 1990:30), მაგრამ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობიდან მხოლოდ ისა ჩანს, რომ ამ დროს მეფეს დაულაშქრავს და დაურბევია ეს ციხე-ქალაქი (დავით აღმ. ისტ., 1992:188). 1128 წ. იოანე და სუმბატ ორბელებმა აიღეს ხუნანი (სამ. ანეკი, 1893:129) და ამიერიდან იგი საბოლოოდ შეუერთდა საქართველოს სამეფოს. ამრიგად, ხუნანი, რომელიც მდებარეობდა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, თაუზ-ჩაის შესართავთან (მუსხელიშვილი, 1977:157-58; *Мусхелишвили , 1991:172-188*) მართლაც წარმოადგენდა დემეტრეს ახალ ტერიტორიულ მონაპოვარს.

რაც შეეხება დმანისს, ეს უკანასკნელი დავით IV-მ დაიპყრო 1124 წლის მარტში. მეფის სიკვდილის შემდეგ, როგორც ჩანს, ქართველებმა დაკარგეს იგი და დემეტრეს დასჭირდა ბრძოლით მისი დაბრუნება.

ივ.ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ დემეტრემ დმანისი დაიპირა 1125 წელს. ის იმოწმებდა ერთ კვინკლოსს, რომლის თანახმადაც დემეტრე გამეფებისთანავე "ქ~კსა სამასორმოცდაბუთსა (ე.ი. 1125 წ.) მიუკდა დმანისს, წაუღო ციხე" (ჯავახიშვილი, 1965:221). 1125 წელი დემეტრეს მიერ დმანისის აღების თარიღად მიღებულია სხვა მკვლევართა მიერაც. ამავე დროს გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დმანისისათვის ბრძოლა დემეტრეს ამ ლაშქრობით არ დასრულებულა, რადგანაც 30-იან წლებში დმანისის ხელმეორედ აღება გახდა საჭირო (ლორთქიფანიძე, 1979ბ:264; სტეფნაძე, 1990:30,31). ამ თვალსაზრისის საფუძველს იძლევა თითქოს ისიც, რომ მხითარ აირივანეცის თანახმად დმანისი (ისევე, როგორც ხუნანი) დემეტრემ აიღო 1131-1140 წლებში (მხით.აირივანეცი: 80).

როგორ გვესახება ჩვენ ეს საკითხი? ივ.ჯავახიშვილის მიერ დამოწმებულ კვინკლოსში, რომელიც გამოაქვეყნა ე.თაყაიშვილმა, ნათქვამია ისიც, რომ დმანისის აღების დროს მეფემ "ამოხწყვიტნა ყარსხუდუდიანი." მ.ჯანაშვილის მიერ შეძენილი "ქართლის ცხოვრების"ერთი ნუსხით, რომელიც XVII ს. პირველ ნახევარს განეკუთვნება, დემეტრე "მიუკდა დმანისს, წარუღო ციხე

და ამოხწყვიტნა ყარახულულიანი" (თაყაიშვილი, 1913:63; *Такашвили*, 1906: 117). ვახუშტი წერს, რომ მეფემ "მოხტყუევნა ყარახუნდულიანნი" (ქც, *IV*, 1973:165; იხ. აგრეთვე, იოანე მაკინიშვილი, *H* 2134:621ბ). ეს ცნობა კი, რომელიც ჩვენი მკვლევარების მიერ ადრე კომენტირებული არ ყოფილა, საშუალებას იძლევა დავადგინოთ დემეტრე I-ის მოწინააღმდეგის ვინაობა და მასთან ბრძოლის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი.

„ყარსს ულულიანი",ან უფრო სწორად ყარასულულიანი / ყარასუნდულიანნი აღნიშნავს ყარა-სონყურის მიმდევართ, ყარა-სონყურიანებს, ხოლო ყარა-სონყური, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს ცნობილი მოღვაწეა. 1127 ან 1128 წ. სულტანმა სანჯარმა ის ტულრილისა და მას'უდის ათაბაგად დანიშნა და წარგზავნა არრანში, რომლის გამგებლადაც ის რჩებოდა 1140-41 წლამდე. ამ მონაცემებით ცხადია, რომ დემეტრე I-ს არ შეეძლო დაემარცხებინა "ყარახუნდულიანნი" 1125 წ. ეს შეიძლება მომხდარიყო არა უადრეს 1127 წლისა, უფრო 1128 წელს, რომელსაც დმანისის აღების თარიღად ვარდანზე ადრე ასახელებს სამუელ ანეციც (სამ.ანეცი, 1893:128). ზემომოტანილი ცნობა მხითარ აირივანეცისა, რომელიც ამ ამბიდან საუკუნენახევრის შემდეგ წერდა, არაზუსტია (შდრ. მარგარიანი, 1975:82). საფიქრებელია, რომ 1127-1128 წწ. არრანის გამგებლად წარგზავნილმა ყარა-სონყურმა სულტან სანჯარის[44] სამხედრო ძალების დახმარებით დროებით ხელთ იგდო დმანისი. ამავე ხანებში ჩვენი ვარაუდით, მან ქართველთაგან დაიბრუნა ტავუშისა და ტერუნაკანის ციხეები.[45] კვირიკიანებმა აბასმა და დავითმა ტავუშისა და მაწნაბერდის ციხეები სამფლობელოდ ტულრილ ბ. მუჰამადისა და ყარა-სონყურისგან მიიღეს.

ყარა-სონყური შეეცადა განემტკიცებინა თავისი წარმატებები და აეღო ნორბერდიც, მაგრამ ამაოდ. 1128 წ. დემეტრემ იგი დაამარცხა მრავალრიცხოვანი ჯარითურთ ნორბერდთან (სამ.ანეცი, 1893:129) . იმავე წელს მეფის სარდლებმა აბულეთმა და ივანემ დაიბრუნეს დმანისი, რომელიც საბოლოოდ შევიდა საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში.

1130 წელი. ბრძოლები სელჩუკებთან და შაჰ-არმენთა სახელმწიფოსთან

არაბი ისტორიკოსი ალ-'აზიმი აღნიშნავს, რომ ჰიჯრის 524/15. XII. 1129–3.XII.1130 წ. ქართველებს ორი შეტაკება ჰქონდათ სელჩუკებთან: "დალამქრეს ქართველებმა [მუსლიმები], დაეცა მათ ხულტნის ლამქარი და დაიბრუნა ნადავლი"... "დალამქრეს ქართველებმა ირანის ქვეყანა და დაეცა მათ

---

44 იბნ ალ-ასირი წერს, რომ ამ დროს რეიში მყოფ სანჯარს ჰყავდა დიდძალი ჯარი (ჯაიშ ქასირ) (იბნ ალ-ასირი, *X*:65).

45 ტავუში და ტერუნაკანი ხელახლა მხოლოდ თამარის ეპოქაში იქნა შემოერ საქართველოს სამეფოსთან (კირაკ. განძაკეცი: 118).

სულტანი ტუღრილი" (აღ-'აზიმი, 1938: 402,404).

პირველი შეტაკების ადგილს ალ-'აზიმი არ ასახელებს. არ იხსენიებს სულტნის სახელსაც, მაგრამ ის უნდა იყოს მეორე ცნობის ტუღრილი. პირველ ბრძოლაში უპირატესობა ჯერ ქართველებს ჰქონიათ, მაგრამ შემდეგ მოწინააღმდეგეს დაუბრუნებია ქართველთა მიერ მოპოვებული ნადავლი. მეორე ცნობაში ირანის ნაცვლად აშკარად არრანი იგულისხმება. ტუღრილი ამ დროს სწორედ არრანში იყო. მართალია, ის სულტანი გახდა მხოლოდ 1132 — 1133-34 წლებში, მაგრამ ამ ტიტულით არაბ ავტორებთან ის ზოგჯერ უფრო ადრეც იხსენიება (აღ-ფარიჯი, 1985:88; სიმტ მ.აღ-ჯაუზი, 1967:204-5).

არრანის სიახლოვეს ერთ ასეთ სამხედრო კონფლიქტზე 1130 წ. მოგვითხრობს ვარდანი: "ამ დროს გაგის ველი აღივსო ურჯულოთა სხვადასხვა ტომის ურიცხვი მხედრებით, რომლებიც შეიკრიბა აქ, რათა ცეცხლიხთვის მიეცათ ხურბ-ხაჩის [მონასტერი]... მაგრამ უფალმა თავისი მრისხანეებით ხიხელე გარდმოუვლინა მათ და გაიოფებულებმა დაიწყეს ერთმანეთის ხოცვა. დემეტრემ ისარგებლა ამით, გამოჩნდა [გაგის] ველზე და ადვილად იგდო ხელთ მთელი მათი ხაჭურჭლე" (ვარდანი: 150).

შესაძლებელია, რომ ვარდანის ამ და ალ-'აზიმის მეორე ცნობაში მოხსენიებული ბრძოლები ერთსა და იმავე ამბებს ეხება. ქართველთა თავდასხმას არრანზე მოჰყვა ტუღრილის და მისი ათაბაგის ყარა-სონყურის შემოჭრა საქართველოს სამეფოში. სურბ-ხაჩის მონასტრის დაწვა, რაც ფიგურირებს ვარდანთან, იყო ერთი რგოლი კამპანიისა, რომელიც, ალბათ, გაგის ციხე-ქალაქის დაბრუნებასაც ისახავდა მიზნად. ამ ბრძოლაში დემეტრე I გამარჯვებული გამოვიდა და შეინარჩუნა გაგი. ამით დაპირისპირება არრანის სელჩუკებთან 1139 წლამდე შეწყდა.

1130 წელი აღინიშნა, აგრეთვე, ახალი შეტაკებით ხლათის გამგებელთან. ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატიანე მოგვითხრობს, რომ დემეტრემ ამ წელს ("ქორონიკონი იყო ხამას ორმოცდაათი")"გააქცივნა ხუქმანეთნი," (ქც. *I*, 1955: 366; ლორთქიფანიძე, 1979ბ: 265). ეს ცნობა თითქოსდა მიუთითებს, რომ „სუქმანეთნი", სუქმან II-ის ხალხი (*Brosset*,1849:381; ფინდუა, 1967ა:110), მისი ქვეშევრდომები, მომხდურნი იყვნენ. კონფლიქტი ისევ ჩრდილოეთ სომხეთზე ბატონობით იქნებოდა განპირობებული, მაგრამ ბრძოლის ადგილი უცნობია. მის შესახებ არც აღმოსავლური წყაროები მოგვითხრობენ რაიმეს. ვიცით მხოლოდ ის, რომ დემეტრემ არამარტო "გააქცივნა ხუქმანეთნი,... თავი ყოვლისა სპარსეთოობისა", არამედ "დახოცნა და ამოხწყვდა და ადავსნა ხაჭურჭლენი და ლაშქარი მისნი"[46] (ქც. *I*, 1955:366). ამ მარცხს ხელი არ შეუშლია შაჰ-არმენისთვის გაეფართოებინა თავისი სამფლობელოს საზღვრები არეზის მარცხენა ნაპირზე შირაკის სამხრეთითა და ვანანდის

[46] ამ კონფლიქტის შესახებ იხ.სტეფნაძე, 1990:34.

სამხრეთ-აღმოსავლეთით — არშარუნიჭში. 1144-1145 წ., როცა დემეტრემ სიკვდილით დასაჯა ივანე აბულეთის ძე, მისი ვაჟი თირქაში სუქმან II-სთან გაიქცა. მან შაჰ-არმენისგან სამფლობელოდ სწორედ არშარუნიჭი (ქართ.აშორნია) მიიღო და ალბათ მისივე სამხედრო ძალებით "დიდი ხიმამაცით არბევდა საქართველოს" (ჯარდანი: 151).

1131 წელი. ახალი კონფლიქტი აჰდაბიანებთან

1130 წ. არზანისა და ბითლისის გამგებლის შამს ად-დავლა ტუღან-არსლანის ვაჟი კურთი (ხურთი) დვინის კედლებთან გამოჩნდა. მან დაამარცხა ფადლუნი და დაიბრუნა დვინი (ჯარდანი: 150), რომელსაც აჰდაბიანები 1125 წლამდე ფლობდნენ.

დიარ-ბაკრის თურქმენთა ხელახალმა გამოჩენამ ჩრდილოეთ სომხეთში საქართველოს სამეფო კარის რეაქცია გამოიწვია. ქართველთა ლაშქარი ივანე აბულეთის ძის სარდლობით დაეცა გარნისს, რომელიც, როგორც ჩანს, აჰდაბიანებმა იგდეს ხელთ, მაგრამ სასტიკი მარცხი განიცადა ტუღან-არსლანთან (კუზთან) და კურთისთან ბრძოლაში. კურთიმ, რომლის სისასტიკეზეც ლეგენდები დადიოდა, დაღუპულ ქართველ მეომრებს თავები დააჭრა და ისინი დვინის მეჩეთის მინარეთსა და მის ჭვის შვერილებზე დააწყობინა (ხამ.ანეცი, 1893:131; ჯარდანი: 151; მარგარიანი, 1975: 84-5). ამ მარცხის შემდეგ საქართველოს სამეფო კარი იძულებული გახდა დიდი ხნით შეგუებოდა დვინის დაკარგვას. XII ს. 60-იან წლებამდე აქ არზანისა და ბითლისის თურქმენი (აჰდაბიანი) ამირები ბატონობდნენ.

1139-1153-54 წლები. ურთიერთობა არრანთან

კონფრონტაცია საქართველოს სამეფოსა და არრანის თურქ-სელჩუკებს შორის ახალი ძალით განახლდა 1139 წლიდან.

1139 წ. 30 სექტემბრის საშინელმა მიწისძვრამ საძირკვლებამდე დაანგრია არრანის დედაქალაქი განჯა (*Буниятов, 1965:55-67*) და ათეულობით ათასი ადამიანის სიცოცხლე იმსხვერპლა.[47] მიწისძვრის დროს ათაბაგი ყარა-სონყური ფარსის გამგებლის ბოზ-აბას წინააღმდეგ სალაშქროდ იყო წასული. ყარა-სონყურმა 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანის ცნობით, სძლია ბოზ-აბას, ფარსი სელჩუკ უფლისწულს გადასცა და მხოლოდ უკანდაბრუნებულმა ჯიბალის ქალაქ ბურუჯირდში შეიტყო მიწისძვრის შესახებ. აქვე გაიგო, რომ განჯას "ურწმუნო აბზაზები და ქართველები (ალ-ქურჯ) დასხმოდნენ თავს" (ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდარი, 1900:173; ჯაფარიძე, 1992ა:121).

---

47 სხვადასხვა ცნობით მიწისძვრის დროს განჯაში დაიღუპა 200—300 ათასი ადამიანი (იბნ ალ-ასირი, XI:77; სიბტ ბ. ალ-ჯაუზი, 1952:169; ალ-ისფაჰანი/ალ-ბუნდარი, 1900:173; ალ-ისფაჰანი/ალ-ბუნდარი, 1943:174 — ამ თურქულ თარგმანში ორიგინალისაგან განსხვავებით, საქმე ისეა წარმოდგენილი, რომ ეს ხალხი თითქოსდა ქართველებმა გაძლიტეს).

განჯაზე დემეტრე I-ის თავდასხმას მოგვითხრობენ სომეხი ისტორიკოსებიც (მხ. გოში, 1968: 38-39; ჯირაკ. განძაკეცი:137). ამასთან, 'იმად იდ-დინ ალ-ისფაჰანისა და მხითარ გოშის ცნობები ბევრ დეტალში ემთხვევა ერთმანეთს და ისინი არავითარ ეჭვს არ ტოვებენ იმაში, რომ ეს ლაშქრობა სწორედ მიწისძვრას მოჰყვა.

ქართველებმა, რომელთაც მეთაურობდა ივანე აბულეთის ძე,[48] განჯაში დიდძალი სიმდიდრე და ტყვე იგდეს ხელთ (მხ.გოში, 1968:39. ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდარი 1900:173). მათ შეხსნეს განჯის კარები, რომელიც დღემდე დაცულია გელათში,[49] მაგრამ მიწისძვრით დანგრეული განჯის დარბევას ერთი შესაძლებელი შედეგი შეიძლება ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევაც: მუსლიმთა უკიდურესი გაღიზიანება და მათი ძალების კონსოლიდაცია. ყარა-სონყური სწრაფად დაბრუნდა განჯაში, დაიწყო მისი აღდგენა-განახლება და წამოიწყო საომარი მოქმედებები საქართველოს წინააღმდეგ.

'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანის თანახმად, ყარა-სონყურს დაუმარცხებია, „დაუმცირებია" ქართველები და დაუხოცია მათგან დიდძალი, მაგრამ ამავე დროს მემატიანე ცდება, როცა ყარა-სონყურს მიაწერს საქართველოში არარსებული ახლადაშენებული ქალაქ განჯის დანგრევასა და განჯის კარების ისევ განჯაში დაბრუნებას (ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდარი, 1900: 173).

ყარა-სონყურის ორ წარმატებით ლაშქრობას იხსენებს მხითარ გოშიც. ის აღნიშნავს, რომ მან "შეაშფოთა იხინი (ქართველები) და შეაძრწოლა. აიღო მათი გამაგრებული ციხე-ხიმაგრეები, დააცხრო იხინი და დაბრუნდა იქიდან მთიანი გედამით" (მხ.გოში, 1968:40).

---

48 მხითარ გოში მას უბრალოდ ივანეს სახელით იხსენიებს (მხ.გოში, 1968:39). ზ.ბუნიატოვის აზრით ის ივანე მხარგრძელია (*Буниятов, 1978:192*). ლ.დავლიანიძე ქართველთა ამ სარდალს მართებულად აიგივებს ივანე აბულეთის ძესთან (დავლიანიძე, 1968:28). მაგრამ ამავე დროს უკრიტიკოდ იღებს ვარდანის ცნობას იმის თაობაზე, რომ ივანე აბულეთის ძე დემეტრემ სიკვდილით დასაჯა 1132 წ. (დავლიანიძე, 1968:31). 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანის თხზულებაში ქართველთა სარდლის სრული სახელია **ივანი იბნ აბი ლ-ლაიმ** (ალ-ისფაჰანი/ალ-ბუნდარი, 1900:173). ჰუტსმამ პირველად გააიგივა ის ივანე აბულეთის ძესთან (ალ-ისფაჰანი/ალ-ბუნდარი, 1889:190. იხ. აგრეთვე მარგარიანი, 1975:83). არაბ. ل ზეპირ მეტყველებაში ხშირად გვაძლევს თ-ს. ამის გამო „აბუ ლ-ლაიმ" ქართულში შემოვიდა და დამკვიდრდა აბულეთის ფორმით. ამრიგად, ვარდანის ინფორმაციის საწინააღმდეგოდ, მხითარ გოშისა და 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანის ცნობებით, ივანე აბულეთის ძე ცოცხალია 1139 წელსაც. სამუელ ანეცისა და ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატიანის თანახმად ივანე აბულეთის ძე დემეტრეს სიკვდილით დაუსჯია 1145 წ. (სამ.ანეცი, 1893:133; ქც.I, 1955:367). ეს თარიღი, რომელიც მართებულად მიგვაჩნია, მიღებული აქვთ გ.ნადირაძესა და ჰ.მარგარიანს (ნადირაძე, 1973:64; *Маргарян*, 1979ა:62; იხ. აგრეთვე: კვაჭანტირაძე, 1989:105-6).

49 კარებზე ამოკვეთილი ქართული წარწერა იუწყება, რომ ის ჩამოტანილია დემეტრე I-ის მეფობის მე-13 წელს, ე.ი. 1138 წ. (*Brosset*, 1851ბ:40-1; ქრონიკები, 1892:248). განჯის კარებზე არის უფრო აღრეული არაბული წარწერაც, რომლის თანახმადაც ის გაუკეთებია მჭედელ იბრაჰიმ ბ.უსმან ბ.ანქავაიჰს შადდადიანი შავირ ბ.ფადლის ბრძანებით (*Альтман*, 1949:26-27). იქვე იხ.ლიტერატურა ამ საკითხზე).

სამუელ ანეცი აზუსტებს არრანის ათაბაგის ლაშქრობის ერთ მიმართულებას: 1139 წ. ყარა-სონყურს ივანე აბულეთის ძე დაუმარცხებია განჩენჭში[50] (სამ. ანეცი, 1893:132), იგივე გაჩიანში (*Brosset*, 1850:462; მარგარიანი, 1975:83-4) მდ.დებედას ქვემო წელზე, მდ.ხრამის მარჯვენა ნაპირას იმ ველზე, რომელსაც სომხურ წყაროებში ეწოდება ვრაც-დაშტი (მუსხელიშვილი, 1980:39).

ყარა-სონყურის სიკვდილის შემდეგ ახალმა გამგებელმა, სულტან მას'უდის მიერ წარმოგზავნილმა ჩავლი ატ-ტუღრილიმ ბრძოლით აიღო განჯა, ხელთ იგდო მისი ამირა ხუჰტუღტი (კუთლუღი?), რომელიც აქ ყარა-სონყურმა დანიშნა და თვალები დასთხარა მას. შემდეგ ჩავლიმ დაიპყრო ხაჩენის ციხეები და აიღო ტავუშიც, საიდანაც განდევნა კვირიკეს ძე აბასი (მხ.გოში, 1968:41-2).

ჩავლი ატ-ტუღრილის მმართველობის (1140-41—1146) დროს პირდაპირი მონაცემები არრანის თურქ-სელჩუკებთან საქართველოს სამხედრო კონფრონტაციისა არ გაგვაჩნია, მაგრამ საფიქრებელია, რომ დემეტრე I-ისათვის სასიამოვნო არ იქნებოდა ჩავლის წარმატებები ხაჩენში. აღსანიშნავია ისიც, რომ კვირიკიანმა აბასმა ტავუშის დაკარგვის (სომხური ერით 594/13. II. 1145 — 12. II. 1146 წ.) შემდეგ თავშესაფარი ისევ საქართველოში პოვა (მხ.გოში, 1969:41) და საფიქრებელია, რომ დემეტრე I მას აქტიურ დახმარებას უწევდა ჩავლის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ჩავლი ატ-ტუღრილის გარდაცვალების (1146 წ. შემოდგომა) შემდეგ არრანის გამგებლად დანიშნულმა ფახრ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან ბ.ტუღან-იურექმა დაუყოვნებლივ დაიწყო სამზადისი საქართველოს დასალაშქრად. მხითარ გოშის ცნობით: "სულტნის ბრძანების თანახმად [ის] მოვიდა არრანის ოლქში და დაიპყრო ერთიანად. ამასთანავე გაბოროტებული იყო ხიძულვილით ქართველთა მეფის მიმართ (და) იმუქრებოდა მთელი იმ მხარის გადაწვით, რომელიც კი მის მფლობელობაში იყო" (მხ.გოში, 1968:41).

ფახრ ად-დინის „გაბოროტება და სიძულვილი" საქართველოს მეფისადმი და მისი სამხედრო სამზადისი, საფიქრებელია, საკმაოდ გახმაურდა. ამას მოწმობს მხითარ გოშის ცნობა, რომ მისი ამ "ხამინელ მუქარათა გამო, შიშისაგან შეშფოთებული დედაქალაქის წმიდა მონახტრები ჰადბატი და სანაჰინი მხოლოდ ლოცვებით სახოებდნენ და ღმერთს შეხთხოვდნენ ყველა მორწმუნის გადარჩენას" (მხ.გოში, 1968:42).

ფახრ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან ბ.ტუღან-იურექის სამზადისს ქართველებზე

---

50 ლ. დავლიანიძე ცდილობს, რომ 1139 წ. ბრძოლებს დაუკავშიროს ყარა-სონყურის დამარცხება ნორბერდში. ის წერს: „საფიქრებელია, რომ ქართველთა ლაშქარმა მოულოდნელად შემოჭრილ ათაბაგს ფეხდაფეხ სდია, მიუსწრო და დაამარცხა" (დავლიანიძე, 1968:29), მაგრამ, როგორც ვნახეთ, ნორბერდთან ყარა-სონყური დამარცხდა გაცილებით ადრე, 1128 წ.

სალაშქროდ აღნიშნავს 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანიც (**აღ-ისფაჰანი/აღ-მუნდარი 1900:197**). ალ-ჰუსაინი მიუთითებს, რომ მან "**გაგზავნა ამირები ქართველებთან საბრძოლველად. ის გზავნიდა მათ ერთი მეორეზე მიყოლებით, ისე რომ არავინ დაიტოვა თავისთან**" (**აღ-ჰუსაინი: 658**). ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური მოგვითხრობს, რომ ფახრ ად-დინისადმი დაქვემდებარებულმა ამირებმა "**განჯას მიადწიეს და შეერთდნენ ქართველთა მხარეში, შამქორისა და ციხე-სიმაგრე ასმან-ბინის მიდამოებში**" (**ზაჰირ ად-დინ ნიშამური: 62; თოფურია, 1975:228**), მაგრამ ბრძოლა არ დაწყებულა. ფახრ ად-დინი 541 წლის ზუ ლ-ka'დას თვეში /4. IV—3. V. 1147 წ. მსხვერპლი შეიქმნა სულტან მას'უდის თანხმობით მოწყობილი თურქი ამირების შეთქმულებისა. არარანი და აზერბაიჯანი გადაეცა ამ შეთქმულების ერთ-ერთ მთავარ მონაწილეს ხასს-ბექ ფალანგ-არის, მაგრამ ის ფაქტობრივად სულტნის კარზე იმყოფებოდა და ამ მხარეებს მისი მოხელეები განაგებდნენ.

მხითარ გოში მოგვითხრობს ხასს-ბექის ბრძოლაზე ფარსის გამგებელ ბოზაბასთან, რაც 1147 წლის ივლისში მოხდა და წერს, რომ ამის შემდეგ, ალბათ იმავე 1147 ანდა 1148 წ. განჯის დაუფლებას შეეცადა ვინმე ამირა ერგიში (რომელიც არდებილის ზემოხსენებული მფლობელი ალუშ/არლუში უნდა იყოს). განჯის თავკაცებმა დახმარება სთხოვეს დემეტრე I-ს. მეფემ გაგზავნა ჯარები და ქართველთა ჩარევის შემდეგ "**ერგიში გაიქცა და სპარსეთის მხარეებში დაბრუნდა**" (**მხ.გოში, 1968:43**).

ზემომოტანილი ამბების გადმოცემასთან ერთად სომეხი მემატიანე იმასაც იუწყება, რომ ამ დროისათვის, 1147-48 წ. რუსუდანი, დემეტრეს ასული, სულტნის, ე.ი. მას'უდის მეუღლე იყო (**მხ.გოში, 1958:485**).[51] აქვე აღვნიშნავთ, რომ მას'უდის სიკვდილის შემდეგ რუსუდანი ითხოვა მისმა ძმამ, ტახტის მაძიებელმა სულაიმან-შაჰმა. ეს მოხდა 1153 წ. მიწურულს, ან უფრო 1154 წ. დამდეგს, როცა მან დროებით დაიკავა ჰამადანი. ქორწინება ხანმოკლე აღმოჩნდა. ქორწინების ღამეს სულაიმან-შაჰს შეატყობინეს, რომ მის წინააღმდეგ მზადდებოდა შეთქმულება და ის იძულებული გახდა მიეტოვებინა „ქართველთა მეფის ასული" (**ბინთ მალიქ ალ-ქურჯ**), „**აბხაზი ქალბატონი**" (**ხათუნ ალ-აბხაზიეა**) და გაქცეულიყო (**აღ-ისფაჰანი/აღ-მუნდარი, 1900:214; ჯაფარიძე,**

---

51 მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკის" ქართული და რუსული თარგმანებიდან იქმნება მცდარი შთაბეჭდილება იმისა, რომ რუსუდანი 1147-48 წ. კი არ იყო, არამედ მომავალში უნდა გამხდარიყო სულტნის მეუღლე (**მხ.გოში, 1968:30,43; მხ.გოში, 1960:15**. საკონტროლოდ იხ. ინგლისური თარგმანი, **მხ.გოში, 1958:485**). აქვე მოვიტანთ ერთ ცნობას, რომელიც შეიძლება საინტერესო იყოს რუსთველოლოგებისათვის: რუსუდანის დედამთილს, მას'უდის დედას სახელად ერქვა **ნისთ ანდარ ჯაპან** — "[მსგავსი] არვინ არის ქვეყნად" (ალ-ისფაპანი/ალ-ბუნდარი, 1900:158; ალ-ჰუსაინი:598), რაც ქართულში გვაძლევს ნესტან-დარეჯანს (ჩაიკინი, 1938:21-2).

1992ა:124).[52]

ჩვენთვის უცნობია, თუ რამ განაპირობა რუსუდანის ქორწინება მას'უდზე და ვინ იყო მისი ინიციატორი. ქორწინება თითქოსდა ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო საქართველოს სამეფო კარისათვის, რადგანაც დემეტრე I-ს რუსუდანის სანაცვლოდ "როგორც მიხაგებელი მიცემული ჰქონდა განძაკი"(ლაჯ-ლიანიძე, 1968:43,30). შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მეფე იღებდა გადასახადებს განჯიდან, მაგრამ ფაქტობრივად და იურიდიულად ეს ქალაქი ისევ ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს შემადგენლობაში რჩებოდა და მისი მმართველები სულტან მას'უდის მიერ ინიშნებოდა.

ერთი ასეთი მმართველი იყო ამირა როვადი *resp.* რავადი. მის დროს განჯაზე არრანის თურქმენების მხარდაჭერით პრეტენზია განაცხადა სულტნის ვაუმა ჯახ'რ-შაჰმა. როვადის თხოვნით დემეტრემ დიდი ჯარი გაუგზავნა მას და აოტა სელჩუკი უფლისწული (მხ.გოში, 1968: 43-45). სომეხი მემატიანე ამ ამბების ქრონოლოგიაზე არ მიუთითებს, მაგრამ მისი დაზუსტება შესაძლებელია.

ჯახ'რ-შაჰი არის სულტან მუჰამად II ბ. მაჰმუდის ძმა ჩაღრი-შაჰი, რომელსაც მხარს უჭერდა ათაბაგი აიაზი (*Dowsett*, 1958:486,შენ. 3). ის ასპარეზზე გამოვიდა მაშინ, როცა სულაიმან-შაჰი პირველად დაეუფლა ჰამადანს (548/1153-54 წ.). 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანი წერს, რომ ჩაღრი-შაჰმა საფიქრებელი გაუჩინა ელდიგუზსა და ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბას (აყ-სონყორს), როცა ისინი დაუკავშირდნენ სულაიმან-შაჰს. სულაიმან-შაჰის გაქცევის შემდეგ სულტანმა მუჰამადმა დააპატიმრა ჩაღრი-შაჰი (ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდაჯი, 1900:222). სხვა ცნობით ჩაღრი-შაჰი დაიჭირა და ძელზე ჩამოკიდა ელდიგუზმა (მხ.გოში, 1968:46). ამის შემდეგ მან დაიკავა განჯა, რომელსაც ამირა როვადი ფლობდა. ეს მოხდა 1154 წ. ამრიგად, ჯახ'რ-შაჰს პრეტენზია განჯაზე 1153-1154 წწ. მიჯნაზე უნდა ჰქონოდა და დემეტრეც სწორედ ამ პერიოდში უნდა ჩარეულიყო ხელახლა განჯის საქმეებში.

ალ-ჰუსაინის ერთი ცნობით, XII ს. 60-იანი წლების დასაწყისში ქართველები მოითხოვდნენ ხარკს შამს ად-დინ ელდიგუზისგან განჯა-ბაილაკანიდან, რომელიც უკვე რამდენიმე წელი ('იდდათ ხინნინ) მეფის ხაზინაში აღარ შედიოდა (ალ-

---

52 საერთოდ, გარდაცვლილი ძმის ცოლზე ქორწინება უცხო არ იყო იმდროინდელ ისლამურ სამყაროში და ეს წესი მოგვიანებით შეშნეული აქვს იოანე ბატონიშვილს (იოანე ბატონიშვილი, 1984:36). თამარის მეორე ისტორიკოსის მითითებები ამის თაობაზე, რომ რუსუდანი იყო „სძალყოფილი დიდთა სულტანთა შამირამეთი და დედოფალი ყოვლისა ხუარასნელთა უფლებისა" (ქც, *II*, 1959:115) მკვლევარებს ადრე საფუძველს აძლევდა, რომ რუსუდანის ქმრად (მას'უდის გარდა) ეგულისხმათ სულტნები სანჯარი, არსლან-შაჰი და სულაიმან-შაჰი (*Еремян*, 1946:400; კაკაბაძე, 1966:107; ბას. ეზოსმოძღ., 1985:19-21,53, შენ. 3). რუსუდანის შესაძლებელ ქმართა შორის დასახელებული იყო ხვარაზმ-შაჰი კუტბ ად-დინ მუჰამადი (1097-1127) და კიევის მთავარი იზიასლავიც (*Toumanoff*, 1976:123; ცინცაძე, 1956:176).

ჯუსაინი: 88მ). განჯა-ბაილაკანის დახარკვა 40-იანი წლების მიწურულისა და 50-იანი წლების დასაწყისის ვითარებას ასახავს, როცა დემეტრე ერეოდა არრანის საქმეებში, მაგრამ საქართველოს სამეფო კარის ეს უდავო წარმატება (სტეფნაძე, 1990:46) არრანის მიმართულებით სელჩუკებთან ბრძოლაში ხანმოკლე აღმოჩნდა. ვითარება აქ შეიცვალა 50-იანი წლების შუა ხანებიდან.

1153-1154 წლები. ურთიერთობები ყარსისა და არზრუმის საამიროებთან

XVI ს. ორი ოსმალო ისტორიკოსი რაჰიმი-ზადე "ზაფარ-ნამეში" და მ.ალი "ნუსრათ-ნამეში" შოგვითხრობენ, რომ 1153 წ. ყივჩაღთა ლაშქრებმა აიღეს და მოაოხრეს ყარსი. ასე აქვს ეს ცნობა დაფიქსირებული მ.ფ. კირზიოღლუს ერთ თავის ნაშრომში (*Kirzioğlu*, 1967:362). მანამდე მკვლევარი ეხება ყივჩაღთა როლსა და მათ დამსახურებას ბაგრატიონთა სამეფოს აღორძინებაში.[53] იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ის ყივჩაღები, რომლებმაც აიღეს ყარსი, საქართველოს სამეფოს სამხედრო ძალებს წარმოადგენდნენ და მართლაც, უფრო ადრეულ მონოგრაფიაში ყარსის ისტორიის შესახებ, მ.ფ.კირზიოღლუ ყარსის აღებას ყივჩაღ-ქართველთა ჯარებს უკავშირებს (*Kirzioğlu*, 1953:387). ამრიგად, ირკვევა,რომ რაჰიმი-ზადე და მ.ალი (რომელთა ზემოდასახელებული შრომები ჩვენთვის ხელმიუწვდომელია) ფაქტობრივად მოგვითხრობენ ჩვენი ისტორიოგრაფიისათვის დღემდე უცნობ, საქართველოს მძლავრ შეტევას ყარსის საამიროზე, რომელსაც განაგებდა ქარამ ად-დინი. ყარსი აღებულ იქნა, მაგრამ მისი შენარჩუნება ვერ მოხერხდა. 548/1153-54 წ. ყარსის ციხის საამშენებლო წარწერა იუწყება, რომ კედლები განუახლებია არზრუმის ამირას 'იზზ ად-დინ სალთუკის ვეზირს ფირუზ-აკაის. ა.ხაჩატრიანი ვარაუდობს, რომ სალთუკიანი ამირას ლაშქარი ფირუზ-აკაის მეთაურობით მიწვეულ იქნა ყარსის გამგებლის დასახმარებლად (*Хачатрян*, 1987:172). მოხდა თუ არა შეტაკება არზრუმელებსა და ქართველებს შორის, უცნობია. ფაქტია, რომ რაღაც მიზეზით დემეტრე I-მა ამჯობინა დაეცალა ყარსი, რომელიც ერთ ხანს სალთუკიანთა გავლენის სფეროში მოექცა.

წარმატებამ ყარსში, როგორც ჩანს, 'იზზ ად-დინ სალთუკს ილუზია შეუქმნა, რომ ანისსაც დაიკავებდა. ამის საბაბი მას ანისის გამგებელმა ფახრ ად-დინ შაღდადმა მისცა. ფახრ ად-დინმა მოიმიზეზა, რომ დასუსტდა, ქართველთაგან ანისის დაცვა აღარ შეეძლო და 'იზზ ად-დინს შესთავაზა ეყიდა ქალაქი. ალ-ფარიკი, რომელიც ვრცლად მოგვითხრობს ამ ამბავს, წერს, რომ ანისის გამგებელმა სალთუკიანს ქალიშვილი სთხოვა ცოლად. 'იზზ ად-დინმა პირობა მისცა, მაგრამ

---

53 საერთოდ კი მ.ფ.კირზიოღლუს, ისევე როგორც სხვა თანამედროვე თურქ მკვლევარებს, ახასიათებს XII–XIII სს . საქართველოს ისტორიაში ყივჩაღთა როლის მეტისმეტი გაზვიადება (შენგელია, ჩეჩელაშვილი, 1976:172-73,174. შენგელია, 1989: 156-58, 164-65).

შემდეგ მან თავისი ასული არზან-ბითლისის ამირას ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰს მიათხოვა (ალ-ფარიჯი, 1908:328; *Minorsky*, 1953:87). პ.თოფურია ასკვნის, რომ „ანისის ამირა შეურაცხყო ამ ფაქტმა და შურისძიება განიზრახა" (თოფურია, 1975:101). მან გადაწყვიტა, რომ სალთუკი დემეტრე I-ის ხელით დაესაჯა და როცა არზრუმის ამირა ანისს მიადგა, ეს ამბავი შეატყობინა ქართველთა მეფეს, რომელიც ანისიდან დაახლოებით ერთი დღის სავალზე, ბაზვაის[54] მთასთან იყო დაბანაკებული (ალ-ფარიჯი, 1908:328). დემეტრე I-მა, ცხადია, არაფერი იცოდა შადდადიანის ინტრიგებისა და ორმაგი თამაშის შესახებ. მისთვის ერთი რამ იყო აშკარა: 'იზზ ად-დინ სალთუკს ყარსის დაკავების შემდეგ ანისის დაუფლებაც სურდა, რაც მნიშვნელოვნად გააძლიერებდა მის პოზიციებს. დემეტრე I სწრაფად დაიძრა ანისისკენ, მოულოდნელად დაეცა სალთუკის ჯარს და სასტიკად დაამარცხა იგი. "ეს იყო ხამინელი დღე მუსლიმთათვის" — წერს ალ-ფარიკი და როგორც მისი ცნობიდან ირკვევა, ბრძოლაში დაიღუპა და ტყვედ ჩავარდა სალთუკის მრავალი მეომარი. დატყვევებულთა შორის იყო 'იზზ ად-დინ სალთუკიც, რომელიც შემდეგ სირიის (აშ-შამ), დიარ-ბაქრისა და დიარ-რაბი'ას მუსლიმმა გამგებლებმა 100 ათას დინარად გამოისყიდეს (ალ-ფარიჯი, 1908:328).

იბნ ალ-ასირი 'იზზ ად-დინ სალთუკთან ბრძოლის თარიღად ასახელებს 548/29. III. 1153 — 17. III.1154 წ. (იბნ ალ-ასირი, *X*:190), ალ-ფარიკი— 549/18. III. 1154 – 6. III.1155 წ. (ალ-ფარიჯი, 1908:328), ხოლო სამუელ ანეკი სომხური ერით 603/11. II. 1154 – 10. II. 1155 წ. (სამ. ანეკი, 1893:134). ბოლო ორი ავტორის, როგორც თანამედროვეთა ჩვენება უფრო სარწმუნოა და ვ.მინორსკის კვალდაკვალ (*Minorsky*, 1953:86-7. შენ. 3; თოფურია, 1975:101) შეიძლება მივიღოთ, რომ დემეტრემ სალთუკი დაამარცხა 1154 წ.[55]

არზრუმის ამირაზე გამარჯვებას არ მოუტანია დემეტრე I-ისათვის ახალი ტერიტორიები. ანისი ისევ შადდადიანთა ხელში დარჩა. არზრუმზე ქართველებს 1154 წ. არ ულაშქრიათ, მაგრამ სალთუკის დატყვევებითა და შემდეგ მისი განთავისუფლებით დემეტრე I-მა მიაღწია სალთუკიანი ამირას ნეიტრალიზაციას. მეფემ დააფიცა სალთუკი, რომ ის, ვიდრე ცოცხალი იყო, "**ადარ დასცემდა მახვილს დემეტრესა და მიხი შვილების წინააღმდეგ და ადარც ლაშქრით შეეყრებოდამათ**" (ალ-ფარიჯი, 1908:361; *Minorsky*, 1953:90; ჯაფარიძე, 1989:174). როგორც შემდგომმა მოვლენებმა უჩვენეს, არზრუმის ამირას არ დაურღვევია თავისი ფიცი.

---

54 ვ.მინორსკის აზრით, შესაძლოა, ეს არის ბეზობდალი, გურმის აღმოსავლეთით (*Minorsky*, 1953:87, შენ.2).

55 ქართულ ისტორიოგრაფიაში 'იზზ ად-დინ სალთუკთან ამ კონფლიქტის შესახებ იხ.: ლორთქიფანიძე, 1970:106-107, ლორთქიფანიძე, 1979ბ: 267-63, სტეფნაძე, 1974:47; სტეფნაძე, 1990:32-3; თოფურია, 1975:100—101.

1156 წელი. სულტანი მუჰამად II საქართველოს საზღვრებთან

551 წ. ჯუმადა ალ-ულას თვეში /22. VI—21. VII. 1156 წ. ერაყის სელჩუკთა სულტანმა მუჰამად II ბ.მაჰმუდმა არეზის დაბლობზე, ნახჭევანთან სასტიკად დაამარცხა სულაიმან-შაჰ ბ.მუჰამადი, რომელმაც 1155 წ. ხალიფასა და შამს ად-დინ ელდიგუზის მხარდაჭერით ხელახლა განაცხადა პრეტენზია ტახტზე. ელდიგუზის ლაშქარი უწესრიგოდ გაიქცა. სულტანმა ხელთ იგდო დიდძალი ნადავლი, დაიკავა არრანის ნაწილი და დაბანაკდა ნახჭევანთან. ლტოლვილი სულაიმან-შაჰი მუჰამადის მომხრეებმა იგდეს ხელთ და მავსილის ციხეში გამოკეტეს.[56] ალ-ჰუსაინის ცნობით, მუჰამადი ნახჭევანში იმყოფებოდა, როცა "ქართველებმა მისწერეს მას და ითხოვეს მშვიდობა და [სულტანი] დაუზავდა მათ იმ [პირობით], როგორც [ქართველებს] სურდათ[57] (ალ-ჰუსაინი: 79ბ).

ალ-ჰუსაინი არაფერს ამბობს, მაგრამ ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ამ დაზავებას წინ უსწრებდა რაღაც დაპირისპირება საქართველოს სამეფოსა და ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს შორის. ზ.ბუნიატოვი ვარაუდობს, რომ საზავო წინადადება განაპირობა ქართველთა სურვილმა თავიდან აეცილებინათ სელჩუკთა მოსალოდნელი ლაშქრობა საქართველოზე, როგორც შურისძიება 548/1153-54 წ. ანისზე მათი თავდასხმის გამო (*Буниятов*, 1980: 232, შენ. 25). მკვლევარს, როგორც ჩანს, მხედველობაში აქვს ანისთან სალთუკის დამარცხება, მაგრამ ამ დროს არც ანისი და არც არზრუმი არ შედიოდა სელჩუკი სულტნის ინტერესების სფეროში. უფრო მოსალოდნელია, რომ შამს ად-დინ ელდიგუზის დამორჩილების შემდეგ მუჰამადს სურდა უზრუნველეყო არრანის — ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს ამ უმნიშვნელოვანესი სასაზღვრო ოლქის უსაფრთხოება ქართველთა თავდასხმებისგან და გარკვეული პოლიტიკური დემარშის შემდეგ საამისო გარანტიები მიიღო საქართველოს სამეფო კარისგან (ჩვენთვის უცნობია, თუ ვინ იყო ამ დროს მეფე: დემეტრე I თუ გიორგი III).

50-იანი წლების მიწურული და 60-იანი წლების დასაწყისი: ურთიერთობა არრანთან

ბრძოლებმა ყარსისა და არზრუმის საამიროებთან, შიდა პოლიტიკურმა გართულებებმა (დავით V-ის მიერ დემეტრე I-ის გადაყენება ტახტიდან) მოადუნეს საქართველოს სამეფო კარის ყურადღება არრანისადმი, სადაც უაღრესად გაიმაგრა პოზიციები შამს ად-დინ ელდიგუზმა. 1154 წ. მან ხელთ იგდო მთელი არრანი

---

56 ამ ამბების ქრონოლოგიის შესახებ იხ. *Буниятов*, 1980:232, შენ. 24,25. უფრო ადრე, ზ.ბუნიატოვი მუჰამადის ლაშქრობას არრანში არასწორად ბაღდადის ალყის (1157 წ.) შემდგომი ხანით ათარიღებდა (*Буниятов*, 1978:42-43).

57 ზ.ბუნიატოვისეული რუსული თარგმანი ამ ცნობის ბოლო ნაწილისა: „а он (султан) даровал желанный для них мир" (ალ-ჰუსაინი: 79ბ) ქმნის იმის მცდარ შთაბეჭდილებას, რომ მუჰამადმა გულმოწყალება გამოიჩინა ქართველების მიმართ.

ქ.განჯითურთ, რომელიც ცოტა ადრე დემეტრე I-ის მოხარკე იყო. ვერ ვიტყვით, რომ ეს ქართველთა მხრიდან დაბრკოლების გარეშე მოხდა. მხითარ გოში, რომელიც ხოტბას ასხამს ელდიგუზის მოღვაწეობას, იხსენიებს მის ბრძოლებს ხაჩენის მთავრებთან და ქართველთა მეფესთან (**მხ.გოში, 1958:488**)[58] ბრძოლები გრძელდებოდა 1157 წელსაც. ამ წლის დასაწყისში სულტანმა მუჰამადმა ალეა შემოარტყა ბაღდადს. მას ახლდა აზერბაიჯანისა და ერაყის ჯარები შამს ად-დინ ელდიგუზის ლაშქრის გარდა. ამის მიზეზი თითქოსდა ისიც იყო, რომ ათაბაგი ამ დროს ქართველებს ებრძოდა (**აღ-ჰუსაინი: 74მ**). ბრძოლების შედეგებზე წყაროები დუმან, მაგრამ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ისინი არ იყო სანუგეშო საქართველოს სამეფო კარისთვის. ამას მოწმობს ის, რომ 60-იანი წლების დასაწყისში განჯიდან და ბაილაკანიდან უკვე მრავალი წლის მანძილზე საქართველოს სამეფოს ხაზინაში ხარკი აღარ შედიოდა (**აღ-ჰუსაინი: 88მ**).

შამს ად-დინ ელდიგუზის აღზევება-გაძლიერება, უეჭველია, არ იყო სასურველი საქართველოს სამეფო კარისთვის. ათაბაგსა და მის პროტეჟეს არსლან-შაჰს ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყავდა თვით ისლამურ სამყაროში. მათ შორის იყვნენ აბასიანი ხალიფა ალ-მუსთანჯიდი (1160—1172) და მისი ვეზირი იბნ ჰუბაირა. მუჰამად ალ-ჰამავიმ შემოგვინახა ერთი საინტერესო ცნობა იმის თაობაზე, რომ როცა ალ-მუსთანჯიდი გახდა ხალიფა (1160 წ.), იბნ ჰუბაირამ ბრძანა მიეწერათ ქართველთა მეფისთვის, რათა ის გამოსულიყო არრანის ქვეყნისა და აზერბაიჯანის წინააღმდეგ (**მუჰ.აღ-ჰამავი, 1960:83მ**).

რას შეეძლო განეპირობებინა ის ფაქტი, რომ მუსლიმთა სასულიერო მეთაურის ვეზირმა ქრისტიანი მეფე წააქეზა ისლამის ქვეყნების დასალაშქრად? ვიდრე ამ კითხვაზე გავცემდეთ პასუხს, საჭიროა მცირე ექსკურსი ჩავატაროთ სახალიფოს ისტორიაში.

ალ-მუსთანჯიდის მამის ალ-მუკთაფის (1136-1160) დროს აბასიანთა სახალიფომ ერაყში აღორძინება დაიწყო. ნიჭიერმა და ენერგიულმა ხალიფამ კარგად გამოიყენა ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს საშინაო გართულებები, რათა აღედგინა აბასიანთა საერო ხელისუფლება. მან თანდათან ჩამოიცილა თავიდან არასაიმედო თურქული სამხედრო ელემენტი და შექმნა ძლიერი პირადი გვარდია, რომელიც ბერძენი და სომეხი მონებით დააკომპლექტა (**აღ-ჰუსაინი: 72ა; აღ-ისფაჰანი/აღ-მუნდარი, 1900:215; *Bosworth*, 1968:127; *Mason*, 1972:22**). 1153 წ. ბაღდადის მოსახლეობაზე დაყრდნობით მან ქალაქიდან გააძევა სელჩუკი სულტნის შიჰნა, ხოლო 1157 წ. ვეზირ იბნ ჰუბაირას ორგანიზატორული და დიპლომატიური ნიჭის წყალობით იხსნა ბაღდადი სულტან მუჰამადისა და მისი მოკავშირეების შეტევისაგან. სელჩუკ სულტნებთან ბრძოლაში ალ-მუკთაფი მოხერხებულად იყენებდა თურქი ამირებისა და ათაბაგების სეპარატიზმს. მის

58 მხითარ გოშის „ქრონიკის" ქართული თარგმანიდან იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ეს ბრძოლები მიმდინარეობდა ქართველ მეფესა და ხაჩენის მთავრებს შორის (დაულიანიძე, 1968:46).

მომხრეთა შორის იყო შამს ად-დინ ელდიგუზიც (*აღ-ჰუსაინი: 78ა და შმდ. Михайлова*, 1990:82).

ალ-მუკთაფის პოლიტიკას აგრძელებდა მისი მემკვიდრე ალ-მუსთანჯიდი, ერთადერთი აბასიან ხალიფებს შორის, რომელიც ზოგიერთი მონაცემით, ქართველი მხევლისგან (*უმ ალ-ვალად*) იყო ნაშობი (*აბ-ზაჰაბი, IV: 233; ალ-ხუიუდი: 442*). სახალიფოს პოლიტიკური წონა მის დროს გაიზარდა (*Михайлова*, 1990:82), მაგრამ პოლიტიკური ვითარების შეცვლასთან ერთად შეიცვალა ალ-მუსთანჯიდის დამოკიდებულება ელდიგუზისადმი. ძლიერი ათაბაგი, რომელმაც თავის კონტროლს დაუქვემდებარა არსლან-შაჰი, საშიში გახდა ალ-მუსთანჯიდისათვის. ხალიფასა და ათაბაგის გზები გაიყარა. ვეზირმა იბნ ჰუბაირამ ელდიგუზის წინააღმდეგ ფართო ფრონტის შექმნა დაიწყო. მან მისწერა რეის, მარაღის, ყუმის, არდებილის და ყაზვინის გამგებლებს და წააქეზა ისინი ელაშქრათ ათაბაგისა და არსლან-შაჰის წინააღმდეგ (*Буниятов*, 1978:48).

მუჰამად ალ-ჰამავის მიერ მოხსენიებული იბნ ჰუბაირას წერილი ქართველთა მეფისადმი სწორედ აბასიანთა ვეზირის დიდ დიპლომატიურ ღონისძიებათა ნაწილს წარმოადგენდა. ის მიმართული იყო შამს ად-დინ ელდიგუზისა და არსლან-შაჰის წინააღმდეგ. აბასიანთა დიპლომატია ცდილობდა თავისი მიზნებისთვის გამოეყენებინა ქრისტიანული საქართველოს სამხედრო პოტენციალი. ეს შეიძლება მომხდარიყო არა 1160 წ., როგორც ამას იუწყება არაბი მემატიანე, არამედ ცოტა მოგვიანებით, 1161 წ. მაგრამ გიორგი III-მ ვერ გამოიყენა აბასიანთა ხალიფას მორალური მხარდაჭერა და ის დიდი პოლიტიკური და სამხედრო პრობლემები, რომლებიც იბნ ჰუბაირას დიპლომატიურმა ღონისძიებებმა შეუქმნეს შამს ად-დინ ელდიგუზს. 1160 წ. გიორგი III შაჰ-არმენთან ბრძოლებში აღმოჩნდა ჩათრეული. 1161 წ. მან მთელი ყურადღება ჩრდილოეთ სომხეთზე გადაიტანა. ამასობაში ელდიგუზმა მძიმე ბრძოლებში დაამარცხა მეტოქეები (*Буниятов*, 1978:48-50) და განიმტკიცა თავისი პოზიციები ჯიბალში. ძლევამოსილი ათაბაგი არრანში დაბრუნდა. ალ-ჰუსაინი წერს, რომ სულტანი და ელდიგუზი აწარმოებდნენ მიმოწერას ქართველებთან და ამ წერილებში ზოგჯერ იყო თანხმობა და ზოგჯერ კი დავა (*აღ-ჰუსაინი : 83ა*). მართალია, საქართველოს სამეფო კარს არ შეუწყვეტია ლაშქრობები არრანის მიმართულებით, მაგრამ მან, ვერ შეძლო ხელი შეეშალა არრანსა და აზერბაიჯანში ათაბაგთა ძლიერი სახელმწიფოს ჩამოყალიბებისათვის, რომელმაც, თავის მხრივ, დაიქვემდებარა ერაყის სელჩუკთა სასულტნო.

საქართველოს სამეფო კარს არ გააჩნდა რაიმე სერიოზული სოციალური დასაყრდენი არრანში, სადაც ქართული ფეოდალური სტრუქტურები უცხო და მიუღებელი იყო. შეუთავსებელი იყო მოპირდაპირე მხარეთა იდეოლოგია — ქრისტიანობა და ისლამი. არრანის მთავარი ქალაქი განჯა, რომლის დაკავებასაც ცდილობდნენ ქართველები, განიხილებოდა ისლამის სამყაროს უკანასკნელ სასაზღვრო ოლქად (*აღ-შაფეი: 91*). მუსლიმთა თვალსაზრისით მისი დათმობა

ნიშნავდა იმას, რომ "ამ სახაზდვრო ოლქში ადარ დარჩებოდა ისლამის ქვეყნის არცერთი ქალაქი, რომელიც მათი არ გახდებოდა. ამით დაემხობოდა ისლამის საფუძვლები, რომელთაც მოიცავდა წყვდიადი მას შემდეგ, რაც ისინი იყო გასხივოსნებული" (აღ-ჰუსაინი: 106ა).

თურქული ელემენტი უაღრესად სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა არრანში, რომელიც დაუსხლტა საქართველოს პოლიტიკურ გავლენას. შამს ად-დინ ელდიგუზი (სუქმან II-სთან ერთად) გადაიქცა იმ პოლიტიკურ ძალად, რომელიც XII ს. 60—70-იან წლებში დაუპირისპირდა საქართველოს სამეფოს პრეტენზიებს ჩრდილოეთ სომხეთში.

1160—1161 წლები. ომები შაჰ-არმენთან და მის მოკავშირეებთან

თამარის პირველი ისტორიკოსი მოგვითხრობს , რომ გიორგი III გამეფების შემდეგ, ალბათ 1160 წ. (*Brosset*, 1851ა:254; ლორთქიფანიძე, 1979ბ: 268) დაიძრა "ქალაქსა ზედა კაჲზევანსა და წარმოტყუენა ყოველნი კვენები კლდოვანი და ქალაქები ამორნისა, სომეხთა მეფედ წოდებულისა შაჰერმენისა"(ქც.*II*, 1959: 5). ამრიგად, მას დაულაშქრავს ვანანდის სამხრეთითა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით არეზის მარცხენა და მარჯვენა ნაპირებზე მდებარე სუქმან II-ის სამფლობელოები. ამ შორეული რეიდის განხორციელება მოსახერხებელი იყო ტაშირიდან, შირაკის გადაჭრით. შესაძლოა, რომ მეფე აპირებდა დაეჭირა ყარსისა და ანისის სამხრეთით მდებარე სტრატეგიული ხაზი (მის შესახებ იხ.: **გელეჯანიშვილი, 1991 №3:33**) და სამხრეთიდან მოეხდინა შადდადიანთა ანისის ბლოკირება.

შაჰ-არმენმა სწრაფი რეაგირება მოახდინა გიორგი III-ის აქციაზე. 1160 წ. ოქტომბერში სუქმან II–ის ლაშქარი მისი სიმამრის ადრადინის (ბადრ ად-დინი?) სარდლობით მეფის წინააღმდეგ დაიძრა. თურქებს თან ახლდნენ გამუსლიმებული ქართველებიც რენეგატ ვასაკის[59] მეთაურობით, რომელმაც მეგზურობა იკისრა. ბრძოლა მოხდა ოლთისის ოლქში, სადაც შაჰ-არმენის ჯარს შესვლა შეეძლო ვანანდის — ყარსის საამიროს ტერიტორიის გავლით. ჩანს, ყარსი ამ დროს სუქმან II-ის გავლენის სფეროში იყო. ბრძოლა ქართველთა გამარჯვებით დასრულდა. მათ აიტეს მტერი, ბევრი დახოცეს და ხელთ იგდეს ტყვედ სამასი ამირა (**გრ.ხუცესი, 1858: 361-62**).

სამხედრო კონფრონტაციამ შაჰ-არმენთან კულმინაციას მიაღწია მომდევნო წლებში.

---

59 შესაძლოა, ვასაკი თბილისის ის ამირაა, რომლის დაპატიმრებაც სურდა ახლადგამეფებულ გიორგი III-ს. მხითარ გოშის ცნობით, ვასაკი საქართველოდან გაიქცა და თავი შეაფარა არზრუმის ამირას 'იზზ ად-დინ სალთუკს, რომელსაც მან დახმარება გაუწია ქართველებთან ტყვეობის (1154 წ.) დროს (დავლიანიძე, 1968:47; ლორთქიფანიძე, 1979ბ :268).

1161 წ. ანისის სამღვდელოება (არაბ. كُوسُوس) აუჯანყდა შადდადიან ამირას ფადლუნ V-ს, დაამხო ის და ქალაქი გიორგი III-ს გადასცა (დაწვრილებით იხ.: ლორთქიფანიძე, 1970:107; თოფურია, 1975:102-3). ეს მოხდა მუსლიმური კალენდრის ჯუმადა ალ-ულას თვეში ე.ი. 28 აპრილიდან 27 მაისის ჩათვლით (ალ-ფარიკი, 1908:361), ან უფრო 13 ივნისს (სამ.ანეცი, 1893:137; მარგარიანი, 1980:106). 35 წლის შემდეგ ქართველები ხელახლა დაეუფლნენ ამ მნიშვნელოვან ქალაქს, მაგრამ მალე გაირკვა, რომ ანისის საკითხი არ მიეკუთვნებოდა მხოლოდ საქართველოს სამეფოსა და შადდადიანთა ურთიერთობების სფეროს. ანისის დაუფლება ამიერკავკასიაში გაბატონების კარგი საწინდარი იყო (თოფურია, 1975: 104). შირაკში ქართველთა გამოჩენა მიუღებელი აღმოჩნდა სუქმან II-ისთვის, რომელიც თავად მეთოდურად იმტკიცებდა პოზიციებს არეზის მარცხენა ნაპირზე. შაჰ-არმენმა, რომელმაც მანამდე მარაღის გამგებელთან ერთად მდ. სეფიდ-რუდთან სასტიკად დაამარცხა შამს ად-დინ ელდიგუზის ვაჟი ფაჰლავანი, შეკრიბა თავისი მოკავშირეები და "მაწვეველ იქმნა ყოვლისა შამისა, ჯაზირისა და დიარბაგისა თურქთა თანა გარდმანისათა" (ისტ. და აზმ. მარავანდ., ქც. *II*, 1959:6). ეს რაიონები ცნობილია: სირია, დიარ-ბაქრი და ალ-ჯაზირას დანარჩენი მხარეები— დიარ-რაბი'ა და დიარ-მუდარი. გარდმანის ნაცვლად უნდა წავიკითხოთ გარმიანი (*Brosset*, 1850:387; ჯავახიშვილი, 1965:230). ამ დროს გარმიანელი თურქები ჯერ კიდევ განსახლებული იყვნენ მალატიის რაიონში.[60] თურქების გარდა შაჰ-არმენის ჯარში იყვნენ არაბებიც ჰიჯაზიდან (ალ-ფარიკი, 1908:361) — პროფესიონალი მეომრები, რომლებიც მოქირავნეობას ეწეოდნენ.

ალ-ფარიკისა და თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობებით ირკვევა, რომ სუქმან II-ის კოალიციის წევრები იყვნენ: „არდოხის ძე" — მარდინის ართუკიანი მფლობელის ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზის შვილიშვილი ნაჯმ ად-დინ ალბი (მარგარიანი, 1975:86),[61] არზრუმის სალთუკიანი ამირა 'იზზ ად-დინ სალთუკი[62], არზანისა და ბითლისის ამირა ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰი[63] და, აგრეთვე, ყარსისა და სურმარის მფლობელი (ალ-ფარიკი, 1908: 361; ქც, *II*, 1959:7).

საქართველოსთან ბრძოლით ყველაზე ნაკლებად, ალბათ, ნაჯმ ად-დინ ალბი იყო დაინტერესებული. მართალია, ის იძულებული გახდა ანგარიში გაეწია ძლიერი

---

60 ეს არ არის „მარდინის ქვეყანა", როგორც ამას მათეოს ურჰაეცის მიხედვით ფიქრობს ჰ.მარგარიანი (მარგარიანი, 1975:86).

61 და არა კუტბ ად-დინ ილ-ღაზი II, როგორც ეს მიჩნეულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ჯავახიშვილი, 1965:232; ლორთქიფანიძე, 1970:108; ლორთქიფანიძე, 1979ბ:269; სტეფნაძე, 1985ა:128; *Лордкипанидзе* , 1974:129).

62 ქართველი მემატიანე მას შეცდომით სელჩუკიანს უწოდებს (ქც. *II*, 1959:7).

63 ფახრ ად-დინი იყო ტუღან-არსლან ალ-აჰდაბის (კუზიანის) ძე და არა მისი შვილიშვილი, როგორც ამას არასწორად მიიჩნევს ჰ.მარგარიანი (მარგარიანი, 1975:87).

და გავლენიანი სუქმან II-ისთვის (რომლის მფარველობასაც ეძიებდა ნურ ად-დინ მაჰმუდ ბ.ზენგისთან დაპირისპირების დროს), მაგრამ არა ჩქარობდა. მანასკერტში მისულმა ალბმ შეიტყო კოალიციის მარცხის ამბავი და ისევ უკან, მარდინში დაბრუნდა (აღ-ფარიჯი, 1908: 361).

შაჰ-არმენი სუქმან II და მისი მოკავშირეები ივლისის ბოლოს მიადგნენ ანისს და შემოეწყვნენ მას (აღ-ფარიჯი, 1908 :361). გიორგი III სწრაფად დაიძრა მტერზე. ვიდრე ბრძოლა მოხდებოდა, მუსლიმთა კოალიციამ კიდევ ერთი დანაკლისი განიცადა. მეფის მიახლოებისას 'იზზ ად-დინ სალთუკს, როგორც ალ-ფარიკი იუწყება, გაახსენდა ის ფიცი, რომელიც მან მისცა დემეტრეს — თავის სიცოცხლეში არ გამოსულიყო მისი შვილების წინააღმდეგ, „ითხოვა ცხენი" და ჩამოშორდა მოკავშირეებს (აღ-ფარიჯი, 1908:361; *Minorsky*, 1953:90). ძნელი სათქმელია, მისი ეს გადაწყვეტილება რაინდული ეესტი იყო თუ შიში მოსალოდნელი მარცხის წინაშე, მაგრამ ფაქტია, სალთუკის ჩამოშორებამ დაასუსტა კოალიციის ძალები. 1161 წ. 4 აგვისტოს[64] ანისის კარებთან გიორგი III-მ და მისმა სპასალარმა იოანე ორბელმა (სტ.ორბელიანი, 1978:43) გაანადგურეს თურქთა მრავალრიცხოვანი ლაშქარი.[65] "და ოდეს ჩამოშორდა სალთუკი — წერს ალ-ფარიკი – დამარცხდა მუსლიმთა ლაშქრები. დაეცა მათ [მტრის] მაზვილი და მოიკლა მათგან დიდძალი. გაიქცა შაჰ-არმენი ანიხიხ კარიდან, და [აგრეთვე] არზანის მფლობელი თავისი ცხენით. ტყვედ იქმნა მუსლიმთაგან ურიცხვი... მოიკლა უმეტესობა მისი მიმდევრებისა და ბედნიერია ის, ვინც გადაურჩა ბრძოლას[66] (აღ-ფარიჯი, 1908:361). მართლაც, ბედნიერი იყო ის, ვინც ხიფათს დააღწია თავი. ლტოლვილ შაჰ-არმენს მხოლოდ 400-ოდე მხედარი ახლდა თან (იბნ აღ-ასირი,*XI*: 278). დიდძალ ტყვეთა შორის იყო 6 სპასალარი და 150 დიდი ამირა (გრ.ხუცესი, 1858:362; ჯაჯანიშვილი,

---

64 ალ-ფარიკი და იბნ ალ-ასირი იუწყებიან, რომ ბრძოლა მოხდა შა'ბანში/26. VII – 23.VIII.1161 წ. (ალ-ფარიკი, 1908:361; იბნ ალ-ასირი, *XI*:278). სამუელ ანეცი ასახელებს 1 აგვისტოს (სამ. ანეცი, 1893:137), მაგრამ უფრო ზუსტი უნდა იყოს გრიგორ ხუცესი: ბრძოლა მოხდა 3 დღით ადრე მთვარის დაბნელებამდე, რაც 7 აგვისტოთი თარიღდება (გრ.ხუცესი, 1869:197, შენ. 3; მარგარიანი, 1980:108, შენ. 72), ე.ი. 4 აგვისტოს.

65 სომეხი მემატიანეები მუსლიმთა ლაშქარს 40 ან 80 ათასით საზღვრავენ (სტ. ორბელიანი, 1978:43; სამ. ანეცი, 1893:137; გრ. ხუცესი, 1858:362). პირველი ციფრი უფრო სწორი უნდა იყოს. XIII ს. ტბეთის საბარების ანდერძით გიორგი III-ს 3 ათასი მეომარი ჰყავდა (ჯავახიშვილი, 1965: 229, შენ. 2).

66 ბოლო ფრაზა, „ბედნიერია ის, ვინც გადაურჩა ბრძოლას" (არაბ. ვა ლ-მას'უდ მან სალლამა მინ ალ-ვაკ'ათი), რომლითაც ალ-ფარიკის სურს გააძლიეროს დამარცხებით გამოწვეული შთაბეჭდილება. ე.მინორსკიმ ასე თარგმნა: „But al–Mas'ud was among those who escaped from the affray" (*Minorsky*, 1953:90). მას'უდ, რაც ბედნიერს ნიშნავს, მინორსკის მსგავსად ასევე ადამიანის სახელად გაიაზრა ა.ტერ-ღევონდიანმაც (ტერ-ღევონდიანი, 1974:203).

1965:231), დიდებულები სუქმანის სახლიდან (აღ-ფარიჯი, 1908:361)[67]. ორ მათგანს ასახელებს ალ-ფარიკი. ესენია: ბადრ ად-დინი — ხლათის დედოფლის ძმა დედით და ისბაჰირდის (იგივე ისფაირდი, მდ.ბოჰტანის ჩრდილოეთ შენაკადზე) მფლობელი ჰ.ლდრი ალ-კ.რკ.ტფი (ჰალდრი კირკ-ტული) (აღ-ფარიჯი, 1908:361; *Minorsky*, 1953:91). ტყვეების ნაწილი ხლათის დედოფალმა და მავსილის ათაბაგის ვეზირმა ჯამალ ად-დინმა[68] დაიხსნეს,[69] ნაწილიც კი თვით გიორგი III-მ გაათავისუფლა.[70]

ანისთან გამარჯვებამ გიორგი III-ს ჩრდილოეთ სომხეთში მოქმედების თავისუფლება მისცა. მისი შემდეგი ღონისძიება იყო ლაშქრობა ქ.დვინზე, რომელიც მუსლიმთა კოალიციის, განსაკუთრებით კი აჰდაბიანთა სამხედრო ძალების განადგურების შემდეგ დაუცველი რჩებოდა.[71]

1162 წელი. დვინის აღება

1162 წ. ზაფხულში ქართველთა ლაშქარმა, რომლის რაოდენობაც 30 ათასს აღწევდა, ხელთ იგდო დვინი. არაბი ავტორების თანახმად ეს მოხდა 557 წ. შა'ბანში (აღ-ფარიჯი, 1908:361; იბნ აღ-ასირი, *XI*:286), ე.ი. 16.VII–13.VIII: 1162 წ., სამუელ ანეცის ცნობით კი — 21.VIII (სამ. ანეცი, 1893: 137). ქართველებმა რევანში აიღეს აჰდაბიანებზე 1131 წ. გარნისთან მარცხის გამო, დაწვეს დვინის მეჩეთები, დაანგრიეს ის მინარეთი, რომელზედაც ელაგა ქართველ მეომართა თავის ქალები და ისინი დიდი პატივით გადმოასვენეს თბილისში (ვარდანი: 155; მიხ.სირიელი, 1868:321;[71] აღ-ფარიჯი, 1908:361; *Minorsky*,

---

67 ვარდანის ცნობით, დაღუპულ მუსლიმთა რაოდენობა იყო ურიცხვი. გრიგორ ხუცესის თანახმად კი — 7 ათასი (ვარდანი: 155; გრ. ხუცესი, 1858:362).

68 ჯამალ ად-დინ აბუ ჯა'ფარ მუჰამად ბ'ალი აბუ მანსურ ალ-ისფაჰანი (გარდ. 1164 წ.) იბნ ალ-ასირის ცნობით, ყოველწლიურად ყიდულობდა (და ათავისუფლებდა) 10 ათასი დინარის ღირებულების მუსლიმ ტყვეს მხოლოდ სირიაში. ეს იმის გარდა, რასაც ის ყიდულობდა ქართველთაგან (იბნ ალ-ასირი, *XI*:309).

69 ბარ-ჰებრეუსის თანახმად ჯამალ ად-დინმა მეფე გიორგისთან ელჩად იაკობიტთა თემის მეთაური (მაფრიანი) იგნატიუსი წარგზავნა. მეფემ ის პატივით მიიღო და ბევრი ტყვე უსასყიდლოდ გაათავისუფლა. შემდეგ გიორგი III-მ ვეზირს საჩუქრები გაუგზავნა და უკანდაბრუნებულ იგნატიუსს თავისი ელჩიც გააყოლა. ორივე ელჩობა შესულა მავსილში შუბის წვერებზე დაკიდებული ჯვრებით. (ბარ-ჰებრეუსი, 1932:286)

70 დატყვევებულთა რიცხვს სამუელ ანეცი და გრიგორ ხუცესი 2-3 ათასით, ვარდანი კი 41 ათასით საზღვრავენ (სამ. ანეცი, 1893:137; გრ. ხუცესი, 1858:362; ვარდანი: 155). ალ-ფარიკი წერს, რომ ქართველებს ტყვედ ჩაუვარდათ 9 ათასი (ალ-ფარიკი, 1908:361). XIII ს. ტბეთის სახარების ანდერძით , ქართველებმა „მოკლვით და ტყეობით მოსნყვდეს" 36 ათასი კაცი (ჯავახიშვილი, 1965:229, შენ. 2).

71 მაგრამ შაჰ-არმენის დამარცხების შემდეგ, 1161 ან 1163 წ. გიორგი III-ს არ ულაშქრია არზრუმზე და არ დაუტყვევებია 'იზზ ად-დინ სალთუკი, როგორც ამას იბნ ალ-ასირის მიხედვით ფიქრობენ მკვლევარები (იბნ ალ-ასირი, *XI*:280; სილაგაძე, 1966:109; ლორთქიფანიძე, 1979ბ:269-70; სტეფნაძე, 1985ა:128; *Анчабадзе*, 1990:131. ამის შესახებ იხ. ჯაფარიძე, 1989ა:173-74).

1953:92). მაგრამ დვინი საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში მხოლოდ მცირე ხნით შევიდა (ლორთქიფანიძე, 1979ბ:273).

ქართველთა წარმატებები მნიშვნელოვანი და შთამბეჭდავი იყო. ალ-ჰუსაინი იუწყება, რომ დვინის აღების შემდეგ ისინი აპირებდნენ ისლამის ქვეყნებში შეჭრას (**ალ-ჰუსაინი:88მ**). იგულისხმება, უპირველეს ყოვლისა, არრანი, სადაც 50-იანი წლების შუა ხანებიდან საქართველოს სამეფო კარმა დათმო პოზიციები. არრანში დაბრუნებულ ელდიგუზს ქართველებმა მოსთხოვეს განჯიდან და ბაილაკანიდან შეწყვეტილი ხარკი (**ალ-ჰუსაინი: 88მ**), ხოლო შემდეგ დაარბიეს განჯის სანახები (**ალ-ფარიკი, 1908:361**), მაგრამ თურქების წინააღმდეგ ფართო მასშტაბის შეტევამ განაპირობა მათი ძალების გაერთიანება და კონსოლიდაცია.

ჩრდილოეთ სომხეთით პირველად დაინტერესდა შამს ად-დინ ელდიგუზი, რომელსაც დაუკავშირდნენ ყოფილი მტრები და მეტოქეები: მარაღის მფლობელი ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბა ალ-აჰმადილი და შაჰ-არმენი სუქმან II. უკანასკნელს ამჯერადაც მხარს უჭერდა აჰდაბიანი ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰი (**იმნ ალ-ასირი, *XI*: 287; ალ-ფარიკი, 1908:361**), რომელიც იმედოვნებდა დვინის უკან დაბრუნებას.

1163-1164 წლების კამპანია

იბნ ალ-ასირის ცნობით, მოკავშირეებმა, რომელთა ლაშქარი 50 ათას მეომარს აღემატებოდა, ომი დაიწყეს 558 წ. საფარში /9. I–6. II. 1163 წ. ბრძოლები ერთ თვეზე მეტხანს გაგრძელდა და მუსლიმთა გამარჯვებით დასრულდა (**იმნ ალ-ასირი, *XI*:287**). ალ-ფარიკის მიხედვით კოალიციამ მხოლოდ 558 წ. შა'ბანში/5. VII–2. VIII. 1163 წ. გაიმარჯვა (**ალ-ფარიკი, 1908:361**). ამასთან, ქართული, სომხური, არაბული და სპარსული წყაროები ომის მსვლელობას სხვადასხვაგვარად წარმოადგენენ.

ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური და ჰამდალლაჰ ყაზვინი ომის დაწყების მიზეზად ქართველთა აქტივობას ასახელებენ, რომ "**აბხაზთა მეფეს ისლამის მხარეთა ხელში ჩაგდების ფუჭი იმედები გაუჩნდა**" და რომ მან "**არრანის მხრიდან ისლამის ქვეყნებზე გამოილაშქრა**". ათაბაგმა შამს ად-დინ ელდიგუზმა და სულტანმა არსლან-შაჰმა მათ გაგის ციხის საზღვარზე გაუმართეს ბრძოლა, სძლიეს ქართველებს და ხელთ იგდეს დიდძალი ნადავლი მეფის ხაზინითურთ (**ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური: 15;ჰამდ. ყაზვინი, 1903:298–99; ჰამდ. ყაზვინი, 1937:30**). ზაჰირ ად-დინ ნიშაბურის ცნობით, როდესაც მუსლიმები ქართველებს დაეცნენ, "**აბხაზის მეფე უკანასკნელ წამს ფეხშიშველი შეახტა ცხენს და გაიქცა**" (**ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური:15**), მაგრამ სხვა წყაროებით ირკვევა, რომ გაგთან ბრძოლაში წარმატება საბოლოოდ ქართველთა მხარეზე იყო და ის, რასაც სპარსელი ავტორები მოგვითხრობენ, მოგვიანებით მოხდა.

თავდაპირველად, როგორც ვარდანი იუწყება, ელდიგუზი შევიდა დვინში,

შემდეგ მან დალაშქრა და გადაწვა მერენის ციხე დვინის ჩრდილოეთით, სადაც დაიღუპა 4 ათასი ქრისტიანი. აქედან ათაბაგი გაგის ველზე დაბრუნდა, სადაც დაწვა ხაჩის მონასტერი, მაგრამ მერე, ქართველთა მეფის შიშით მიატოვა აქ ნადავლი, ტყვეები და გაიქცა (ჯაბდანი:156). თამარის პირველი ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ ელდიგუზი და სულტანი "შეიყარნეს რანს და მომართეს ქუემო კერძოსა ქუეყანასა სომხითისასა და მოადგეს ციხესა გაგისასა", აიღეს იგი და "მოაოჯრნეს ყოველნი საზღვარნი" (ქც, *II*, 1959:11) ამ მხარისა.

გიორგი III-მ შეძლო მტრის უკუგდება გაგიდან, მაგრამ დიდებულთა დაჟინებული მოთხოვნით აღარ დაედევნა მათ[72] (ქც. *II*, 1959:12. სტ. ორბელიანი, 1978:43)). ელდიგუზი და არსლან-შაჰი გელაქუნისკენ გაემართნენ, შემდეგ ანისის მხარეში შეიჭრნენ, დაწვეს იქაური სიმაგრეები, მიიტაცეს სოფლები ამნაკი და თალინი და "მრავალი კაცი და ქალი და მათთან ერთად ბავშვები გარეკეს ტყვეებად და მორეულ ტომებში გაყიდეს" (დავლიანიძე, 1968:49). ამავე დროს ანისს მიადგნენ შაჰ-არმენი და "ყოველი კელმწიფე არაბეთისა"(ქც, *II*, 1959:13), ე.ი. სუქმან II და მისი მოკავშირეები. გიორგი III ამ დროს "მცირედითა ლაშქრითა, მონადირე და მხიარული, დგა შორის მთათა ლორისა და დმანისისათა." აქ მას ეახლა სულტნის მოციქული, რომელმაც უკან დაბრუნებისას თურქებს შეატყობინა, რომ მეფეს მცირე ძალები ჰყავდა. მტერი განთიადზე მოულოდნელად დაეცა თავს ქართველებს, სძლია მათ და გიორგი III-მ გაქცევით უშველა თავს (ქც, *II*, 1959: 13-14). ზაჰირ ად-დინ ნიშაბურის ზემომოტანილ ცნობაში, როგორც ჩანს, ქართველთა ეს მარცხი იგულისხმება.

ალ-ჰუსაინის ვერსიით სულტან არსლან ბ.ტუღრილისა და ათაბაგ ელდიგუზის ჯარებმა თავმოყრა დაიწყეს ჯერ ნახჩევანში, მერე კი განჯაში. აქ სულტანს ეახლა სუქმან II, "რათა გაემარჯვა მის ხამსახურში" და "ესარგებლა შემთხვევით ეკოცნა მისი ხალიჩისათვის". შაჰ-არმენი, რომელმაც განჯაში კარგად შეიარაღებული მრავალრიცხოვანი ლაშქარი მოიყვანა, დიდი პატივით მიიღეს ისე, რომ არსლან-შაჰი საუბარში მას „უფროს ძმას“ (თურქ.იჩი) უწოდებდა (ალ-ჰუსაინი: 89ა).

გიორგი III-მ შეიტყო მტრის სამზადისის შესახებ და ომის თავიდან ასაცილებლად არსლან-შაჰს ზავი შესთავაზა. ელდიგუზი თითქოსდა თანახმა იყო, მაგრამ უარზე დადგნენ ერაყიდან მოსული თურქი ამირები, რომელთა მხარეც დაიჭირა სუქმან II-მ. შაჰ-არმენმა გაიხსენა ქართველთა ძალმომრეობა მუსლიმებზე და მათ მიერ დვინის აღება. მან განაცხადა, რომ ამდენი სამზადისისა და ხარჯების შემდეგ უომრად დაშლა იმას გამოიწვევდა, რომ ქართველებს უფრო მეტად მოეკუმოდათ გული მუსლიმებზე. ერაყში სულტნის დაბრუნების შემდეგ

72 გაგთან ბრძოლაში წყაროები მეფის მხედართმთავრის იოანე ორბელის მოქმედების შესახებ ურთიერთსაწინააღმდეგო ცნობებს გვაწვდიან. მას მიაწერენ გამარჯვებასაც (სტ. ორბელიანი, 1978:42) და ღალატსაც (მხ. გოში, 1968:49).